

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МДТ «ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи наставис

**ТДУ:902 (575.3)
ТКБ: 63.5(5т)
Х21**

ХАЙРУЛЛОЗОДА КАРОМАТУЛЛО

**ТАЪРИХИ ТАҲҚИҚОТИ БОСТОНШИНОСИИ
ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ (солҳои 1929-1989)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих
аз рӯи ихтисоси 07.00.02 – Таърихи Ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)

**Роҳбари илмӣ:
доктори илмҳои таърих,
профессор Н.Т.Раҳимов**

ХУҶАНД - 2024

ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

АДД - Автореферат докторской диссертации

АИ ҶШС Тоҷикистон – Академияи илмҳои Ҷумҳурии Шӯравии Ҷотсиалистии Тоҷикистон

АКД - Автореферат кандидатской диссертации

АН - Академия наук

АО - Археологические открытия

АРТ - Археологические работы в Таджикистане

АСГЭ - Археологический сборник Государственного Эрмитажа

БСАГУ - Бюллетень Среднеазиатского государственного университета

ВАН - Вестник АН СССР

ВДИ - Вестник древней истории

ВЛГУ - Вестник Ленинградского государственного университета

ДАН - Доклады Академии наук

ДДОМ - Донишгоҳи давлатии Осиеи Миёна

ДДХ – Донишгоҳи давлатии Хучанд

ЗВОРГО - Записки восточного отделения Русского географического общества

ЗРГО - Записки Русского географического общества

ИВАН - Институт востоковедения Академии наук

ИИАЭ - Институт истории, археологии и этнографии

ИООН - Известия Отделения общественных наук

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Ҷотсиалистӣ

ИМ ҶМШС Тоҷикистон – Кумитаи иҷроияи марказии Ҷумҳурии Шӯравии Ҷотсиалистии Тоҷикистон

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

КСИА - Краткие сообщения Института археологии

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры

КСИЭ - Краткие сообщения Института этнографии

любителей археологии.

МАИКЦА - Международная ассоциация по изучению культур Центральной

МДТ –Муассисаи давлатии таълимӣ

МИА - Материалы и исследования по археологии

МКТ - Материальная культура Таджикистана.

МКУ - Материальная культура Уструшаны

ОНУ - Общественные науки в Узбекистане.

ООН - Отделение общественных наук

ПТКЛА - Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка

РА - Российская археология

СА - Советская археология

САГУ - Среднеазиатский государственный университет

СВ - Советское востоковедение

СГЭ - Сообщения Государственного Эрмитажа.

СНВ - Страны и народы Востока

ТД НК - Тезисы докладов научной конференции

ТПЭ - Таджикско-Памирская экспедиция

Тр. АН - Труды Академии наук

ЧШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ЭБСТ -Экспедитсияи бостоншиносии Суғду-Тоҷик

ЭБТ - Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон

ЭМБТШ - Экспедитсияи маҷмавии бостоншиносии Тоҷикистони шимолӣ

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ.....	2
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. КОРҲОИ БОСТОНШИНОСИИ СОЛҲОИ 1929-1941 ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ.....	21
1.1. Аз таърихи ташаккули аввалин марказҳои илмии шӯравӣ оид ба омӯзиши мероси фарҳангии тоҷикон.....	21
1.2. Таҳқиқотҳои бостоншиносии Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ.....	32
1.3. Фаъолияти В.Р.Чейлитко оид ба муайян кардан ва омӯхтани ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ.....	45
БОБИ 2. ТАҲҚИҚОТИ ДАСТАҲОИ ЭКСПЕДИТСИЯИ БОСТОНШИНОСИИ ТОҶИК ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1946-1973.....	56
2.1. Оғози омӯзиши муназзами ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ.....	56
2.2. Ҳафриёти ЭБТ Тоҷикистони Шимолии солҳои 1951-1960.....	64
2.3. Тадқиқоти бостоншиносии Тоҷикистон Шимолӣ дар солҳои 1961- 1973.....	93
БОБИ 3. ЭМБТШ ВА ТАДҚИҚОТИ БОСТОНШИНОСИИ ЁДГОРИҲОИ ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ (СОЛҲОИ 1974-1989).....	109
3.1. Таъсиси ЭМБТШ ва самтҳои асосии таҳқиқот дар Тоҷикистони Шимолӣ.....	109
3.2. Тадқиқоти бостоншиносон дар нимаи якуми солҳои 80-ӯми асри XX.....	133
3.3. Дастовардҳои ЭМБТШ дар омӯзиши мероси таърихӣ фарҳангӣ дар солҳои 80-ӯми асри XX.....	165
ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲО.....	172
РӢЙҲАТИ САРЧАШМА ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	178

МУҚАДДИМА

Мубрам будани мавзӯи таҳқиқот. Омӯзиши таърихи ташаккул ва рушди археология дар Тоҷикистон самти асосии илми таърихи ватанӣ ба ҳисоб меравад. Таҳқиқи раванди омӯзиши бостоншиносии минтақаҳои алоҳидаи таърихию фарҳангии Тоҷикистон, аз ҷумла шимоли Тоҷикистон ба муайян кардани марҳилаҳои корҳои бостоншиносӣ ва муайян кардани хронологияи раванди таърихӣ на танҳо дар минтақаҳои мавриди назар, балки дар маҷмӯъ дар Осиёи Марказӣ оварда мерасонад. Дар айни замон дониши амиқи фарҳанги моддӣ ва тамаддуни Осиёи Миёна ташаккул меёбад.

Омӯзиши кулли сарчашмаҳои ташаккули илми археология ва таъйини марҳилаҳои асосии инкишофи онро бе дарки самтҳо ва тамоюлҳои асосии таҳқиқи археологии минтақаҳои алоҳида тасаввур кардан имконнопазир аст .

Дар робита ба ин нукта таҳқиқу омӯзиши осори таърихи археологияи Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ хеле мубрам ва муҳим ба назар мерасад, ки он ба таври назаррас омӯхта нашуда, ин кор барои дарки ояндаи рушди тадқиқи археологӣ дар навоҳии Тоҷикистони Шимолӣ хусусияти калидӣ дорад.

Таҳқиқи мазкур хусусияти назарраси таърихӣ дошта, ба бозгӯйи таърихи бостоншиносии минтақаи шимоли мамлакати мо бахшида шудааст. Ба фикри мо фарҳанг, ёдгориҳои археологӣ ва ё чанбаи алоҳидаи илми археология ба таври кофӣ омӯхта нашуда, маҳз аз ин ҷиҳат барои пур кардани фазои мазкур тадқиқи яке аз марҳилаҳои меҳварӣ оид ба таърихи қадимии археологии минтақаи Тоҷикистон ҳамчун мақсади асосӣ қарор гирифт. Ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ хусусияти муҳимми илмӣ доранд, чунки ин аз давраи қадими ташаккулёбии инсон, падидаи омадани чома ва давлатҳои гуногун дар минтақа, амалӣ гаштани падидаҳо ва анъанаҳои таъсири мутақобили этникӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва динӣ шаҳодат дода, он на танҳо осори амиқи таърихи Тоҷикистон, балки

Осиёи Марказиро фаро мегирад. Имрӯз аксари ёдгориҳои таърихии Тоҷикистони Шимолӣ ба феҳристи шоҳасарҳои санъати ҷаҳонӣ дохил шудаанд.

Ҳафриёти археологӣ ва омӯзиши ёдгориҳои қадимии Тоҷикистон, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ дар охири асри XIX бо саъйи олимони рус оғоз ёфтааст. Ба археологҳои шуравӣ коркарди мунтазами ёдгориҳо муяссар шуда ва онҳо дар тамоми минтақаҳои Тоҷикистони Шимолӣ ҷустуҷӯву кофтукови ҷамаҷониба анҷом додаанд. Самти асосии фаъолияти онон ҷустуҷӯ, коркард ва омӯзиши ёдгориҳои асрҳои сангӣ, биринҷӣ ва пеш аз оҳан, ёдгориҳои қадим, давраҳои таърихии юнониёну бохтариён, кушонии Тоҷикистон, аввал ва охири асрҳои миёна маҳсуб меёбад.

Воқеаи ҷолибе, ки ба ташаккул ва рушди археология дар Тоҷикистон, тадқиқи мунтазам ва ҷамаҷонибаи ёдгориҳои қаламрави ҷумҳурӣ, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ, тарбияи кадрҳои миллӣ дар самти археология ва мактаби миллии археологӣ таъсир расонидааст, ташкили экспедитсияҳои аввалин дар ҷумҳурӣ – Экспедитсияи археологии суғдиву тоҷикӣ (ЭАСТ), баъдан Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ), Экспедитсияи комплекси археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) мебошад.

Ба шарофати фаъолияти ин гурӯҳ ва экспедитсияҳои илмӣ археологӣ бисёр ёдгориҳои дар ҷаҳон эътирофшудаи таърихи маданияту санъати халқи тоҷик кашф шуда ва ба қайд омада, коркарду барқарор гардиданд. Натиҷаҳои ин экспедитсияҳо барои рушду инкишофи илми таърих дар Тоҷикистон, ташаккули фаҳмиши амиқ ва васеъ оид ба таърихи халқи тоҷик ва ниёғони он, саҳми он дар тамаддуни ҷаҳонӣ ва фарҳанги умумибашарӣ аҳаммияти бузург доранд.

Дар контексти ин нуқтаҳо *мубрамияти таҳқиқро* ба таври зерин муайян кардан мумкин аст:

– ташаккули комили тасавури илмӣ оид ба омӯзиши таърихи тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ;

– зарурати омӯзиши таърихи ҷаҳолияти экспедитсияи археологии Тоҷикистон ҳамчун феномени асосии фарҳанги иҷтимоӣ ва таърихӣ;

– тезонидани раванди бошуурокаи таърихӣ, фаҳмиши механизмҳои пайдоиш ва рушди ин ё он раванд дар замони гузашта ва ҳозира, ба таври амиқ аз ҷиҳати неруи ахлоқӣ ва маърифатӣ пурра кардани археология ва илми таърих;

– омӯзиши таърихи археологияи тоҷик, ки ба таъйини қонуниятҳои пайдоиш ва самтҳои гуногуни бахшҳои илмӣ, чуқуртар фаҳмидани гузаштаи халқҳо, маданият, эътиқод, таҷрибаи истехсолии онҳо мусоидат мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. То имрӯз оид ба таърихи археологияи Тоҷикистони давраи шуравӣ, бавежа таҳқиқи таърихи ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989 корҳои махсуси комил ва пурра навишта нашудааст.

Таҳқиқотхоро оид ба таърихи археологияи Тоҷикистони Шимолиро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) таҳқиқоти махсус, ки ба омӯзиши ташаккули илми археология ба давраи шуравӣ бахшида шудаанд (О. И. Смирнова, Б. Я. Ставиский, Б. А. Литвинский);

2) асарҳое, ки маълумоти умумӣ оид ба корҳои археологӣ дар давраи муайян доранд (Н. Н. Неъматов, А. Қ. Мирбобоев);

3) асарҳое, ки ба як ёдгории мушаххас бахшида шуда ва дар онҳо таърихи ёдгории мазкур нухуфтааст (осори У. П. Пулодов, Е. Д. Салтовская, Н. Т. Раҳимов ва монанди инҳо).

Ҳанӯз дар солҳои аввали Ҳокимияти Шуравӣ оид ба таҳқиқи археологии навоҳии шимолии Тоҷикистон асарҳо ба нашр расидаанд. Аксар вақт инҳо баррасиҳои хурди натиҷаҳои кофтуковҳои археологӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Аввалин асарҳои илмӣ оид ба бозгӯи таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар охири солҳои 40-уми асри ХХ ба миён

омадаанд. Аз ҷумла, мақолаи О. И. Смирнова «Ковишҳои археологӣ дар Истаравшан дар соли 1950»¹ барои тадқиқи муаммоҳои ин соҳа аҳаммияти зиёдеро соҳиб мебошад. Дар мақола натиҷаҳои муҳими ковишҳои хурд дар минтақаҳои Тоҷикистони Шимолӣ муаррифӣ гардидааст. Арзиши асар аз он иборат аст, ки муаллиф харитаи археологӣ таърихӣ-фарҳангии вилояти Истаравшан – минтақаҳои навоҳии Спитамен, Истаравшан, Шахристон ва Деваштичи вилояти Суғдро амалан тартиб додааст.

Дар мақолаи Б. Я. Ставиский «Тадқиқи археологӣ Тоҷикистон»² оид ба омӯзиши минтақаи Тоҷикистон, аз ҷумла навоҳии шимолӣ дар солҳои аввали ҳокимияти шуравӣ ва то ибтидои солҳои 50-уми асри ХХ сухан меравад. Дар он замон тадқиқи археологӣ Тоҷикистон нав оғоз ёфта ва баррасии илмӣ ӯ ҳам мухтасар сурат ёфтааст. Б. Я. Ставиский чанд нуктаи асосии ташаккули муассисаву мақомоти давлатиро, ки ба тадқиқи хифзи ёдгориҳои мероси фарҳанги халқи тоҷик машғул буданд, нишон дода, ҳиссаи кишваршиносон Р. Маҳмудов, А. Е. Маджи, В. Д. Салочкинский, Б. М. Здорик, аз ҷумла Н. А. Кисляковро дар ин ҷода қайд кардааст. Ӯ оид ба кори гурӯҳи Экспедитсияи комплекси археологӣ Тоҷикистони Шимолӣ дар соли 1947-1950 ва тадқиқи нақшу нигоҳҳои қадимии рӯйсангӣ дар вилояти Ленинобод (А. Н. Далский), ғори Иски-Гузар (В. Р. Чейлитко, А. Д. Салочинский) ҳам таснифи мухтасар ва баҳои баланд медиҳад.

Баъд аз ду соли нашри мақолаи Б. Я. Ставиский Б. А. Литвинский низ ин масъаларо таҳлил намудааст. Ин, дар ҳақиқат, аввалин шарҳи илмӣ доир ба таърихи омӯзиши археологӣ Тоҷикистон ба ҳисоб мерафт. Археологӣ ҷавон, хатмкардаи Донишгоҳи давлатии Осиёи Марказӣ ДДОМ (САГУ) Б. А. Литвинский, ки дар ҳафриётҳо бо роҳбарии М. Е. Массон таҷрибаи кофӣ дошт, аз ҷониби Б. Ғ. Ғафуров (қотиби 1-уми КМ ПК

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г./МИА СССР, Тр.ТАЭ. -№36. -М.-Л., 1952.

² Ставиский Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана//Вестник древней истории. – 1952. - №№ 1-2. – С.162-168

Тоҷикистон) ва А. А. Семёнов (директори донишкадаи нави таърих, археология ва этнографияи АИ РСС Тоҷикистон) барои кор ба Душанбе даъват гардид. Ӯ зимни роҳбарӣ ба Шуъбаи археологии Институти таърих, археология ва этнографияи ба номи Аҳмади Дониш кори аввалро аз тадқиқи таърихи археологии Тоҷикистон оғоз кард ва нашри китоби аз ҷиҳати андоза хурд, вале аз рӯйи мухтаво муҳимро бо унвони «Таърихи археологияи Тоҷикистон аз нигоҳи илми советӣ» ба нашр расонид, ки то имрӯз аҳаммияти бузургро соҳиб мебошад. Б. А. Литвинский марҳилаҳои асосии омӯзиши археологии минтақаҳои Тоҷикистон, аз ҷумла навоҳии шимолиро дар нимаи якуми асри ХХ муайян намудааст. Аз ин рӯ, муаллиф на танҳо ба баррасии хронологӣ камари Ҳиммат бастааст, балки хидмат, дастовард ва камбудии объект ва омӯзиширо муқаррар кардааст. Ба ин муносибат марҳилаҳои асосии тадқиқи археологии Тоҷикистон аз нигоҳи илми советӣ мавзӯи алоҳидаи мақолаи таърихшиносии ӯ гардид.¹

Б. А. Литвинский борҳо ба таърихшиносии археологии Осиёи Миёна ва Осиёи Марказӣ муроҷиат кардааст. Дар робита ба ин нуқта таърихи омӯзиши археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар ҷанд асари Б. А. Литвинский инъикос гардидааст, ки барои ҳар як марҳилаи рушди илми археологии Тоҷикистон хусусияти таърихшиносии дорад. Дар мақолаҳои «Археологияи Тоҷикистон дар солҳои ҳукумати шуравӣ»², «Масъалаҳои таърих ва таърихи қадимаи фарҳанги Осиёи Миёна дар партави асарҳои нави олимони шуравӣ (1967-1977)»³, «Муаммои таърих ва таърихи фарҳанги Осиёи Миёна дар илми шуравӣ (1960-1981 гг.)»⁴ Б. А. Литвинский натиҷаҳои тадқиқоти ҷандинсолаи археологиро дар Тоҷикистон ҷамъбаст карда, динамикаи инкишоф ва вусъати корҳои археологиро дар ҷумҳури, аз

¹ Литвинский Б. А. Основные этапы изучения археологии Таджикистана советской наукой // Изв. АН ТаджССР. Отд. обществ. наук. – 1954. – №6. – С. 51-62.

² Литвинский Б. А. Археология Таджикистана за годы советской власти // СА. – 1967. – № 3. – С. 106-123.

³ Литвинский Б. А. Проблемы истории и истории культуры древней Средней Азии в свете новейших работ советских учёных (1967-1977) // Вестник древней истории. – 1977. – №4. – С. 73-92.

⁴ Литвинский Б. А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981 гг.) // Информ. бюл. МАИКЦА. – Вып. 1. – Москва, 1981. – С. 14-32; Литвинский Б. А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981 гг.) // Информ. бюл. МАИКЦА. – Вып. 2. – Москва, 1982. – С. 8-21.

чумла минтакаи шимолии он комилан ошкор менамояд. Б.А. Литвинский марҳалаҳои асосии омӯзиши археологии минтақаҳои Тоҷикистон, аз чумла қисмати шимолии онро дар нимаи аввали асри XX муайян намудааст.

Байни асарҳо оид ба тадқиқи бостоншиносии шимолии Тоҷикистон мақолаи роҳбари Экспедитсияи комплекси бостоншиносии ин минтақа академик Н. Н. Негматовро (солҳои 1927-2011) низ қайд кардан муҳим аст.¹ Бо назардошти ин аз нимаи солҳои 50-уми асри XX оғоз карда, то солҳои 1990-ум отряди Тоҷикистони Шимолӣ ва отряди ЭКАТШ дар минтакаи вилояти Суғд тадқиқи саҳроии чандсола гузаронида шуд ва маводи Н. Н. Негматов оид ба омӯзиши таърихи бостоншиносии ин қаламрав арзиши баландеро соҳиб гардид². Ин ҳафриёт баъд аз ташкили Экспедитсияи комплекси бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ рушд ва инкишоф ёфт.

Китоби В. Соловёв «Оид ба сарчашмаи археологии Тоҷикистон» ба давраи аввали пайдоиши илми бостоншиносии Осиёи Миёна ва Тоҷикистон бахшида шудааст. Муаллиф ба арзиши фаъолияти маҳфили дӯстдорони бостоншиносии Туркистон ва нақши муҳаққиқони пешазинқилобии рус доир ба тадқиқи археологияи Туркистон диққати калон додааст.³ Аммо дар ин китоб оид ба давраи шуравии омӯзиши археологии Тоҷикистон, аз чумла навоҳии шимолӣ сухан намеравад.

Аз соли 1954-ум ба ин ҷониб ҳисобот оид ба корҳои археологии даста ва гурӯҳҳои археологӣ дар Тоҷикистон⁴, мақолаҳо дар силсилаи маҷмуаҳои «Маводи фарҳанги Тоҷикистон»⁵, «Маводи фарҳанги Истаравшан»⁶,

¹ Негматов Н. Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г. // АРТ. – Вып. X (1970 г.). – М., 1972

² Негматов Н. Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // АРТ. – Вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.

³ Соловьёв В. У истоков археологии Таджикистана (1813-1917 гг.). – Елец, 2005. – С. 92.

⁴ Археологические работы в Таджикистане. Вып. 1-40 (Сталинабад-Душанбе, 1954-2020).

⁵ Материальная культура Таджикистана. Вып. 1. – Душанбе, 1968; Материальная культура Таджикистана. Вып. 2. – Душанбе, 1971; Материальная культура Таджикистана. Вып. 3. – Душанбе, 1978; Материальная культура Таджикистана. Вып. 4. – Душанбе, 1987

⁶ Негматов Н. Н., Хмельницкий С. Г. Средневековый Шахристан. Материальная культура Уструшаны. Вып. 1. – Душанбе, 1966.; Негматов Н. Н., Пулатов У. П., Хмельницкий С. Г. Уртакурған и Тирмизактепа. Материальная культура Уструшаны. Вып. 2. – Душанбе, 1973; Пулатов У. П. Чильхуджра. Материальная культура. Вып. 3. – Душанбе, 1975; Билалов А. Из истории ирригации Уструшаны. Материальная культура Уструшаны. Вып. 4. – Душанбе, 1980; Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. Материальная культура Уструшаны. Вып. 5-8. – Душанбе, 2003.

монография ва мақолаҳо оид ба таърихи алоҳидаи ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ¹ нашр мегарданд. Ба муносибати солгарди фаъолияти ЭКАТШ мақолаҳои Н. Н. Неъматов ва А. Қ. Мирбобоев ба табъ расиданд. Нашри ибтидоии онҳо бо созмон ёфтани ЭКАТШ алоқаманд буд. Дар мақолаи Н. Н. Неъматов омӯзиши археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ аз нимаи дууми асри XIX то ташкил ёфтани ЭКАТШ (1973) баррасӣ ва муаррифӣ гаштааст. Ҷ тадқиқоти олимон-мушташрикони рус ва дӯстдорони археология А. А. Кушакевич, А. Л. Кун, В. В. Бартолд, М. С. Андреев, Н. Ликошин, ҳамчунин фаъолияти кишваршиноси ватанӣ А. Аскарров, Хоча-антиқаро зикр карда ва ба онҳо баҳои баланд додааст. Муаллиф ба аввалин тадқиқотҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ то ташкил ёбии ЭКАТШ диққат дода, корҳои ин гурӯҳро бо роҳбарии А. Ю. Якубовский ва гурӯҳҳои археологӣ дар солҳои 1954-1973, яъне то ташкили ЭКАТШ ва оғози фаъолияти он дар Тоҷикистони Шимолӣ муаррифӣ кардааст.²

Н. Н. Неъматов дар асари «Баъзе аз масъалаҳои археологияи Тоҷикистон ва Осиёи Миёнаи Шимолӣ»³ дар асоси ҷамъбасти корҳои ЭКАТШ дар даҳсолаи аввал масъалаҳои асосии археологияи Тоҷикистони Шимолӣро ба миён гузошта ва онҳоро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Натиҷаи корҳои дастаҷамъӣ дар навоҳии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1954-1984-ум дар мақолаи А. Қ. Мирбобоев бо унвони «30-солагии Экспедитсияи археологии Тоҷикистони Шимолӣ» низ инъикос ёфтааст⁴. Муаллиф ба сифати яке аз иштирокчиёни фаъоли таҳқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар бораи омӯзиши ёдгориҳои манотиқи вилояти Суғд шарҳи муфассал додааст. Ҷамъбасти ҷустуҷӯҳои археологии

¹Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепе. – Худжанд, 2001; Мирбабаев А. К., Рахимов Н. Т. Археологические памятники Согдийской области. – Худжанд, 2008; Рахимов Н. Т. Археологические памятники Горной Уструшаны. – Худжанд, 2016; Рахимов Н. Т. Таджикистан. Археологические памятники Средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути. – Душанбе, 2018.

²Неъматов Н. Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г. // АРТ. – Вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 313-342.

³Неъматов Н. Н. Некоторые проблемы археологии Таджикистана и Северной Средней Азии // АРТ. – Вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.281-301.

⁴Мирбабаев А. К. Тридцать лет Северо-Таджикистанской археологической экспедиции (СТАКЭ) // АРТ. – Вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.11-34.

ёдгориҳои Истаравшан дар мақолаи Н. Н. Неъматов бахшида ба 50-солагии ЭКАТШ низ ҷойгоҳи хос ёфтааст¹.

Ҳамин тавр, дар як қатор асарҳо оид ба таърихи археологияи ватанӣ кофтуковҳои саҳроӣ дар чанд навоҳии алоҳида ва ёдгориҳои ҷудогонаи Тоҷикистони Шимолӣ зикр ёфтаанд. Аммо масъалаи ташаккул ва инкишофи тадқиқи археологии минтақа дар солҳои Ҳокимияти Советӣ доир ба илми таърихи ватанӣ мавзӯи таҳқиқи алоҳида қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқот бо барнома ва мавзӯҳои илмӣ. Тадқиқоти диссертатсионӣ дар доираи амалкарди нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-тадқиқотии кафедраи таърихи Ватан ва археологияи МДТ-и ДДХ ба номи академик Бобочон Ғафуров дар солҳои 2016-2020 дар мавзӯи «Масъалаҳои таърих ва фарҳанги халқи тоҷик аз асри миёна то муосир» ба иҷро расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади асосии рисола баррасии хронологӣ ва таҳлили натиҷаҳои илмии кофтуковҳои археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ маҳсуб меёбад, ки дар давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум) дар рафти тадқиқотҳои саҳроӣ аз ҷониби муаррихони ҷудогона ва бостоншиносон, гурӯҳҳои Экспедитсияи археологии суғдӣ-тоҷикӣ, Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ) ва Экспедитсияи комплекси археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) зери роҳбарии академик Н. Н. Неъматов, кашф ва омӯхта шудаанд.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда дар қор вазифаҳои зерин ҳал карда шуданд:

– муайян намудани заминаҳои инкишофи археология ҳамчун самти нави илмӣ дар Тоҷикистон;

¹ Неъматов Н. Н. СТАКЭ: 50 лет археологических открытий многообразного высокоцивилизованного облика историко-культурной области Уструшана // АРТ. – Вып. 30. – Душанбе, 2005. – С. 275-283.

- муайян кардани пайдоиш ва самти мушаххаси тадқиқоти археологӣ дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ (вилояти Суғди ҳозира);
- таҳлили асосии мақсад, вазифа ва натиҷаҳои тадқиқоти археологии ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон;
- ҷамъоварӣ ва омӯзиши заминаи сарчашмаҳое, ки дорой маълумот дар бораи фаъолияти олимон ва ташкилотҳои илмӣ, аз ҷумла маводи архивӣ ва нашршуда мебошанд;
- ошкор кардани заминаи сарчашма, хусусияти истифодаи маъхазҳои археологӣ, усулҳои мушаххаси омӯзиши далелҳои археологӣ;
- муайян намудани марҳалаҳои асосии ташаккул ва инкишофи илми археология дар Тоҷикистон;
- нишон додани маҷмуъ ва низоми фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологии навоҳии шимолии Тоҷикистон;
- арҷ гузоштан ба осори олимони намоёни бостоншинос дар ташаккул ва инкишофи тадқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ;
- таҳлили таърихнигорӣ ва таъйини самтҳои асосии омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ аз рӯи тартиби хронологӣ;
- муайян кардани аҳаммияти маводи археологии ҷамъшуда ва асоснок намудани зарурати истифодаи онҳо барои тартиб додани харитаи археологии Тоҷикистони Шимолӣ ва умуман барои инкишофи илми таърихи ватанӣ.

Объекти таҳқиқот раванди ташаккул ва рушди тадқиқоти археологӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шӯравӣ аз соли 1929-ум то соли 1989-ум, инчунин фаъолияти ташкилотҳои илмию кишваршиносӣ, муассисаҳои таълимӣ ва бостоншиносони алоҳида, ки осори бостонии минтақаро меомӯзанд, маҳсуб меёбанд.

Мавзӯи (предмет)-и тадқиқот мақсаду вазифаҳо, муҳтаво ва натиҷаҳои фаъолияти гурӯҳҳои археологӣ дар манотиқи Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-умро дар бар мегирад.

Марҳила, мақом ва давраи таҳқиқот (доираи таърихӣ таҳқиқот).

Таҳқиқоти мазкур дар се марҳила анҷом ёфтааст: 1) солҳои 2017- 2019, 2) солҳои 2019-2022 ва 3) солҳои 2022-2024. Дар ин марҳилаҳо интихоби мавзӯ ва роҳбари илмӣ; шиносӣ ва ҷамъоварии маъхазҳо ва адабиёти илмӣ доир ба мавзӯ; иштирок дар конференсияҳои илмӣ ва интишори мақолаҳо доир ба мавзӯи таҳқиқот; иштирок дар дарсҳои таърих ва фалсафаи илм, забони русӣ, забони хориҷӣ бо супоридани имтиҳони минимуми номзадӣ; таҳияи бобҳои диссертатсия; таҳияи автореферат, супоридани имтиҳони минимуми номзадӣ аз ихтисос; баррасии диссертатсия дар ҷаласаи кафедра, пешниҳоди диссертатсия барои дифоъ ба Шурои диссертатсионӣ амалӣ гаштанд.

Доираи ҳудудӣ (географӣ)-и таҳқиқот минтақаи шимолии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба истиснои се минтақаи болооби дарёи Зарафшон (Панҷакент, Айнӣ ва Кӯҳистони Мастҷоҳ) бо сарҳади вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар бар мегирад.

Таърихан ин сарзамин ба Хучанд, Истаравшан ва Илоқ, уезди Хучанд, ҳудуди Хучанд ва як қисми Фарғона дохил шуда буд.

Аз ҷиҳати географӣ қисми шимоли Тоҷикистон (ҳавзаи маҷрои миёнаи Сирдарё) дар байни қаторкӯҳи Курама дар шимол ва қаторкӯҳҳои Туркистон дар ҷануб воқеъ мебошанд. Тоҷикистони Шимолӣ бо истилоҳоти «Фарғонаи Ғарбӣ» ва « Қисми Тоҷикистони водии Фарғона» низ ном бурда мешаванд.

Доираи омӯзиши хронологӣ таъйини мақсади омӯзиши раванди инкишофи археологияи Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи муайяни таърихӣ, аз ҷумла солҳои 1929-1989-ум мебошад. Таърихи ибтидои он ба дохил шудани ноҳияи Хучанд (манотиқи омӯзиши рисолаи мавриди зикр) ба ҳайати Ҷумҳурии Мухтори Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва ташкил ёфтани ҶШС Тоҷикистон алоқаманд аст. Ҷамъбасти ниҳой таърихи охиринаи маблағгузори ЭКАТШ-ро барои гузаронидани корҳои бузурги археологӣ дар минтақаҳои шимолии Тоҷикистон инъикос мекунад. Ҳанӯз

мохи феввали соли 1990-ум вазъ дар ҷумҳурӣ муташанниҷ гашт ва таъсири он то моҳҳои июн-июли соли 1990-ум идома дошт. То эълони Истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шимолӣ Тоҷикистон танҳо як гурӯҳи археологӣ фаъолият дошт. Баъзан ба далели маъноӣ дохилии калимаи таърихӣ (подтекст) очеркҳои кӯтоҳе тартиб дода мешаванд, ки аз ҷаҳорҷӯбаи хронологии таҳқиқот берунанд.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот омӯзиши диссертатсия ба усулҳои таърихӣ, объективӣ, пайвастагӣ таъя мекунад. Усулҳои таърихӣ ва муносибатҳои пайдарпай барои бозгӯи тадқиқи ҳодисаҳои таърихӣ, робитаву рушд ва омӯзиши роҳҳои инкишофи археологии Тоҷикистони Шимолӣ ҳамчун қисми таркибии илмҳои таърихи тоҷик ва дарки ҷӣ гуна нақш бозидани натиҷаҳои тадқиқи археологӣ барои ҳалли муаммоҳои таърихи минтақавӣ мусоидат менамояд. Принсипи объективӣ ба таҳлили ҳамачониба ва далелҳои сарчашмаҳои арзишманди таърихӣ таъя менамояд.

Дар ин қор методи умумии таърихӣ мавриди истифода қарор мегиранд:

– методҳои муаммой-хронологӣ, ки аз рӯи он шарҳи ҳодисаҳо бо пайдарпаии хронологӣ ба амал меоянд;

– методҳои муқоисавӣ-таърихӣ, ки барои омӯзиши равандҳо ва падидаҳои дар илми таърих дар давраи баррасишаванда ба амал омадаанд;

– методҳои таърихӣ-тартибӣ, ки ба равиши пайдарпай асос ёфта, омӯзиши ҳамачонибаи мавод, муқоисаи маводи бойгонӣ ва нашршуда, баъдан таҳлили ҳамачониба ва мунаққидонаи иттилооти гирифташударо дар бар мегирад;

– методҳои таърихӣ-биографӣ, ки барои равшан кардани тарҷумаи ҳоли илмии олимоне, ки дар омӯзиши археологии минтақаи шимолии Тоҷикистон саҳм гузоштаанд, истифода мешавад.

Аз нуқтаи назари методологӣ, ба фикри мо, принсипи худудиву хронологӣ, ки асоси ташаккули сохтори боб ва фаслҳои рисолаҳо ташкил медиҳанд, низ муҳим мебошад.

Асоси сарчашмаи тадқиқот хусусияти гуногуни манбаъҳо ро дошта ва онҳо аз се гурӯҳ – маводи бойгонӣ, чопшуда ва саҳроӣ (мусоҳиба) иборатанд.

1. Маводи бойгонӣ (Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд, Бойгонии давлатии вилояти Суғд, Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бойгонии Институти таърих, археология ва этнография ба номи Аҳмади Дониш, Бойгонии шахсии академик Н. Н. Неъматов);

2. Гурӯҳи дувуми манбаъҳо ҳисоботи солони роҳбарони гурӯҳҳои археологӣ мебошанд, ки дар худуди вилояти Суғд фаъолият кардаанд. Ин мақола-ҳисоботҳо, ки дар он натиҷаҳои пешакии корҳои саҳроӣ ва тадқиқоти ёдгориҳо шарҳ ёфтаанд, дар силсилаи «Корҳои археологии Тоҷикистон» ва «Кашфиёти археологӣ» дар Иттиҳоди Шӯравӣ (СССР) ба чоп расидаанд¹. Мавод оид ба таърихи тадқиқи археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар шумораҳои 1-26-уми Бойгонии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст. Ба ин гурӯҳи маводи нашршуда матолиби нашрияҳои даврӣ ва васоити ахбори омма низ дохил мешаванд;

3. Тадқиқи саҳроӣ ва мусоҳиба бо иштироккунандагони кофтуковҳои саҳроӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ (А. Мирбобоев, Н. Раҳимов, М. Файзуллоев, Ҷ. Ҳомидов).

Дар раванди кори диссертатсионӣ суҳбатҳои шахсӣ ва мусоҳиба бо собиқ коркунони ЭКАТШ мавриди истифода қарор дода шудаанд.

Қисми зиёди базаи сарчашмаҳо аз маводи хуччатҳои ибтидоии ҳисоботӣ оид ба тадқиқоти археологӣ (ҳисобот, дафтари истехсолӣ, расмҳо, нақшаҳо, номгӯи бозёфтҳо, суратҳо, мусаввараҳо) таркиб ёфтаанд, ки аз онҳо оид ба экспедитсияҳо, ташкил онҳо, натиҷаҳои ҷустуҷӯӣ ва

¹Силсилаи «Археологические работы в Таджикистане», барориш. 1-28; Силсилаи «Археологические открытия в СССР», солҳои 1970-1990.

кофтуковҳои археологӣ, ҳудуди тадқиқӣ ва методҳои кори археологҳо тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

Гурӯҳи калони маъҳазҳои чопшуда ҳисоботи роҳбарони дастаҳои археологӣ дар маҷмуаҳои «Қорҳои археологии Тоҷикистон»-ро дар бар мегирад. Аз соли 1954-ум инҷониб монография ва асарҳои археологҳо, ки бевосита дар фаъолияти экспедитсияҳои археологӣ ва тадқиқоти археологии ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ иштирок доштанд, мунтазам нашр мешаванд.

Навгони илми таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар он бори аввал ҷамъбасти муфассал, ҳаматарафа ва мунтазами таърихнигории таърихи омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-ум дар асоси омӯзиши фаъолияти Экспедитсияи археологии суғдию тоҷикӣ (ЭАСТ), Экспедитсияи археологии Тоҷикистон (ЭАТ) ва Экспедитсияи комплекси археологии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭКАТШ) анҷом дода шудааст.

Дар ин замина бори аввал дар илми таърихи ватанӣ масъалаҳои зерин ҳамаҷониба ҳал карда мешаванд:

- марҳалаҳои асосии тадқиқоти археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1929-1989-уми асри ХХ;
- таърих ва самтҳои асосии фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологӣ дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ;
- комёбиҳои илмии фаъолияти экспедитсияҳо ва дастаҳои археологӣ оид ба омӯзиши ёдгориҳои археологии Тоҷикистони Шимолӣ;
- ёдгориҳои асосии археологии Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи шуравӣ (солҳои 1929-1989-ум).

Тадқиқоти мазкур аввалин кӯшиши таҳлили ҳамаҷонибаи раванди омӯзиши ёдгориҳои археологии ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ буда, на танҳо бо мақсади муайян намудани дараҷаи омӯзиши он аз ҷиҳати археологӣ, балки ба хотири таъйини аҳаммияти маводи археологӣ дар инъикоси масъалаҳои давраҳои қадим, аввалҳои асрҳои миёна ва

асримиёнагии таърихи халқи тоҷик равона шудааст. Ин муносибат барои муайян кардани самтҳои афзалиятноки рушди археологияи Тоҷикистон дар оянда мусоидат мекунад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– Таърихи омӯзиши археологии манотиқи навоҳии шимолии Тоҷикистон аз соли 1929-ум, аз ташкил ёфтани ҶШС Тоҷикистон оғоз гардида, бо номҳои М. Е. Массон, В. Р. Чейлитко, Р.Уэлс ва оғози фаъолияти илмӣ муассисаҳои таҳқиқотӣ ва музейи таърихӣ-кишваршиносии Хучанд рабт дорад.

– Дар солҳои сиюми асри XX ягона археологӣ касбӣ В. Р. Чейлитко ба ҳисоб мерафт, ки дар баъзе ёдгориҳои археологияи Тоҷикистони Шимолӣ кофтуковҳои назаррас анҷом додааст.

– Омӯзиши мунтазами археологияи ҳудуди Тоҷикистон ва навоҳии шимолии ҷумҳурӣ, ҳамчунин, аз ташкил ва фаъолияти экспедитсияи археологияи суғдӣ-тоҷикӣ (аз соли 1953-юм Экспедитсияи археологияи тоҷик) ва шӯбаи археологияи Институти таърих, археология ва этнографияи Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон ба номи Аҳмади Дониш ибтидо мегирад.

– Солҳои 50-уми асри XX дар робита ба сохтмони нерӯгоҳи барқи обии Қайроққум тадқиқоти ҳамаҷонибаи археологияи минтақаҳои зеробмонӣ ва дамидани оби қаламрави ҳамшафати ноҳияҳои Ашт, Бобоҷон Ғафуров, Исфара ва Конибодомӣ Тоҷикистони Шимолӣ гузаронида шуд;

– Натиҷаи кори чандинсолаи гурӯҳи дастаҷамъонаи Хучанд-Истаравшан ва Тоҷикистони Шимолӣ зери роҳбарии Н. Н. Неъматов (солҳои 1954-1974-ум) дар ҳудуди навоҳии Гонҷӣ (имрӯза Деваштич), Зафаробод, Пролетар (имрӯза Ҷ. Расулов), Нов (имрӯза Спитамен), Уротеппа (имрӯза Истаравшан) ва Шахристон кашфи ёдгориҳои археологӣ маҳсуб меёбад;

– Тадқиқоти қалъаҳо, кони маъдани кӯҳӣ, конҳои қадимӣ, кабристон (гӯрхона) ва нақшҳои қадимии рӯйи санги доманакӯҳҳо (петроглифҳо) ва дараҳои қаторкӯҳи Қурама дар давоми солҳои 1951-1989-ум имкон дод, ки фарҳанги модии қадим ва асримиёнагии Илоқи Чанубӣ (ноҳияҳои Мастчоҳ, Б. Ғафуров ва Ашт) мавриди омӯзиш қарор гирад;

– Ёдгориҳои археологӣ ноҳияҳои Ашт, Конибодом ва Исфараи вилояти Суғд солҳои 1974-1989-ум мавриди омӯзиш қарор гирифтанд ва таъриху фарҳанги бойи Фарғонаи Ғарбиро дар давраи қадим ва ибтидои асрҳои миёна инъикос менамояд;

– Яке аз қомебиҳои муҳими тадқиқоти археологӣ Тоҷикистони Шимолӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок шудани ҷойгиршавии Искандарияи Эсхата (Ақсо) дар ҳудуди Хучанди имрӯза ба ҳисоб меравад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқоти диссертсионӣ дар он аст, ки маводи онро метавон дар навиштани қорҳои илмӣ оид ба таърихи бостоншиносии Тоҷикистон ва таърихи Ватан мавриди истифода қарор дод. Тадқиқоти мазкур бисёр равандхоро, ки дар таърихи қадим ва ибтидоии асримиёнагии халқи тоҷик ба амал омадаанд, ба таври васеъ мушаххас гардонда, ҷараёни инкишофи илми таърих, афкори илмӣ ва фарҳанги Тоҷикистонро ғайр мегардонад. Мавод ва хулосаҳои асосии тадқиқоти диссертсионӣ ҳангоми таълими курсҳои махсус ва омода намудани китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ оид ба таърихи археология, таърихи кишваршиносӣ, таърихнигорӣ ва ғайра метавонанд ба мақсадҳои таълимию педагогӣ истифода гарданд.

Мутобикати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Тадқиқоти диссертатсионии «Тадқиқоти археологӣ Тоҷикистони шимолӣ» аз рӯи мазмуну муҳтавоаш бо Шиносномаи ихтисоси 07.00.02 – Таърихи Ватанӣ (таърихи халқи тоҷик)-и Комиссияи олии аттестатсионии Ҷумҳурии Тоҷикистон: самти таҳқиқот – банди 4. Фарҳанги модӣ ва маънавӣ, маориф ва илм мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки унвонҷӯ бо ҷамъоварии маълумоти парокандаву нопурра аз сарчашмаҳои гуногун (хаттӣ, археологӣ, бойгонӣ ва монанди ин) марҳалаҳои таърихи археологии Тоҷикистони Шимолиро аз нав барқарор карда, натиҷаҳои кори гурӯҳу экспедитсияҳои археологиро дар минтақа мавриди омӯзиш қарор дода ва ба фаъолияти бозёфтҳои илмии бостоншиносони ҳирфай ва, умуман, археологияи тоҷик дар давраи шуравӣ баҳо додааст. Дар рафти таҳқиқ муаллифи рисола ба натиҷаҳои тадқиқи археологӣ ва ҳафриётҳо дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ ва усулҳои кори дастаҷамъонаи археологӣ баҳои зарурӣ додааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Қор дар ҷаласаи кафедраи таърихи халқи тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Бобочон Гафуров” муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод гардид. Нуктаҳо ва хулосаҳои асосии тадқиқоти диссертатсия дар маърузаҳои муаллифи рисола дар симпозиуму конференсияҳои ҷумҳуриявӣ, минтақавӣ, байналмиллалӣ, инчунин дар мақолаҳои ҷопшуда баён гардидаанд.

Интишороти аз рӯйи мазӯи диссертатсия. Муқаррароти умумӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар 13 мақолаи илмии муаллиф, аз ҷумла 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар маҷмӯаи мақолаҳо нашр гардидаанд, инъикос ёфтааст.

Сохтор ва ҳаҷми қор. Мутобиқ ба ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот сохтори рисола дар асоси принсипи хронологӣ сурат гирифтааст. Қор аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти истифодашуда иборат мебошад. Диссертатсия дар ҳаҷми 212 саҳифаи матни компютерӣ таълиф шудааст.

БОБИ 1. КОРҲОИ БОСТОНШИНОСИ СОЛҲОИ 1929-1941 ДАР ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ

1.1. Аз таърихи ташаккули аввалин марказҳои илми шӯравӣ оид ба омӯзиши мероси фарҳангии тоҷикон.

Ташаккули ҳокимияти Шӯравӣ ва бунёди давлати Шӯравӣ якҷоя бо сохтмон ва ташкили марказҳои нави фарҳангӣ ва илмӣ амалӣ мешуд. Ҷустуҷӯи мероси фарҳангӣ, бақайдгирӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносӣ фаъолияти муҳими давлатӣ эълон гардида, бо санадҳои ҳуқуқӣ тақвият ёфта буданд.¹ Соли 1918 дар шаҳрҳои Маскав ва Петроград марказҳои илмӣ оид ба омӯзиши таърих ва фарҳанги Шарқи Миёна ташкил шуданд. Бо ташаббус ва дастгирии бевоситаи олимони шарқшиноси Маскав ва Петроград моҳи ноябри соли 1918 нахустин маркази илмӣ барои омӯзиши таърихи фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон ба фаъолият оғоз кард, ки Институти Шарқ унвон дошт. Яке аз нахустин тоҷикшиносон М.С.Андреев роҳбари институт таъин гардид. Олимони номӣ ва дар олами илм эътирофшуда ба монанди В.В.Бартольд, С.Ф.Ольденбург, Е.Э.Бертельс, А.А.Семёнов, И.Д.Ягелло ва дигарон дар фаъолияти ин институт фаъолона ширкат доштанд. Онҳо самимона ва бидуни ғараз аз рӯи имкониятҳои худ мекӯшиданд барои кори бақайдгирии илмӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши ёдгориҳои таърихиву фарҳангии Туркистон мусоидат намоянд.

Донишгоҳи давлатии Туркистон, ки дар Тошкент таъсис ёфт маркази дигари омӯзиши Осиёи Миёна мегардад. Даре нагузашта он ба донишгоҳи давлатии осиемиёнагӣ (САГУ - ДДОМ) ивази ном кард. Соли 1924 Институти Шарқ расман бо ДДОМ муттаҳид гардид. Омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи ҳокимияти шӯравӣ гардид. Бо ташаббус ва кӯшишҳои В.В.Бартольд, М.С.Андреев,

¹ Ставиский Б.Я., Жуков Н.Н. Первые шаги государственной системы охраны и реставрации памятников Искусство. – 1981. - №4. – С.53-56.

А.А.Семёнов ва дигар олимони ҳифзи ёдгориҳо қисмати муҳими сиёсати давлатӣ мегардад.

Ташкили Туркомстарис ва фаъолияти он. Кумитаи Туркистонӣ оид ба корҳои осорхона ва ҳифзи ёдгориҳо, санъат ва табиати кишвар нахустин муассисаи махсусгардонидашуда буд, ки кори вазнини чамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии Осиёи Миёна, аз ҷумла ноҳияҳои Тоҷикистони оянда ба он воғузур гардида буд.¹ Санаи 21 (22) майи соли 1921 назди Комиссариати маорифи Халқ (Наркомпрос)-и ҷумҳурии Туркистон кумитаи Туркистонии ҳифзи ёдгориҳои бостон ва санъати кишвар (Туркомстарис) таъсис дода шуд. Вазифаи асосии Туркомстарис бақайдгирии тамоми ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ, ҳифз ва таъмири онҳо, омӯзиши объектҳои бостоншиносӣ ва коркарди илмии маводҳо гардид. Дар ҳайъати Туркомстарис чаҳор сексия шомил буданд: осорхонагӣ, ҳифз ва таъмири ёдгориҳои таърихӣ ва санъат, бостоншиносӣ ва ҳифзи табиат.

Бо шарофати кӯшишҳои Туркомстарис корҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди Туркистон марказонида шуд. Онҳо хусусияти нақшавӣ ва мураттаб пайдо карда, садди роҳи бостоншиносони хаваскорро гирифтанд. Қабули чораҳои мушаххас аз ҷониби Туркомстарис оид ба манъ кардани содири ёдгориҳои кишвар ва дигар сарватҳо ба нигоҳдорӣ аз тору мори бойигариҳои Осиёи Миёна равона гардида буд. Амали намудани тақсимои миллӣ-хуҳудӣ масъалаи азнавташкилкунии Кумитаи Туркистонии ҳифзи ёдгориҳои санъат ва бостониро ба Кумитаи Осиёимиёнагии ҳифзи ёдгориҳои санъат ва бостонӣ (Средазкомстарис)-ро пеш оварда ба ҳар сурат мақоми умуминтақавии он нигоҳ дошта шуд. Роҳбари Средазкомстарис Д.И. Нечкин боқӣ монд, ки зери роҳбарии ӯ дар вазифаҳои штатӣ 10 нафар кор мекарданд.

Соли 1925 дар рафти тақсимои миллӣ-хуҳудӣ бо барҳам хӯрдани ҶАШС Туркистон, Туркомстарис ба Средазкомстарис – кумитаи

¹ Ставиский Б.Я. Туркомстарис и его наследие//Советский музей. - №7. – 1968.

Осиёимиёнагӣ оид ба корҳои осорхона ва хифзи ёдгориҳои қадима, санъат ва табиат табдил ёфта, оғоз аз моҳи майи соли 1926 кумитаҳои миллии он таъсис дода шуд.¹

Дар маҷмӯи солҳои 20-уми асри ХХ бо омӯзиши ҳудуди Тоҷикистон асосан олимони Маскав, Ленинград ва Тошканд (В.В.Бартольд, И.И.Зарубин, М.С.Андреев, А.А.Семёнов) машғул буданд, ки экспедицияҳои ташкилшударо доир ба ҷамъоварии маводи этнографӣ дар ҳар ғушаву қанори Тоҷикистон роҳбарӣ мекарданд.

Ҷамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз ҳудуди он. Дар натиҷаи тақсимоти милли-худудии Осиёи Миёна, соли 1924 ҷумҳурии автономии Шӯравӣ Сотсиалистии Тоҷикистон (ҶАШС Тоҷикистон) дар ҳайъати ҶШС Ёзбекистон таъсис ёфт. Ташаккули ҷумҳурии нав дар шароити ниҳоят душвор мегузашт. Дар он давра ташкили корҳои ҷамъоварӣ, нигоҳдорӣ ва таҳқиқи ёдгориҳои бостоншиносӣ душвор буд, бинобар ҳамин ҷумҳурӣ аз ҷиҳати бостоншиносӣ дар Осиёи Миёна қамомӯхта боқӣ монд. Бо назардошти ҳамин ҷиҳат Қумитаи инқилобии ҶАШС Тоҷикистон бо ташаббуси таъсиси «Ҷамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз ҳудуди он» дар Тошканд баромад кард.² Олимони намоёни руси самти пажӯҳишашон бо Осиёи Миёна алоқаманд ба монанди В.В.Бартольд, М.С.Андреев, дигар профессорон ва омӯзгорони донишгоҳи давлатии Осиёимиёнагӣ барои иштирок дар фаъолияти Ҷамъият розигӣ доданд.

Ҳамин тариқ, пас аз ҳалли корҳои ташкилӣ, санаи 9 январи соли 1925 дар Тошканд нахустин ҷамъомади таъсисқунандаи Ҷамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз ҳудуди он баргузор гардид.³ Амалан ин аввалин муассисаи илмӣ доир ба омӯзиши таърихи

¹ Горшенина, С. Туркомстарис–Средазкомстарис–Узкомстарис: формирование институций и этноцентрический раздел культурного наследия Средней Азии// Этнографическое обозрение. - 2012. - № 1. - С. 52-68.

² Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана (Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами). – Душанбе: Дониш, 1966. –7.

³ Ҳамон ҷо. – С.7.

халқи тоҷик буд. Давоми тақрибан ду сол Ҷамъият дар тобеияти Кумитаи инқилобии ҶАШС Тоҷикистон боқӣ монд, дертар моҳи декабри соли 1926, пас аз интиҳоби КИМ ҶАШС Тоҷикистон, бо дастгирӣ ва маблағгузориҳои он фаъолият намуд.¹ Гарчанде макони асосии он Тошканд (аксари аъзоёни он омӯзгорони ДДОМ буданд) бошад ҳам, дар пойтахти Тоҷикистон – Душанбе филиали он (бо 30 аъзо) кушода шуд.²

Аъзоёни Ҷамъият дар шароити душвор фаъолият мебарданд. Барои ташкили экспедитсияҳо ва чопи корҳои илмӣ маблағ намерасид, ба ғайр аз ин дар ҳудуди Тоҷикистон то ҳанӯз дастаҳои босмаҷиён амал мекарданд. Ҳукумати ҷумҳурӣ ба таъсиси базаи моддӣ-техникӣ барои гузаронидани корҳои таҳқиқотӣ дар солҳои аввали таъсиси ҶАШС Тоҷикистон имконият ва маблағ надошт.³ Нахустин экспедитсияҳо дар Тоҷикистон, ки аз ҷониби Ҷамъият тобистони соли 1925 бо дастгирии Кумитаи осиемиёнагии ҳифзи ёдгориҳои санъат ва қадима ташкил шуд, оғози нек ва умедбахш барои омӯзиши ҷумҳурӣ гардид. Экспедитсияҳо ва асарҳои аз ҷониби Ҷамъият дарҷ гардида, доираи донишхоро дар бораи ҷумҳурии ҷавон васеъ намуд, барои омӯзиши таърихи ғанӣ ва мероси фарҳанги халқи тоҷик мусоидат кард. Бозёфтҳои бостоншиносӣ, ҷамъовариҳои маводи этнографӣ, омӯзиши хунароҳо, таҳқиқот доир ба чуғрофия барои омӯзиши Тоҷикистон саҳм гузошт.

Самтҳои асосии корҳои аъзоёни Ҷамъиятро муайян намуда, Шагалов Е.С. менависат, ки «Бо супориши Кумитаи Осиемиёнагии ҳифзи ёдгориҳои қадима, табиат ва санъат (Средазкомстарис) экспедитсияи М.С. Андреев дар Шимоли Тоҷикистон миқдори зиёди зарфҳои сафолии наққошӣ ҷамъовари намудаанд, ки ба асри XIX ва ибтидои асри XX таалукдоранд».⁴ Котиби илмии Ҷамъият Е.М.Пещерева ба Конибодом ва Исфара рафта, аз он ҷойҳо маводи бостоншиносӣ ва этнографии минтақахоро

¹ БМД ҶТ, ф.1434, р.1, п.1, в.4.

² БМД ҶТ, ф.1434, р.1, п.8, в.12

³Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана (Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами). – Душанбе: Дониш, 1966. – С.18.

⁴Ҳамон ҷо. – С.13.

чамоварӣ намуд. Соли 1927 ӯ ҳунари кулолгарии ҳунармандони Уротеппаро омӯхта, сипас ба Ғӯлакандози ноҳияи Пролетар сафар кард, аз калъа, боқимондаҳои деҳ ва дигар ёдгориҳои бостоншиносии Шимоли Тоҷикистон дидан карда, онро тасвир намудааст.

Дар тамоми давраи фаъолият (1925-1929) Чамъият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз ҳудуди он 4 экспедитсияи илмӣ ташкил намуд. Аммо онҳо назди худ вазифаи дар ҳудуди Тоҷикистони Шимоли гузаронидани ҳеч гуна ҳафтиётҳои бостоншиносиро нагузоштаанд. Бинобар сабабҳои объективии дар боло оварда, фаъолияти аъзоёни Чамъият бештар ба чамъоварии мавод, бақайдгирӣ ва тасвири ёдгориҳо равона гардида буд. Вале дар он давра ҳамин корҳо низ аҳамияти муҳим доштанд.

Дар маҷмӯаи «Тоҷикистон», ки аз мақолаҳои аъзоёни чамъият мураттаб гардида, соли 1925 нашр шудааст, мақолаи А.А. Семёнов таҳти унвони «Ёдгориҳои модии фарҳанги ориёӣ»,¹ мавҷуд аст, ки махсус барои омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносӣ меъморӣ ва ба илм ворид намудани баъзеи онҳо бахшида шудааст. Мақола аз он ҷиҳат муҳим мебошад, ки дар он маълумоти арзишманд барои омӯзиши бостоншиносии ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони муосир пешниҳод гардидааст. Дар мақола ба ёдгориҳои Шаҳристон диққати хоса дода шудааст. Ҳамин тариқ дар тафсири таърихӣ-бостоншиносии худ А.А.Семёнов на танҳо шарҳи шаҳри қадима (Қаҳқаҳа)^{ро}² овардааст, балки шарҳи муфассали боқимондаҳои девори калъа ва дигар иморатҳоро дар канори чанубу-ғарбии деҳаи Шаҳристон (Қалаи Қаҳқаҳа II) оварда, аз мардуми маҳаллӣ тибқи пурсишномаҳо ривояту афсонаҳо ва дигар маълумоти мардумшиносӣ чамъоварӣ намудааст.

¹ Семёнов А.А. Материальные памятники арийской культуры в Средней Азии //Таджикистан. – Ташкент, 1925. – С.113-150

² Семёнов А.А. Материальные памятники арийской культуры в Средней Азии //Таджикистан. – Ташкент, 1925. – С.113-150; Семёнов А.А.. Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии. – Душанбе, 1944.

Ба ғайр аз ин А.А.Семёнов кайд мекунад, ки дар димнаҳои Шахристон мардуми маҳаллӣ чандин маротиба бозёфтҳои арзишманд ба даст оврадаанд. Мушоҳидаи зерини ӯ муҳим ба шумор меравад: «Дар ин ҷо ҳамон зухуроте, ки дар Хучанд ҳаст ба чашм мерасад, кабати дорои боқимондаҳои қадима айни ҳол бо гил ва қайроқсанги қалони дарёғӣ рӯйпӯш гардида, аз он шаҳодат медиҳад, ки макони мазкур як вақтҳо зерини об мондааст».¹

Дар маҷмӯъ, «Чамбият барои омӯзиши Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз ҳудуди он» дар шароити Ўзбекистон гирди худ тамоми фаъолияти илмӣ-кишваршиносӣ, илмӣ-таълимӣ ва таъбу наشري бо ёдгориҳои таърихиву фарҳангии халқи тоҷик алоқамандро муттаҳид мекард. Давраи нисбатан пурмахсули фаъолияти он ба солҳои 1925 – 1929 рост меояд. Оғози солҳои 1930 давраи фаъол ва бисёрнақшаи фаъолияти илмӣ «Чамбият» ба итмом мерасад. Аз сабаби анъанаҳои хоси гузаронидани корҳои илмӣ-кишваршиносӣ ва илмӣ-таҳқиқотӣ доштан «Чамбият» ба вазъи сиёсӣ мутобиқат накарда, фаъолиятро қатъ намуд. Бо қарори ҷаласаи умумӣ аз 9 сентябри соли 1930 Чамбият ҳамчун сексияи алоҳида ба ҳайъати Донишқадаи давлатии илмӣ-таҳқиқотии Тоҷикистон (ДДИТТ), ки оғози соли 1930 таъсис дода шуд, шомил гардид.²

Ҳамин тариқ, дар солҳои аввали ҳокимияти шӯравӣ (1917-1924) ва давраи байни таъсиси ҶАШС Тоҷикистон ва соли 1929 табдил ёфтани он ба ҶШС Тоҷикистон дар Тошканд аввалин марказҳои илмӣ минтақавӣ ташкил шуданд (Донишгоҳи Шарқ, ДДОМ, Кумитаи Туркистонии ҳифзи ёдгориҳои таърих ва санъати кишвар, Кумитаи Осиеимиёнагии ҳифзи ёдгориҳои қадима, табиат ва санъат ва ғайра), ки бо корҳои (ҳарчанд ҳаҷми хурд бошад ҳам) чамбоварӣ, нигоҳдорӣ ва омӯзиши фарҳанги бойи халқи тоҷик машғул буданд. Дар таърихи халқи тоҷик Чамбият барои омӯзиши

¹ Семёнов А.А. Материальные памятники арийской культуры в Средней Азии// Таджикистан. – Ташкент, 1925. – С.131.

² Масов Р.М. Маркази илми таърихшиносии Тоҷикистон//Институти таърих бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Донишшии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. 60 сол. – Душанбе, 2011. – С.5

Тоҷикистон ва халқҳои эронии берун аз он аҳамияти бештар дорад (1925-1929). Аммо аз сабаби маҳдудияти захираҳо ин муассиса барои гузаронидани корҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди ҷумҳурӣ, аз ҷумла Тоҷикистони Шимолӣ имконият надошт.

Бозёфтҳои бостоншиносии гурӯҳҳои ҷустуҷӯии геологӣ. Дар солҳои аввали ҳокимияти Шӯравӣ, вақте ки округи Хучанд дар ҳайъати ҶАШС Туркистон ва минбаъд ҶШС Ўзбекистон қарор дошт (солҳои 1918-1928), дар ҳудуди он корҳои махсуси бостоншиносӣ гузаронида намешуд. Аммо бо вучуди ин ёдгориҳои бостоншиносии минтақа ба қайд гирифта шуда, баъзе маълумот доир ба он нашр мешуданд. Ҳамин тариқ дар охири солҳои 20-уми асри ХХ тадқиқи геологии қаторкӯҳи Қарамазор ва Қурамаи округи Хучанд ҳамчун яке аз конҳои ояндадор ва бойи канданиҳои фойданоки ноҳияҳои ИҶШС оғоз гардид. Дар вақти корҳои тафтишотии геологӣ ҷойҳои коркарди қадима ва конҳои кӯҳна, инчунин бозёфтҳои алоҳида дар ҳисоботҳои геологҳо ҳамчун боқимондаҳои ёдгориҳои таърихӣ-бостоншиносӣ ба қайд гирифта мешуд.¹ Ҳамин тариқ дар наздикии деҳоти Қарамазор геологон ёдгории бостоншиносӣ – димнаи Қўрғонтеппаро ба қайд гирифтанд. Дар рафти азназаргузаронии ёдгорӣ намунаҳои сафоли асримиёнагӣ ва танга дарёфт гардида, ба бостоншинос М.Е.Массон супорида шуд. Танга ҳамчун дирҳами чағатойи муайян гардидааст, ки соли 709-и ҳиҷри (солҳои 1331-1332) сикка шудааст.²

Солҳои 1928-1930 корҳои тафтишотии геологӣ қариб тамоми округи Хучандро фаро гирифт (ба истиснои ҳудуди шаҳр). Тадқиқотҳо аз ҷониби 4 гурӯҳи мустақил гузаронида шуданд. Ҳангоми таҳқиқи конҳои қадим, бозёфтҳои кӯҳан аз назари геологҳо дур намонданд. Дар яке аз конҳо дар наздикии Табошар (ҳозира – шаҳри Истиклол), аз ҷумла ду порчаи пӯсидаи белҳои қадима дарёфт гардид, ки эҳтимол барои дарёфти канданҳои

¹ Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатапа. – Худжанд, 2001. – С.12-15.

² Массон М.Е. Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за 1928-1929 гг.//Научная мысль, №1. – 1930. – С.7

фоиданок ё ҳангоми корҳои фаръи дар конҳо истифода мешуданд.¹ Айни замон ин бозёфтҳо – қисмҳои олоти қадимаи конкани дар Эрмидажи Давлатии шаҳри Санкт-Петербург (Русия) маҳфузанд. Бозёфти дигари бостоншиносии геологҳо чароғ буд, ки барои рӯшноӣ бахшидани дохили кон истифода мешуд. Ин чароғ бо сири ғафси сабзранг рӯйпӯш гардида,² ба асри X тааллуқ дорад.

Корҳои сустҷӯи геологии солҳои 1928-1930 ҳудуди бештари округи Хучандро фаро гирифта буд. Дар як вақт баробари нуқтаҳои геологӣ, конҳои қадима, марказҳои коркарди маъдан, маҳалҳои конканон ва дигар ёдгориҳои бостоншиносӣ ва истихроҷи маъдани қадима ва асримиёнагӣ ба қайд гирифта шуда буд. Чунончӣ дар масофаи 3 км аз деҳаи Қарамазор ёдгории қолиб дарёфт гардид, ки аз ҷониби мардуми маҳаллӣ Чилдухтарон («Қырк кыз») номгузорӣ шуда буд.³ Бино ба гуфти геологҳо ин ёдгорӣ аз як қатори сангҳои амудӣ ҷойгиршуда иборат буд (намунаи маҳаллии «Стоунҳеч»). Бостоншиноси дар он вақт обрӯманд, машҳур ва дар археологияи осеимиёнагии ҳамон давра эътирофгардида М.Е. Массон, фарзия пеш овард, ки Чилдухтарон дахма (дафнгоҳ)-и давраи биринҷӣ аст.⁴ Объекти дигари бостоншиносии аз ҷониби геологҳо дарёфт ва қайдгардида, маҷмӯаи иншооти дафнӣ буд, ки мардуми маҳаллӣ «муғхона» ё «хонаи муғон» меномиданд. Иншооти мазкур соли 1928 аз ҷониби гурӯҳи геологҳо таҳти роҳбарии геологи машҳури шӯравӣ С.Ф.Машковцев дар қисмати шимолии қаторкӯҳи Қурама ба қайд гирифта шуда буд. Чунин ёдгориҳои бостоншиносӣ дар бисёр нуқтаҳои маҳалли таҳқиқот ба қайд гирифта шуда буданд.

Муғхона иншооти начандон калони гумбазшакли аз сангҳои калон сохта шуда, даромад (суроҳи)-и махсус дошт. Деворҳои муғхона аз сангҳо

¹ Массон М.Е. Археологические материалы к истории горного дела в Средней Азии. Горные инструменты//Среднеазиатское районное геолого-разведочное управление. – Бюллетень №2. – Ташкент, 1930. – С.5.

² Ҳамон ҷо. - С. 11.

³ Машковцев С.Ф. Горы Карамазар. Путеводитель. Вып.1. 3-й Всесоюзный геологический съезд. – Ташкент, 1928. – С.13.

⁴ Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент, 1953. – С.9.

бе истифодаи ягон махлул бунёд гардидааст. Дохили муғхона часадеро гузошта, ҳамроҳи он ашёҳои гуногун: сафол, аслиха, чавоҳирот ва ғайра мегузоштанд. Муғона ҳамчун ёдгории бостоншиносӣ аз ибтидои асри XIX маълум аст. Ҳанӯз афсари рус Филипп Назаров, дар роҳ аз Тошканд ба Қўқанд, дар солҳои 1813-1814 аз қаторкӯҳи Қурама ва Муғул гузашта, дар ин ҷо муғхонаро мушоҳида намуд ва онҳоро ҳамчун «ёдгории қадимӣ бо сӯроҳие, ки дар мобайни он қабри сангин гузошта шуда» тавсиф намудааст.¹

Маҳз ба қаторкӯҳҳои Қурама ва Муғули Тоҷикистони Шимолӣ хос будани муғхонаҳо, чун навъе аз ёдгориҳои бостоншиносӣ, аз ҷониби дигар шарқшиносони рус дар асри XIX қайд шудааст. Ҳамин тариқ, соли 1879 дар рӯзномаи «Туркестанские ведомости» мақолаи Д.Граменитский «Дар бораи мавзеҳои қадимаи қаламрави Туркистон» ба таъъ расид.² Муаллифи мақола таъкид мекунад, ки «дар кӯҳҳои байни Ангрэн ва Сирдарё ҳамчунин дар Олой – тӯдаи сангҳо, ҷўйборҳо, умуман нуқтаҳои ҷолиби тавачҷўҳ мавҷуданд, ки осори қорҳои дар замонҳои қадим барои аҳоли анҷом дода, ба мардуми Мик мансубанд».³

Одатан, муғонҳо аксар дар ҳолати харобӣ ба қайд гирифта мешуданд, зеро барои ҷустуҷўи ганҷҳо аҳолии маҳаллӣ дафнҷохоро хароб мекарданд.⁴ Мутаассифона, аллақай дар охири XIX ва ибтидои асрҳои XX ҳолатҳои хароб кардани ёдгориҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ мушоҳида мешуданд. Соли 1893 М.С.Андреев (1873-1948), ки минбаъд олими машҳури тоҷикшинос гардид⁵, ба водии дарёи Ангрэн (Охангарони қадима), аз ҷумла шоҳаҳои қаторкӯҳи Қурама дар ҳудуди имрӯза ноҳияи Ашти вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон ташриф овард. Дар ин ҷо ӯ бо ҷойҳое, ки

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М., 1968. – С.36.

² Граменицкий Д. О древних урочищах Туркестанского края//Туркестанские ведомости. - 1879. – 20 марта, № 12

³ Протоколы ТКЛА, 1897-1898. – С.151; Икромов Н., Рахимов Н.Т. Саҳми шарқшиносони рус дар омўзиши таърих ва маданияти аҳолии шимолӣ Тоҷикистон (1867-1917). – Хучанд, 2015. – с.20.

⁴ Массон М.Е. Краткий очерк изучения Средней Азии в археологическом отношении//Археология Средней Азии. Тр.САГУ. Новая серия, т.81. Исторические науки, кн.12. – Ташкент, 1956. – С.8.

⁵ Акрамов Н.А. Акрамова Х.Ф., Акрамов Н.М. Востоковед Михаил Степанович Андреев: Научно-биографический очерк/Х.Ф.Акрамова, Н.М.Акрамов. – Душанбе, 1973. – 222 с., ил.

гузаронидани ковишҳои бостоншиносӣ муҳиманд шинос шуд, оид ба таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ маълумоти ҷолиб чамъ овард. Ба андешаи М.С.Андреев, ҳафриётҳои теппахо ва қурумҳои маҳаллӣ барои омӯзиши таърихи тамоми Туркистон маводи фаровон фароҳам меоранд. Аммо харобии қабрҳо олимро ниҳоят ғамгин кард – ӯ хавфи аз даст додани ёдгориҳои пураарзишро медид. Ҳанӯз ҳамон давра ӯ ҳамкорон-олимон ва маъмурияти кишвари Туркистонро барои муҳофизат ва нигоҳдории ашёҳои бостоншиносӣ ва ёдгориҳои фарҳангии модии мардум даъват намуда, бо таассуф иброз намуда буд, ки мардуми маҳаллӣ теппахоро чиддан кофтукӯв намуда, «маҳсусан шабона, тангаҳои дарёфта ва ашёи антиқа, тилло ва нуқраҳоро фавран, бидуни огоҳ намудани маъмурияти Русия ба заргарони маҳаллӣ барои ангуштарин, дастбанд ва ғайда мегудохтанд».¹ Аммо, бо вучуди дар ҳолати хароб қарор доштан, муғхонаҳо яке аз аввалин ёдгориҳои гардиданд, ки геологҳои шӯравӣ дар солҳои 1928-1929 ба қайд гирифтанд. Дар солҳои минбаъда ба қайд гирифтани бозёфтҳои алоҳида идома ёфт. Чунончи, соли 1929, дар наздикии деҳаи Долона, аз ҷониби донишҷӯ-геолог Н.П.Василковский корди андаке камоншакли аз биринҷии рехтагариаш носуфта дарёфт гардид, ки дарозии он 21 см буд.²

Гуруҳи дигар, таҳти роҳбарии А.В.Королёв тадқиқотро соли 1929 идома доданд. Дар як вақт қормандони гуруҳи радиометрикии тафтишотии Табошар (роҳ. А.П.Кириллов), ки онро қумитаи Умушӯравии геологӣ ташкил кардааст, қорбарӣ мекарданд. Ҳамон сол (1929) ҳамроҳи геологҳо бостоншинос М.Е.Массон ва рассом М.Г.Пластунов се ҳафта дар кӯҳҳои Қарамазор қор карданд. Дар ҷараёни таҳқиқот, онҳо маҳалли маъдании асрҳои IX-X дар наздикии қони Ҷарқамарро омӯхтанд.³ Илова бар ин, дар

¹ Андреев М.С. Местности в долине р.Ангрена, интересные в археологическом отношении//Туркестанские ведомости. – 1893. - №46; Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л.Громбчевского. – Душанбе, 1974. – С.98

² Массон М.Е. Ахангаран. Историко-топографический очерк. – Ташкент, 1953. – С.12

³ Массон М.Е. Краткий очерк изучения Средней Азии в археологическом отношении//Археология Средней Азии. Тр.САГУ. Новая серия, т.81. Исторические науки, кн.12. – Ташкент, 1956. – С.8.

гардиши роҳи Кончол- Табошар (Истиклол), М.Е.Массон як курумро (теппа, сангтӯда) ташхис намуд. Пас аз тоза кардани тӯдаи сангҳо, чуқурии кабр дарёфт карда шуд.¹

Корҳои соли 1929-уми бостоншинос М.Е.Массон дар ҳайати экспедитсияи Тоҷикӣ-Помирӣ (ЭТП) барои таҳқиқи воқеан илмии ёдгориҳои бостоншиносии Қарамазор ва кӯҳҳои Курама дар шимоли Тоҷикистон замина гузоштанд.

Ҳамин тариқ, рушди босуръати корҳои геологӣ-тафтишотӣ бо кашфи шумораи зиёди категорияи алоҳидаи мавзёҳои археологӣ - конҳои қадимӣ якҷоя сурат мегирифт.

Алақай соли 1929, дар шимоли округи Хучанд, дар қисми ҷанубу ғарбии Қарамазор тақрибан 3000 конҳои қадима ба қайд гирифта шуданд.²

Омӯзиши дақиқи онҳо ба муҳаққиқон маводи бебаҳо оид ба таърихи истихроҷи маъдан дар Тоҷикистони Шимолиро таъмин карда, инчунин сатҳи дониш оид ба соҳаи кӯҳкорӣ, усулҳои коркарди конҳо, ҳамчунин дар бораи намудҳои маъданҳои истихроҷшуда маълумот пешниҳод намуд. Бештари конҳои дар замони қадим коркардшуда дар замони мо низ мавриди истифода қарор гирифта метавонанд, зеро коркарди онҳо дар замони қадим на бо сабаби кам шудани конҳо, балки бо сабабҳои техникӣ ё сиёсӣ қатъ шуда буд. Ғайр аз ин, тавре дар боло қайд кардем, дар чараёни таҳқиқотҳои геологӣ ҷойҳои дигари ёдгориҳои қадима ба қайд гирифта шуда, бозёфтҳои алоҳидаи археологӣ - тангаҳо, асбобҳо, олоти меҳнати конгарони қадим ва ғайра ҷамъоварӣ мешуданд. Тирамоҳи соли 1931 (18-26 октябр) бо фармони Ҳукумати ҶШС Тоҷикистон дар Хучанд якумин съезд (анҷуман)и Қарамазор оид ба металлҳои ранга, нодир ва хурд ташкил карда шуд. Пас аз анҷоми анҷуман, қисме аз маводи геологии ба намоиш гузошта ба Осорхонаи кишваршиносии Хучанд супорида шуд, ки нигораҳои осорхонаро хеле васеъ намуда, барои ғанӣ

¹ Массон М.Е. Ахангаран. Историко-топографический очерк. – Ташкент, 1953. – С.17

²Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой. – Сталинабад, 1954. – 81 с.

гардидани он ва васеъ шудани мавзӯҳои нигораҳо мусоидат намуд.¹ Дар баробари маводи геологӣ, ба осорхона бозёфтҳои бостоншиносии дигар низ оварда шуданд – байни онҳо пораҳои олоти меҳнат ва зарфҳои кӯҳканону конканони қадима буданд.² Ҳаҷия геологҳо, бозёфтҳои дар Хучанд ва бозёфтҳои сокинони маҳаллӣ ба ташкили нигораи нав дар осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии Хучанд мусоидат карданд. Пас аз як сол, охири соли 1932, директори осорхона А.В.Уэлс ба Комиссариати маорифи халқи ҶШС Тоҷикистон дар бораи кушода шудани экспозитсияи маводи бостоншиносӣ оид ба таърихи саноати кӯҳкорӣ Қарамазор гузориш дод.³

1.2 . Таҳқиқотҳои бостоншиносии Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ.

Ташкилҳои ҶШС Тоҷикистон (1929) ва оғози таҳқиқотҳои бостоншиносӣ. Санаи 16 октябри соли 1929 Эълумия дар бораи табдил додани ҶАШС Тоҷикистон ба ҶШС Тоҷикистон қабул гардид. Дар солҳои аввали ташаккули Тоҷикистон ба ҳайси ҳафтумин ҷумҳурии иттифоқии ИҶШС бунёди заминаи қонунгузорӣ ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии халқи тоҷик оғоз ёфт. Аллақай санаи 7 январи соли 1930 Қарори Кумитаи Иҷроияи Марказии Шӯро(Совет)-ҳо ва Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон таҳти №44 «Дар бораи бақайдгирӣ ва ҳифзи ёдгориҳои таърих ва фарҳанг»⁴ нашр шуд. Дар назди Комиссариати маорифи халқ шӯъба оид ба қори осорхонаҳо ва ҳифзи ёдгориҳои табиӣ, бостонӣ ва санъат ташкил карда шуд. Ҳамзамон, ташаккули муассисаҳои илмӣ ва фарҳангӣ маърифатӣ сурат мегирад, ки ба вазъи бостоншиносӣ ҳамчун илм ва омӯзиши бостоншиносии ҳам

¹ Ташпулатова А.О. К датировке возникновения Ленинабадского областного историко-краеведческого музея//Материалы науч.-теоретич. конф. мол.учёных ЛГПИ им.С.М.Кирова. – Ленинабад, 1983. – С. 36.

² Массон М.Е. К истории горной промышленности Карамазара//Труды Таджикстанской базы АН СССР. – Т.4. – М.-Л., 1935. – С.226

³ Бойгонии Осорхонаи таърихӣ вилояти Суғд; Марофиев С.Ш., Москаленко Н.А. К вопросу о назначении симобкузача и генезисе циркульного орнамента// Материальная культура Таджикистана. – Вып.№4. – Душанбе, 1987. – С.302.

⁴ БМД ҶТ., ф.11, р.3, п.23, в. 4-5

шимоли Тоҷикистон ва ҳам тамоми қаламрави ҷумҳури таъсир гузоштааст.¹

Соли 1930 дар республикаи ҷавон ташаккули илм ба амал омада, аввалин донишкадаҳои илмӣ-тадқиқотӣ таъсис дода шуданд. Хамин тариқ, аввалин чунин муассисаҳо Донишкадаи давлатии илмӣ-тадқиқотии Тоҷикистон (ДДИТТ) буд, ки дар назди Комиссариати маорифи халқи ҶШС Тоҷикистон² таъсис ёфт. Махз хамин Донишкада мебоист нақши ташкилотчӣ ва ҳамоҳангсози корҳои илмӣ-тадқиқотиро дар Тоҷикистон иҷро намояд. Барои ба нақша гирифтани таҳқиқоти бостоншиносии ДДИТТ бостоншиноси маъруфи Осиеи Миёна М.Е.Массон ҷалб карда шуд. Ӯ ҳамчун яке аз аъзои фаъоли Ҷамъияти омӯзиши Тоҷикистон ва халқиятҳои эронӣ берун аз марзи он, ахбороти тавсиявии «Якчанд вазифаҳои навбатии бостоншиносии таърихӣ дар Тоҷикистон, ки барои барномаи соли аввали фаъолияти Донишгоҳи давлатии илмӣ-тадқиқотии Тоҷикистон тавсия карда мешаванд»-ро (сана: 07.10.1930) омода ва пешниҳод намуд.³

Дар он, ки барои ДДИТТ хуччати барномавӣ гардид, М.Е.Массон нақши муҳими ёдгориҳои фарҳанги модии Тоҷикистонро нишон медиҳад.⁴ Ба андешаи олим, ёдгориҳои бостоншиносӣ барои «таҷдиди фаҳмиши дурусти тамоми таърихи Осиеи Миёна замина хоҳанд шуд ...Ташхис ва ба таври возеҳ муайян намудани онҳо ҳамчун калиди ҳалли як қатор масъалаҳо хизмат хоҳанд кард, ки ин ё он тафсири онҳо дар баъзе ҳолатҳо на танҳо аҳамияти маҳаллӣ, ҳатто бештар аз осиеимиёнагӣ доранд».⁵

М.Е.Массон таъкид мекунад, ки «... дар минтақаҳои шимолии Тоҷикистон таҳқиқоти таърихӣ-археологӣ кам гузаронида шудаанд...».⁶

¹ Бобомуллоев С. История археологического изучения Южного Таджикистана. - С.37.

² История таджикского народа. В 6 томах. т.5. – Душанбе, 2010.

³ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.25.

⁴ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.25.

⁵ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.25.

⁶ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.24.

Ҳамзамон, дигар қисматҳои ҷумҳурӣ низ дар харитаи бостоншиносӣ «норавшан» боқӣ монданд. Дар ин замина, М.Е.Массон боварӣ дошт, ки «ҳаҷми корҳои, ки дар ин ҷо анҷом дода мешаванд, хеле калон буда, ҳатто таҳқиқоти пешакӣ даҳсолаҳои ба зиёд тӯл мекашад».¹ Ҷолиби қайд аст, ки М.Е.Массон ҳамчун як олими ташаккулёфта ва ботаҷриба пешниҳод намуд, ки корҳои археологӣ бо роҳи ҷамъоварии тамоми маводҳои мавҷуда дар бораи ёдгориҳо, барои бақайдгирии давлатии онҳо ва дар оянда дар асоси онҳо тартиб додани харитаи археологӣи Тоҷикистон оғоз карда шавад. Вай навишта буд, ки барои ДДИТТ «аввалин вазифаи асосӣ, масъулиятнок, вале муфидтарин дар соҳаи омӯзиши таърихӣ ва бостоншиносии Тоҷикистон бояд оғози сабти номи харитавии махсуси ҳам ёдгориҳои аз адабиёти гузашта маълум ва ёдгориҳои нав кашфшуда бошад, ки ҳамчун маводи илмӣ барои сохтани харитаҳои умумӣ ва ҷузъӣ хизмат хоҳад кард».² Ва бо ин «аллакай барои мураттаб ва муназзам муайян кардани мероси бойи гузаштаи Тоҷикистон замина фароҳам оварда мешавад».³

Бо қарори Президиуми Академияи илмҳои ИҶШС аз 14 март 1932 дар Душанбе пойгоҳи тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС таъсис дода шуд, ки он маркази илмӣи Тоҷикистон гардид. Дар асоси қарори Шӯрои Комиссарони Халқии ҶШС Тоҷикистон аз 28 март 1933, ДДИТТ ба ин пойгоҳ супорида шуд.

Норасоии шадиди кадрҳо ва захираҳои моддӣ имкон надод, ки дар ноҳияҳои шимолии ҷумҳурӣ тадқиқоти бостоншиносӣ оғоз карда шавад ва аз лиҳоз, дар ин масъала асосан ба муассисаҳо ва кадрҳои маҳаллӣ, пеш аз ҳама ба осорхонаи ба наздикӣ ташкилшудаи Хучанд таъян карда шуд.

Осорхонаи кишваршиносии Хучанд. Бешубҳа дар оғози таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ Осорхонаи кишваршиносии Шимоли Тоҷикистон нақши бузург дорад. Ин осорхонаи аввалин дар

¹ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.25.

² БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.26.

³ БМД ҶТ. ф.360, р.1, в.н.46, в.27.

чумхурӣ соли 1931 ташкил шуда, тӯли солҳои 30-40 ягона маркази илмии омӯзиши таърих дар каламрави Тоҷикистони Шимолӣ боқӣ монд. Б.А.Литвинский, ки таърихи тадқиқотҳои бостоншиносии Тоҷикистонро омӯхта буд, қайд мекунад, ки дар миёнаи солҳои 30-ум танҳо ин осорхона қорҳои бостоншиносиро анҷом додааст.¹

Таърихи таъсиси осорхона аз миёнаи солҳои 20-уми асри XX оғоз ёфта, бо фаъолияти кишваршиносони маҳаллии Хучанд алоқаманд аст. Бо ташаббуси як кишваршинос ва ҷамъоварандаи бостонҳои Мирзохоча ибни Собирхоча (Мирсобиров), ки бо таҳаллуси Хочӣ-антиқа байни мардум маъруф буд, соли 1926 дар Хучанд намоишгоҳи коллексияи ҷиҳози қадимаи ӯ ташкил карда шуд. Бо назардошти шӯҳрати афзояндаи намоишгоҳ, Кумитаи иҷроияи округи Хучанд барои ҷойгир кардани коллексияҳои қадимаи Хочӣ-антиқа бинои хурде, ки «... ҳамчун хонаи-музейи округи Хучанд маъруф буд»² ҷудо кард. Ин осорхона дар Хучанд барои бунёди Осорхонаи кишваршиносии Шимолии Тоҷикистон, ки расман санаи 22 июни соли 1931 ифтихои он баргузор шуд, асос гузошт.³ Барои ҷойгир кардани нигора(экспонат)-ҳо ду галереяи масҷиди ҷомеи Шайх Муслиҳиддин ҷудо карда шуд. Директори аввалини Осорхонаи Хучанд Александр Васильевич Уэлс таъин шуд, ки қаблан қорманди Осорхонаи Чеченистон ва приват-дотсенти (омӯзгори ғайриштатӣ) Донишкадаи Кӯҳӣ (дар ш.Грозный) буд.⁴ Рӯзи ифтихои Осорхонаи Худҷанд (22.06.1931 сол) ва оғози фаъолияти онро метавон нуктаи ибтидоӣ ва оғози таҳқиқоти бостоншиносии шимоли Тоҷикистон ҳисобид.

Мусаллам аст, осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ як муассисаи фарҳангию маърифатӣ буда, вазифаҳои он на танҳо ҷамъоварӣ ва

¹Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (Краткий очерк)//Тр. Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР, т. XXVI. – Сталинабад, 1954. – С.20

² Марофиев С.Ш. К истории создания культурно-просветительных учреждений города Ходжента//Сборник научных статей молодых учёных и аспирантов ЛГПИ им. С.М.Кирова, №40, вып.2. – Ленинбада, 1971. – С.42-49; Марофиев С.Ш.. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана //МКТ, вып.4. – Душанбе, 1987. – С.318.

³ Хамидов Д. Из истории музейного дела в Таджикистане (1917-1941 гг.). – Худҷанд, 2014. – С.20

⁴ Хамидов Д.Х. Краевед А.В. Уэльс. – Худҷанд, 1998. – 46 с.

экспозитсия (намоиш)-и боигариҳои таърихӣ ва фарҳангӣ, балки тадқиқоти археологӣ - ҷустуҷӯ ва ҳафриётҳои бостоншиносӣ, коркарди камералии маводҳои бадастомада, нашри натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносӣ низ мебошад. Ҳамин тариқ, дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ як муассисаи илмӣ пайдо шуд, ки ҳуқуқи ҷустуҷӯ, муайян кардан, бақайдгирӣ ва омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро дошт.

Дар Қарори Президиуми Шӯрои шаҳри Хучанд аз моҳи июли соли 1932 «Дар бораи вусъат додани қори кишваршиносӣ-осорхонавӣ дар минтақаи Хучанд»¹ дар баробари табдил додани Осорхонаи Хучанд ба Осорхонаи байниноҳиявии Тоҷикистони Шимолӣ, тасмим гирифта шуд, ки Кумитаи минтақавии ҳифзи ёдгориҳои санъат, бостонӣ ва табиат (Хучкомстарис) дар назди баҳши маорифи халқ ташкил карда шуда, қалъаи Хучанд, мақбараи Дувахон, масҷид ва оромгоҳи Ҳазрати Бобо, масҷид ва оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин ба он интиқол дода шавад. Ҳамин тариқ, шӯбаи мазкур ба тартиб додани рӯйхатҳои ҷойҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ дар шимоли Тоҷикистон ва муҳофизати он шурӯъ кард. Директори Осорхонаи байниноҳиявии Тоҷикистони Шимолӣ А.В.Уэлс, мутахассиси дорои таҷриба дар ин соҳа, ваколатдор оид ба ҳифзи ёдгориҳо дар шимоли Тоҷикистон таъин гардид. Ҳамзамон, ба ӯ супориш дода шуд, ки «соли ҷорӣ ба қайдгирии мураттаби ҳамаи ёдгориҳои таҳти ҳимоят қарор доштаро оғоз намояд».² Санаи 15 декабри соли 1932 бошад Коллегиаи Комиссариати Маорифи Халқи ҶШС Тоҷикистон дастурамали ваколатдори Ҳифзи ёдгориҳо ва санъати Тоҷикистонро тасдиқ кард.³

Ҳамин тариқ, ягона мутахассис, таърихнигор ва бостоншинос дар Хучанди он замон - А.В.Уэлс ваколоти дар Тоҷикистони Шимолӣ гузаронидани таҳқиқот, сабт ва ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро ба даст овард. Бо вучуди мушкilotи молиявӣ ва нарасидани кадрҳо, музей ба кофтукови бостоншиносӣ шурӯъ кард. Ҳамин тариқ, аллақай тирамоҳи

¹ Бойгонии давлатии вилояти Суғд, ф.82, р.1, в.н.3, вв.127-129.

² БМД ҶТ, ф.360, р.1, п.261, в.120.

³ БМД ҶТ, ф.360, р.1., п.261, в.10.

соли 1931 «кормандони музей дар якҷоягӣ бо кормандони Осорхонаи таърих ва таърихи инқилоби Осиёи Миёна» дар наздикии Хучанд ҳафриёт анҷом доданд, ки «маводи онҳо боиси каме афзун шудани фонди осорхонаи навбунёд боис гардид».¹

Мутаассифона, маводи ҳафриёт нашр нашуд. Тибқи гузориши кори музей, тирамоҳи соли 1931 таҳти роҳбарии А.А.Потапов дар шаҳри Хучанд ҳафриёти кӯраи қадимаи маъдантгудозӣ гузаронида шуд. Дар ҳуччат қайд карда мешавад, ки сардори ҳафриёт дар бораи корҳои анҷомдодашуда ҳисобот пешниҳод накард ва аз Осиёи Миёнаро тарк кард.² Аммо, бостоншиносон В.Д.Жуков ва Т.Милтязов, ки таҳти роҳбарии А.А.Потапов кор мекарданд, барои навиштани ҳисобот дар бораи ҳафриётҳои гузаронидашуда розӣ шуданд. Гайр аз ин, дар ин ҳуччат дар бораи розигии Т.Милтязов «барои иштирок дар ҳафриёти кӯраҳои қадимаи маъдантгудозӣ дар водии Уткем-Су (Қарамазор), ки осорхона дар семоҳаи сеюм (1933 - К.Х.) ба нақша гирифтааст»³ гуфта шудааст. Ҳамин тарик, оғози ҳафриётҳои бостоншиносӣ дар шаҳри Хучанд ва атрофи он, бо кӯмаки бостоншиносони даъватшуда бошад ҳам, ба тирамоҳи соли 1931 рост меояд.

Баҳори соли 1933 Шӯрои илмии Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ ташкил ва тасдиқ карда шуд, ки дар қатори бисёр масъалаҳои дигар нақшаи корҳои илмӣ-тадқиқотиро муҳокима ва тасдиқ кард. Мувофиқи нақша корҳои зерин бояд ба анҷом мерасид: 1. Тафтишоти бостоншиносӣ дар ноҳияҳои Уроттеппа (Истаравшан) ва Шахристон (ичрокунанда М.Е.Массон); 2. Тадқиқоти мақбараи Хоча Муҳаммад Башоро дар деҳаи Мазори Шарифи ноҳияи Панҷакент, ки ба асри XIV таалуқ дорад (ичрокунанда А.В. Уэлс); 3. Кофтуковҳои ёдгориҳои Уткемсу дар наздикии Табошар (ичрокунанда Т. Милтязов).⁴

¹ Хайдаров Г.Х. К истории музея//Ленинабадский межрайонный историко-краеведческий музей. Краткий путеводитель по залам. – Ленинабад, 1962. – С.5.

² Археологические экспедиции. – М., 1962. – С.63, 90.

³ БМД ҚТ, ф.360, р.1, п.261, в.57.

⁴ Хамидов Д. Из истории музейного дела в Таджикистан (1917 – 1941 гг.). – Худжанд, 2014. – С.40.

Соли 1934, бино ба гуфти А.В.Уэлс, «оғози бақайдгирии илмии ёдгориҳои бостоншиносии шаҳри Ленинобод (Хучанди муосир - К.Х.) (деворҳои қалъа, мазори Тубахан ва ғ.) оғоз шуд, нақшаи инструменталӣ он (шаҳр - К.Х.) тартиб дода шуд; навиштаҷоти қадимӣ (асрҳои VIII - XII) дар кӯҳҳои Муғул ба қайд гирифта шудаанд; тадқиқоти теппаи Оқтеппа дар ноҳияи Пролетар гузаронида шуд, ки он харобаҳои қалъаи қадимаи суғдӣ будааст ...».¹ Кормандони осорхона дар омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ бо муҳаққиқон - А.Е.Мачи, М.Е.Массон ва дигарон фаъолона ҳамкорӣ доштанд. Муаллими Донишкадаи омӯзгорӣ ва аз соли 1934 Донишкадаи кишоварзии Тоҷикистон дар Хучанд (аз 1936 - Ленинобод) А. Е.Мачи дар омӯзиши ёдгориҳои таърихии шаҳри Хучанд ва Тоҷикистони шимолӣ саҳми худро гузоштааст.² Ҳамин тавр, ӯ дар соли 1933 қайдгирии петроглиф ва теппаҳо дар наздикии Хучанд оғоз кард. Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот дар кӯҳҳои Муғул, ӯ мақолаи чолибе - «Навиштаҳо ва тасвирҳои қадимӣ дар наздикии Хучанд»-ро таҳия кардааст, ки дар он навиштаҷоти петроглифҳои ёфтаро тасвир карда, санаи онро нишон додааст. Мутаассифона, ин мақола танҳо дар соли 1957 нашр шудааст.³ А.Е.Мачи инчунин катибаҳои Ворухро омӯхтааст. Муҳаққиқи дигари ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ, ки бо осорхона ҳамкорӣ дошт, бостоншинос М.Е.Массон буд. Соли 1934 М.Е.Массон ба гурӯҳи махсуси 29-уми экспедицияи Тоҷикӣ-Помирӣ (ЭТП) сарварӣ кард. Кормандони гурӯҳ корҳои тадқиқотии шоҳаҳои кӯҳи Қурама гузаронданд.⁴ Яққоя бо гурӯҳ кормандони Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ ёдгориҳои таърихӣ ва ҷойҳои истихроҷи маъдани Илоқро омӯхтанд. Аз ҷумлаи объектҳои омӯзиши осорхона қонҳои қадимӣ, маҳалҳои

¹ Уэльс А.В. Краеведческий музей Северного Таджикистана//Советский музей. – 1936. - №5. – С.92; Ниг.: БМД ЧТ, ф.360, р.1, п.565. в.36.

² Дубовицкий В.В. Андрей Евлампиевич Маджи. Полвека научных исследований в Центральной Азии. – Душанбе, 2018. – С.94.

³ Маджи А.Е. Наскальные на рисунки в горах Моголтау//Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - 1957. - №14. – С.79-86.

⁴ Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепе. – Худжанд, 2001. – С.15.

аҳолинишин ва иншооти дафнии қаторкӯҳи Курама дар мавзеҳои Олтинтопкан, Оқтош ва Тузконсой буданд. Дар чараёни кор накшаҳои инструменталии баъзе ёдгориҳо сабт карда шуда, қонҳои маъдани қадим, қурумҳо ва муғхонаҳо мавриди санҷиш қарор гирифтанд.¹ Дар қатори бозёфтҳои дигари соли 1934, М.Е.Массон навиштаҷоти дар дараи Туябоғузсой ёфташударо қайд кард, ки дар болои санг дар наздикии роҳи асримиёни қандақорӣ шудааст. Қайд карда мешавад, ки навиштаҷот ба забони тоҷикӣ навишта шудааст:

«Мадади Худо ғалаба наздик аст.

Муҳаммад, писари Аҳмад Гозӣ аз Шаҳристон.

Дар соли панҷсаду ҳаштоду ҳафтум (1191)

Навишта шудааст».²

Соли 1934, директори осорхонаи Хучанд А.В. Уэлс ва таърихшинос А.Е. Мачи дар Октеппа, дар ҳудуди ноҳияи Спитамени муосир кофтуков гузарониданд. Бо вучуди миқдори ками ҳафриёт дар ин ҷо, бостоншиносон натиҷаҳои назаррас ба даст оварданд: даромадгоҳи равоқдор ба ҳучраи қалоне кашф карда шуд. Аз рӯи натиҷаҳои таҳқиқот ва тафтишот натиҷаҳои қори бостоншиносӣ барои нашр омода карда шуд. Мутаассифона, маводҳои асар нашр нашуда монданд. Ин мақолаҳо то ҳол дар бойгонии осорхона қарор доранд. Ду мақола, оид ба мушкилоти омӯзиши таърихи қони истихроҷи маъдан дар Илоқ: мақолаи аввалин «Истихроҷи маъдани Илоқ. Аз таърихи саноати кӯҳқорӣ қадимаи Қарамазор», дар ҳаҷми 1,5 ҷ.ч. аз қониби профессор Б.Н.Наследов навиштааст; дуюм - мақолаи А.Н.Тереножкин «Тангаҳои мусалмони Шаш, Илоқ ва Хучанд» ном дошт.³

¹ Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана//Материальная культура Таджикистана. – Вып.№4. – Душанбе, 1987. – С.322

² Массон М.Е. Из истории горной промышленности Таджикистана//Труды Таджикско-Памирской экспедиции в 1933 г., вып.ХХ. – Л., 1934. – С.73

³ Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана//Материальная культура Таджикистана. – Вып.№4. – Душанбе, 1987. – С.321.

Оғози омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии ноҳияи Исфара ба ҳамон давра рост меояд. Дар ин чо солҳои 1933-34 кормандони гурӯҳи бостоншиносии Фарғонаи Эрмидажи давлатӣ кор мекарданд, ки онро бостоншиноси маъруф Б.А.Латынин роҳбарӣ мекард. Дар ин гурӯҳ Татьяна Григоревна Оболдуева (1908-1995), хатмкардаи ДДОМ, корманди Эрмидажи Давлатӣ (дар ш. Ленинград) ширкат варзид. Кормандони даста шумораи зиёди ёдгориҳо (қабрҳо, маҳалҳои аҳолинишин, қалъа ва ғайра)-ро ба қайд гирифтанд. Бостоншиносон бо истифода аз усулҳои муосир, бори аввал кофтуков гузарониданд. Дар маҳалли Хазирахона, ду дафнгоҳи осебнадида ва ду дафнгоҳи харобшуда таҳқиқ гардид. Яке дафнгоҳ дар ҳум сурат гирифта буд. Дар масофаи дуртар аз дафнгоҳи якуми қабрисони №2 ҳуми устухондон (оссуарий) ёфт шуд. Дар қабри №3 теппа карда шуда буд. Дар натиҷаи омӯзиши мавод, дафнгоҳ дар қабристони №3 ба асри I то мелод мансуб доништа шудааст, дафнҳои ҳумӣ бошад ба асрҳои VII-VIII тааллуқ доштанд.

Муҳаққиқон қайд карданд, ки қорҳои Б.А.Латынин, «гарчанде онҳо хусусияти таҳқиқотӣ дошта бошанд ҳам, ҳам аз ҷиҳати бенуқсонии методика, ҳам аз ҷиҳати масъалагузорӣ - вазифаҳое, ки дар ин маҷмӯи экспедитсияи назди худ гузошта буданд, сазовори арзёбии баланд буд. Ин «кӯшиши эҷоди харитаи рушди таърихии яке аз минтақаҳои ҷумҳурӣ» дар маҷмӯъ, ҳамаҷониба – бо омӯзиши шабақаҳои обёрӣ ва қабрҳо, қалъаву димнаҳо ва ғайра – мутаассифона, мувофиқи нақша қадами аввалини омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистон нагардид: қор қатъ шуд ва танҳо пас аз бист сол идома ёфт.¹ Умуман, ҷустуҷӯ ва кофтукови бостоншиносони Эрмидаж маводҳои дорой аҳамияти хеле муҳими таърихиро ба бор оварданд, ки бинобар боздошт ва маҳкум кардани Б.А.Латынин, онҳоро нашр кардан ғайриимкон буд. Танҳо як қисми онҳо, алахусус маълумот дар бораи қабри №3-и дар водии дарёи Исфара аз ҷониби Б.А.Латынин кофта

¹ Давидович Е.А., Литвинский Б.А. Археологический очерк Исфаринского района//Тр. АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.35. – Сталинабад, 1955. – 231 с.

шуда, баъд аз 15 сол (соли 1948) аз тарафи С.С.Сорокин нашр шудааст, ки дар мақолаи худ ба онҳо аҳамияти таърихӣ ва бостоншиносӣ додааст.¹ Баъдтар, натиҷаҳои ҳафриёти ёдгориҳои бостоншиносӣ ба шакли мақолаи алоҳида интишор гардиданд² ва ба асарҳои умумӣ дохил карда шудааст.³

Директори Осорхонаи кишваршиносии Шимоли Тоҷикистон, ваколатдор оид ба ҳифзи ёдгориҳои каламрави Шимоли Тоҷикистон, А.В. Уэлс ба Исфара ташриф оварда, бо натиҷаҳои кори бостоншиносон дар водии дарёи Исфара шинос шуда, аз ҷумла ёдгориҳои кофтaro ба рӯйхати ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии Шимоли Тоҷикистон ворид намуд. Дар баробари ин, ӯ корманди ЭД Т. Г. Облoduеварo барои кор ба шаҳри Хучанд даъват намуд. Ризоияти бостоншиносии касбӣ муҳақиқи илмии осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ шудан ва дар саросари вилоят гузаронидани тадқиқоти археологӣ барои А.В.Уэлс муваффақияти калон гардид. Дар давраи кораш дар Хучанд (солҳои 1935-1937) Т.Г.Облoduева дар ҳудуди ноҳияҳои Нов, Пролетар, Исфара, Хучанд ва атрофи он (Кӯҳи Муғул) тадқиқот гузаронида, бо ин дар омӯзиши ёдгориҳо ва ҷамъовариҳои мавод барои харитаҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ саҳми назаррас гузоштааст. Кори тадқиқотии осорхона дар каламрави Тоҷикистони Шимолӣ соли 1935 низ идома ёфтанд. Корҳои бостоншиносӣ дар Хучанд, атрофи он, кӯҳҳои Курама ва водии Исфара гузаронида шуданд. Маводи бадастомада ба харитаи бостоншиносии ояндаи Тоҷикистон саҳми бузург гардид. Дар Хучанд аксбардориҳои ёдгориҳои бостонӣ гузаронида шуда, қисматҳои алоҳидаи деворҳои шаҳр аз рӯи нақша гирифта шуданд ва 5 буриши ин деворҳо омода шуданд. Бояд қайд кард, ки яке аз қитъаҳои бари девори шаҳр, қисмати ғарбии назди дарёи Сир аз ҷониби А.В. Уэлс моҳи июли соли 1934 пешакӣ чен

¹ Сорокин С.С. К вопросу о гуннах в Средней Азии // Вестник ЛГУ. - №11. - 1948. - С.46-54

² Латынин Б.А., Облoduева Т.Г. Исфаринские курганы: (К вопросу о системе хозяйства древней Ферганы) // КСИИМК. 1959. Вып. 70. С. 17-27

³ Латынин Б.А. Вопросы хронологии земледельческих культур древней Ферганы // Исследования по археологии СССР. Л., 1961. С. 111-119; Латынин Б.А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г. // Археологический сборник. 1961. № 3. С. 109-170;

карда шуда буд. Соли 1935 бошад буришҳои деворҳо ва манораҳо аз ҷониби коллектори осорхона Ю.Назаренко сохта шудаанд. Вай инчунин нақшаи схемавии минтақаи қалъаи асримиёнагии Ғулақандоз, нақшаи ҳуди қалъа ва буришҳои онро кашид.¹ Бо саъйи кормандони Осорхонаи кишваршиносии Шимоли Тоҷикистон сабти инструменталии ёдгории Оқтеппа, ки аллақай аз соли 1934 омӯхта шуда буд ва боз як теппаи калон дар назди истгоҳи Драгомирово гузаронида шуда, нақшаҳои ду қимс ва панҷ буриши деворҳои қалъа дар Ленинобод (Хучанд) сабт карда шуданд.²

Бостоншинос Т.Г. Оболдуева, ки барои кор дар Осорхонаи кишваршиносии Шимоли Тоҷикистон ба Хучанд даъват шуда буд, дар омӯзиши ҷойҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ фаъолона ширкат намуд. Соли 1936 вай дар Оқтеппа ҳафриёт анҷом дод. Ҳафриётҳо маводи ҷолиб оварданд. Т.Г.Оболдуева қайд кард, ки ин ёдгорӣ чун «манзилгоҳи заминдор-феодали калон хидмат кардааст».³ Натиҷаҳои корҳо ба сифати мавод ба мақолаи Т.Г.Оболдуева «Ковишҳои омӯзишии қалъаи қадимаи суғдӣ дар деҳаи Оқтеппаи ноҳияи Нов» (дар ҳаҷми 0,7 ҷ.ч.) дохил шуданд. Мутаассифона, ин мақолаи Т.Г.Оболдуева нашр нашуд.⁴ Вай инчунин нишебиҳои кӯҳи Муғулро дар наздикии Хучанд таҳқиқ кард. Натиҷаи корҳои тафтишотӣ дар мақолаи «Навиштаҳои қадима дар харсангҳои кӯҳҳои Муғул» (дар ҳаҷми 0,5 ҷ.ч.), барои чоп дар «Ахбороти» Осорхонаи кишваршиносии Шимоли Тоҷикистон тавсия шуд.⁵

Тибқи нақшаи Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар мавсими саҳроии соли 1936 корҳои ҳафриётӣ дар як қатор мавзӯҳои бостоншиносӣ ба нақша гирифта шуда буданд. Ҳамин тариқ, ҳафриёти теппаҳо дар кӯҳҳои Муғултоу, ҳафриёт дар Оқтеппа, тадқиқоти

¹ Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана//МКТ. – Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.320-321

² ЦГА РТ, ф.360, оп.1, д.565, л.36; Уэльс А.В. Краеведческий музей Северного Таджикистана//Советский музей. – 1936. - №5. – С.92;

³ Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Архиви №10, вв.16-20.

⁴ Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Архиви №8. Гузоришҳои соли 1936 г. – С.16.

⁵Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана//МКТ. – Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.320-321

бостоншиносӣ ва ҳафриёти Қалъаи Боло дар ноҳияи Исфара, омӯзиши бостоншиносии харобаҳои Муғиён ва идомаи чамъоварии ривоятҳо дар бораи шаҳри Ленинобод-Хучанд пешбинӣ шуда буд. Дар минтақаи Қурама қадимӣ дар наздикии Олтинтопкан объекти таҳқиқот буданд. Дар ин ҷо нишонаҳои фаъолияти азими истихроҷи маъдан ёфт шуданд. На танҳо қонҳо ва ҷойҳои қорқард, балки се нуқтаи истихроҷи маъдан низ омӯхта шуд, ки барои таҳқиқи қорқарди қӯҳии ин минтақа, алалхусус давраҳои авҷи инкишофи истихроҷи маъдан дар асрҳои IX-X миқдори зиёди маводи мухталифро фароҳам овард. Нақшаҳои инструменталии баъзе мавзӯҳои бостоншиносӣ сабт карда шуданд. Натиҷаҳои қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ дар «Ҳисобот дар бораи тадқиқоти бостоншиносии Олтинтопкан», ки дар бойгонии Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ нигоҳ дошта мешаванд, пешниҳод карда шуданд.¹ Т.Г.Оболдуева нишебиву дараи қӯҳи Муғулро аз назар гузаронд. Дар ин ҷо қатибаҳо дар харсангҳо, расмҳои дар рӯи санг (петроглифҳо) ва иншооти дафнӣ (теппаҳо, қурумҳо ва муғхонаҳо) -и бодиянишиноне, ки дар ин қӯҳҳо дар замонҳои қадим ва аввали асрҳои миёна зиндагӣ мекарданд, қайд карда шуданд. Навиштаҳои асримиёнагии рӯи харсангҳо боиси таваҷҷӯҳи хоса гардиданд (Оболдуева Т.Г. «Навиштаҳои қадимӣ дар харсангҳои Муғултоу», 0,5 ҷ.ҷ; Мачи А.Е. «Навиштаҳои қадима дар қӯҳҳои Муғултоу», 0.3 ҷ.ҷ.).²

Соли 1936, Т.Г.Оболдуева бо иштироки панҷ нафар донишҷӯёни-таҷрибаомӯзони ДДОМ омӯзиши ёдгориҳои ноҳияи Исфараро, ки қаблан ҳамроҳ бо Б.А.Латынин оғоз карда буд, идома дод. Дар давоми қорҳои гуруҳ тафтишоти қорҳои Исфара гузаронида шуда, қабрҳои теппадори наздикии деҳаи Навгилем, қалъаи Пишомак дар наздикии деҳаи Сурх, қалъаи Қрисқ дар 4 км шимолу шарқи Исфара, боқимондаҳои қалъа дар наздикии деҳаи Хонобод, теппаҳо дар деҳаи Ворух ва дар наздикии онҳо бошад расмҳои

¹ Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд, арх.№10. Ҳисоботҳо с. 1936-1937, вв.28-29

² Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана//МКТ. – Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.320-32

рӯи санг таҳқиқ гардид.¹ Дар Исфара, Т.Г.Оболдуева тадқиқоти бостоншиносии Калъаи Болоро анҷом дод. Дар натиҷаи омӯхтани сохтор, нақша ва қабатҳои фарҳангӣ маълум шуд, ки дар он ҷо қалъаи асримиёнагии ибтидоӣ ҷойгир аст. Дар ин бора бостоншинос Т.Г.Оболдуева дар мақолаи худ «Қасри бостонии Калъаи Боло дар ноҳияи Исфара» қайд кардааст. Илова бар ин, Т.Г. Оболдуева дар яке аз қабрҳои Исфара ду нишебии дафнгоҳро, ки аллақай Б.А.Латынин ташхис карда буд, кушод (мувофиқи рақамгузори Б.А. Латынин ин қабри №3 аст). Қӯрғонҳо тоқҳои пинҳонӣ доштанд ва дар қӯрғони №2 тоқ аз тепаҳо бо сангҳои калон ҷудо карда шуд. Б.А.Литвинский, ки натиҷаҳои таҳқиқоти Т.Г.Оболдуеваро дар Исфара омӯхтааст, қайд мекунад, ки Оболдуева дар асоси маводи ба даст оварда (сафол, калобаи оҳанин, корди оҳанин ва ғайра) ин қӯрғонҳоро ба асрҳои 3 II-III мелодӣ мансуб медонад.²

Тобистони соли 1937 дар кӯҳҳои Муғул тепаҳо (қӯрғонҳо) ва муғонаҳо таҳқиқ карда шуданд. Бостоншинос А.А.Потапов ба коррохбарӣ мекард, ки қаблан «розигии худро барои ба корҳои археологӣ бахшидани тамоми тобистони соли 1937 бо дастури осорхона» дода буд.³ Мутаассифона, мақолаи А.А.Потапов «Қоғазҳои тепаҳо дар кӯҳҳои Муғултоу» (2 ҷ.ч.) ҷоп нашуда, ҳоло дар бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд (ОТВС) дар Хучанд нигоҳ дошта мешавад.⁴

Чамъбасти корҳо оид ба омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимоли дар солҳои 1929-1940. Ҳамин тариқ, дар даҳсолаи якуми вучудияти ҶШС Тоҷикистон қисми бештари минтақаҳои шимолии ҷумҳури мавриди омӯзиши археологӣ қарор гирифтанд. Қарордони осорхонаи маҳаллӣ (А.В. Уэлс, Т.Г. Оболдуева) ва мутахассисоне, ки аз дигар марказҳо даъват шудаанд (М.Е. Массон, А.А. Потапов, Б.А. Латынин, А.

¹ БМД ҶТ, ф.360, р.2, п.64, в.28

² Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк)//Тр. Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР, т XXVI. – Сталинабад, 1954. – С.20

³ Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Арх.№8. Гузоришҳои с. 1936, с.16.

⁴ Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (краткий очерк)//Тр. Института истории, археологии и этнографии АН ТаджССР, т XXVI. – Сталинабад, 1954. – С.19-20

Е. Мачи ва ғ.) дар чараёни корҳои тафтишотӣ ҷойҳои коркарди маъдани қадима ва қонҳо, навиштаҷот ва расмҳои рӯи санг (петроглифҳо), боқимондаҳои маҳалҳои аҳолинишин ва димнахоро сабт карданд. Дар ёдгориҳои ҷудогона – қӯрғонҳо(қабристонҳо)-и Исфара, муғхонаи қаторқӯҳҳои Муғултоу ва Қурама, димнаи Оқтеппа, дар Хучанд корҳои ҳафриётӣ (дар ҳаҷми хурд) гузаронида шуданд, ки дар бораи таърихи фарҳанги модии мардуми тоҷик маводи муҳим пешниҳод карданд.

1.3. Фаъолияти В.Р.Чейлитко оид ба муайян кардан ва омӯхтани ёдгориҳои таърихӣ-фарҳангӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ

Бостоншинос-мардумшиноси Сталинободӣ Владимир Рафаэлович Чейлитко низ дар омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ саҳм гузоштааст. В.Р. Чейлитко хатмкардаи донишгоҳи Санкт-Петербург буда, соли 1924 ба Осиеи Миёна омада қормандаи Туркомстарис шуд, пас аз нав ташкил шудани дар Средазкомстарис (1925-1928) ва Узкомстарис (1929-1931) фаъолият дошт. Вай дар корҳои экспедитсионии ташкилот фаёлона ширкат дошт. Ҳамин тариқ Средазкомстарис тирамоҳи соли 1925 бостоншинос В.Р. Чейлиткоро барои омӯзиши боқимондаҳои харобаҳои ёдгории машҳури Работи Малик фиристод.¹

Тавре маълум аст, бо таъсиси ҚШС Тоҷикистон (1929) ташаккули тадриҷии ташкилотҳои махсуси илмӣ оғоз ёфт. Пас аз ташкил ёфтани ҚШС Тоҷикистон (с. 1929) дар ҷумҳурии ҷавон норасоии шадиди кадрҳои баландхатмос дар тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ эҳсос мешуд. Дар назди Комиссариати маорифи халқи Шуъбаи ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ таъсис дода шуд, ки ба он В.Р. Чейлитко даъват шуд (1931). Қаме баъдтар, Шуъба ба Қумитаи ҳифзи ёдгориҳои бостонӣ ва ҳаракати инқилобӣ табдил ёфт, ки дар он В.Р.Чейлитко бостоншиноси асосӣ гардид. Бо таъсиси пойгоҳи АИ ҚШС Тоҷикистон дар маркази илмӣ ба В.Р.

¹ Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии — Исследования, Ремонт, Реставрации 1920—1928 гг. — Ташкент, 1929. — С.7-8.

Чейлитко талабот зиёд гардид (1933). Дар солҳои 30-юм – авали солҳои 40-ум вай ҳамчун ягона бостоншиноси ихтисосии пойгоҳи АИ ҶШС Тоҷикистон тамоми корхоро оид ба ҷамъоварию маълумот дар бораи ёдгориҳои бостонӣ анҷом меод, онҳоро тавсиф мекард ва ҳатто корҳои хурдҷамъи ҳафриётиро дар ёдгориҳои алоҳидаи Тоҷикистон – дар димнаи Панҷакенти қадима, дар як объекти қалъаи Қум, Такфон, Тӯпхона ва ғайра анҷом дод. Ҳафриётҳое, ки ӯ анҷом додааст, пурра нашр нашудаанд ва тавре ки олимони муосир қайд мекунанд, ҳатто дуруст ҳуҷҷатгузорию нашудаанд.¹

Дар давраи фаъолияти худ В.Р.Чейлитко аз бисёр ҷойҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ дидан карда, баъзеи онҳоро дар аҳбори рӯзномаҳо тавсиф кардааст.² В.Р.Чейлитко дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти худ оид ба ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ якҷанд хабар ва мақолаҳои илмӣ-оммавӣ навиштааст, ки дар матбуоти ҷумҳурий ҷоп шудаанд. Аз гузоришҳои камшуморе дар бораи ин ҳафриётҳо тасаввуроти пурра гирифтаи ғайриимкон аст, гарчанде бешубҳа онҳо натиҷаҳои ҷолиб ба бор овардаанд. Тавсифҳои мавҷуда, тавре ки қаблан қайд карда будем, саҳеҳ нестанд. Ҳамзамон, бояд таъкид кард, ки В.Р.Чейлитко аҳамияти шаҳраки бостонии Панҷакент ва дурнамоеро, ки хангоми омӯзиши он боз шуда метавонад, дуруст муайян кардааст. Ҳамин тавр ӯ навишта буд, ки омӯзиши димнаи Панҷакент тамоми шаҳрро пеш аз истилои араб, бидуни нишонаҳои «таъсироти» баъдӣ равшан хоҳад кард, зеро пас аз нобуд шудани он дар ибтидои асри 8 дар шаҳр касе зиндагӣ накардааст. Хангоми ҳафриёт асарҳои бадеӣ, тангаҳо, сафолҳо ёфт шуданд. Дурустии тахминҳои В.Р.Чейлитко бо натиҷаҳои ҳафриёти бостоншиносӣ дар қаламрави Панҷакент, дар солҳои минбаъда тасдиқ карда шуд. Худи ҳамон давра,

¹ Ставиский Б.Я. Из истории археологического изучения Пенджикента и его окрестностей//Известия АН Тадж.ССР. Отд.общ.наук. – 1960. – Вып.№1. – С.136-137; Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой. – Сталинабад, 1954; Якубов Ю.Я. Паргар в VII-VIII вв.н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья. – Душанбе:Дониш, 1979. – 218 с.

² Чейлитко В.Р. Мавзолей «Хозрет Шо»//Коммунист Таджикистана. – 1939. – 24 февр.; Чейлитко В.Р. Тимуридская эпоха//Коммунист Таджикистана. – 1939. – 16 февр.; Чейлитко В.Р. Находки мумий в Ура-Тюбе//Коммунист Таджикистана. – 1940. – 30 июля.

охири солҳои 30-юми асри ХХ. В.Р.Чейлитко дар ҳамкорӣ бо мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятии ҷумҳурӣ ба омӯзиши ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ шурӯъ кард. Моҳи декабри соли 1938 Иттифоқи меъморони шӯравии Тоҷикистон ҳамроҳ бо Кумитаи ҳифзи ёдгориҳои таърихии Тоҷикистон тадқиқотро дар иншоотҳои меъмории Тоҷикистони Шимолӣ гузарониданд. Аз сабаби он, ки дар нақшаи корӣ омӯзиши бостоншиносии қаламрави ёдгориҳо, кӯиши пойдевор ва таҳлили қабати паҳншудаи таҳкурсии пешбинӣ шуда буд, бостоншинос В.Р.Чейлитко ба гурӯҳи корӣ шомил шуд. Вай ҳамчунин Кумитаи ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангиро намояндагӣ мекард. Гарчанде ки маблағҳои ҷудошуда ва вақти барои таҳқиқот ҷудошуда кофӣ набошанд ҳам, В.Р.Чейлитко миқдори зиёди корҳои илмиро анҷом дод. Бостоншинос бодикқат дар бораи ёдгориҳои мавҷуда ва хароб шуда, маълумоти шифоҳӣ, асотирҳо ва ривоятҳо ҷамъоварӣ намуда, аз мазорҳо ва масҷидҳои қадима дидан кард, ёдгориҳои меъморӣ ва бостоншиносии боқимондари мушоҳида ва тасвир кардааст. Ёдгориҳои сершумори шаҳрҳои қадимаи тоҷикон Ўротеппа (Истаравшани ҳозира) ва Ленинобод (Хучанди ҳозира) боиси диққати хоси бостоншинос гардид.

Дар Ўротеппа масҷид-мадрасаи Абдуллатиф Султан (Қоқ гумбаз), ки В.Р.Чейлитко иштибоҳан онро ба давраи Темуриён мутааллиқ донистааст,¹ қалъаи бостонӣ ва асримиёнагии Ўротеппа дар теппаи Муғ (димнаи Муғтепа), боқимондаҳои деворҳои муҳофизатии шаҳр дар нишебии Талтеппа, теппаи Каламанора ва ғайра мавриди омӯзиш қарор гирифт. Мақбараи Ҳазрати Шох, ки дар маркази Ўротеппа ҷойгир аст ва онро В.Р.Чейлитко тавсиф кардааст, диққати махсуси гурӯҳи кориро ҷалб кард ва ҳамчун ёдгории арзишманди таърихӣ фарҳангӣ эътироф карда шуд.² Коршиносон қайд карданд, ки ёдгориҳо ба таъмир ниёздоранд. В.Р.Чейлитко дар ёддоштҳои худ ишора мекунад, ки ҳатто дар он

¹Чейлитко В.Р. Тимуридская эпоха//Коммунист Таджикистана. – 1939. – 16 февр.;

² Рахимов Н.Т. Мавзолей Хазрати Шох. Археологическое изучение памятника. – Худжанд, 2002. – С.8

замон тамоми ёдгориҳои Уротеппа (Абдуллатиф Султон, Ҳазрати Шох, Ачинахона ва ғайра) нигарон ба ҳифз ва барқарорсозӣ ниҳоят фарсуда шуда буданд. Аз ҳамон вақт, аксари ёдгориҳои бостоншиносӣ ва меъмории Уротеппа дар Кумитаи ҳифзи ёдгориҳои таърихии Тоҷикистон ба қайд гирифта шуданд. Дар асоси натиҷаҳои корҳои экспедитсионии соли 1938, В.Р.Чейлитко ва меъморони дар ин сафар иштирокдошта ба мақомоти давлатӣ тавсия доданд, то барои ҳифзи ёдгориҳо чораҳои зарурӣ андешанд.

Робита ба ин Кумитаи ҳифзи ёдгориҳои таърихии Тоҷикистон доир ба корҳои барқарорсозӣ дар оромгоҳи Ҳазрати Шоҳи Истаравшан қарор қабул кард. Барои омода кардани ҳуҷҷатҳои зарурӣ ва сметаи хароҷоти оянда барои омӯзиши бостоншиносӣ ва барқарорсозии ёдгориҳои меъморӣ аз ҳисоби кормандони Кумитаи ҳифзи ёдгориҳои Тоҷикистон гурӯҳи корӣ таъин карда шуд. Ба ин гурӯҳ бостоншинос В.Р.Чейлитко низ шомил гардид. Тартиб додани ҳуҷҷатҳои барқарорсозӣ маълумоти иловагии бостоншиносӣ ва андозаиро талаб мекард. Вобаста ба ин, соли 1940 В.Р.Чейлитко бори дигар ба ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон ташриф овард.

Гарчанде ҳадафи асосии сафари бостоншинос В.А.Чейлитко омӯзиши Уротеппа (Истаравшан) буд, ӯ дигар ёдгориҳои минтақа – Ленинобод, Пролетарск, Новро бодикқат омӯхт ва дар бораи онҳо маълумот ҷамъ овард. Баъдтар, мулоҳизаҳои ӯ доир ба ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ва мувофиқати онҳо ба давраҳои гуногуни таърихи халқи тоҷик дар саҳифаҳои матбуоти ҷумҳуриявӣ ба таъъ расиданд. Ин ниҳоят муҳим буд, чунки ки чизҳои В.Р.Чейлитко мушоҳида ва қайд карда буд, баъдтар гум шуд. Ҳамин тариқ, бостоншинос аз ғафсии қабатҳои фарҳангии диманай Муғтепа дар ҳайрат буд ва ҳафриёти ин ёдгорӣ умед ба маводи ниҳоят пурқимат меод. В.Р.Чейлитко дарвозаҳо ва манораҳои иловагии қалъаро муфассал тасвир кард. Аммо, онҳо баъдтар нобуд карда шуданд: тирамоҳи соли 1949, Идораи хоҷагии коммуналии ш.Уротеппа

боқимондаҳои меъмориро барои сохтмон бархам дод.¹ Корҳои муҳимтарини В.Р.Чейлитко дар Уротеппа (Истаравшан) кофтуковҳои бостоншиносӣ дар ҳудуди мақбараи Намозгоҳ буд. Дар инҷо В.Р.Чейлитко мақбараро кушода, аз он ду мумиё (часадҳои хунуткардашуда)-ро берун овард. Дар он замон санаи мақбара нодуруст муайян шуда буд, солҳои гуногуни сохтмон баён мешуданд ва таҳхис мебоист ба санаи ёдгори рӯшан намоёд. В.Р.Чейлитко мумиёҳои аз қабр баровардари ба асри XV, яъне ба Темуриён нисбат дод.² Аммо, қабрҳо бидуни дақиқияти ҳосаи зарурӣ кушода шуда буданд. Аз ин рӯ, барои ба Темуриён нисбат додани часадҳо заминаи кофӣ мавҷуд нест, илова бар ин бинои мазорро меъморон асри XVII муқаррар кардаанд.³ Санаи дигари ёдгориҳо аз таҳминҳои А.М.Мухтаров, қоршиноси маъхазҳои хаттӣ бармеояд. Ба ақидаи ӯ, дар мазори Намозгоҳ Муҳаммад Раҳим атолик (ҳокими Уротеппа дар асри XVIII) ва якчанд ҷонибдоронаш, ки аз ҷониби дастниҳоди Қўқанд дар Уротеппа Шоҳи Парвонаҷӣ кушта шуданд, дафн карда шуданд.⁴

Тавре ки дар боло қайд кардем, ҳангоми сафари қорӣ ба Тоҷикистони Шимолӣ, бостоншинос В.Р.Чейлитко, инчунин бисёр ёдгориҳоро аз назар гузаронд. Аз ҷумла тавачҷӯҳи ӯро ёдгориҳои атрофи деҳаи Куркат (ҳоло - Куруш)-и ноҳияи Нов (Спитамени ҳозира) қалб намуд. Ин ҷо, дар охири қаторкӯҳи паст, димнаи Ширин қойгир аст. Дар рӯ ба рӯи он - рӯдхонаҳои Фарҳоди Сирдарё қойгир аст. Ин қой аз ҷиҳати бостоншиносӣ низ қолиб аст. В.Р.Чейлитко ба димнаи Ширин баромада, намунаҳои зиёди сафолиро аз давраҳои гуногун қамъ овард ва ба ҳулосае омад, ки Куркат дар таърихи минтақа нақши муҳим дошт. В.Р.Чейлитко номи деҳаи Куркатро таҳлил намуда, ба ҳулосае омад, ки маҳз дар ин ҷо шаҳр-қалъаи машҳури Киропол, ки бо машаққати зиёд ва пас аз муҳосираи шадид аз

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г.//МИА СССР. Вып.37. – М.-Л., 1953. – С.210

²Чейлитко В.Р. Находки мумий в Ура-Тюбе//Коммунист Таджикистана. – 1940. – 30 июля.

³ Хмельницкий С.Г. Исследования архитектурных памятников Ура-Тюбе

⁴ Мухтаров А.М.Гузари Ура-Тюбе//Материалы по истории городов Таджикистана. – Душанбе, 1975. – С.93

чониби сарбозони пешвои машхури қадимаи Искандари Мақдунӣ гирифта шуда, чойгир буд. Тибқи маълумоти муаррихони Юнони қадим, ки Искандарро дар сафарҳои ӯ ҳамроҳӣ мекарданд, ин шаҳр замоне аз чониби асосгузори давлати Ҳахоманишиён – шоҳ Куруши Кабир, барои ҳимояи марзҳои шарқии империяаш бунёд шудааст. Ин лаҳза (эпизод)ро аз сафари шарқии артиши Юнону Македонияро Арриан Флавий дар китоби худ «Анабазиси Искандар» хуб тасвир кардааст. Ба андешаи В.Р.Чейлитко, шакли юнонии номи шаҳр - Киропол дар забони маҳаллӣ мебоист ҳамчун Кур (Куруш)-кат садо диҳад, яъне қисми аввал - номи асосгузори он (Кир), қисми дуюми ном - «кат» -ро В.Р.Чейлитко аз калимаи эронии шарқӣ (суғдӣ) «кат» дарёфтааст, ки маънояш «шаҳр» ё «шаҳрак» мебошад. Азбаски «кат» -и суғдӣ, ба ақидаи В.Р.Чейлитко, ба «полис»-и юнонӣ шабеҳ аст, Куркат дар забони юнонӣ ҳамчун Кирополис ё Киропол садо медиҳад.¹ Албатта, маводҳои дар давоми қорҳои саҳроӣ ва сафарҳои қорӣ ҷамъоваришуда ба В.Р.Чейлитко кӯмак карданд, то дар таҳияи лоиҳаи меъморӣ ва ҳуҷҷатҳои сметаии барқарорсозии як қатор ёдгориҳои таърихӣ саҳми худро гузорад. Ба тӯфайли ҳуҷҷатҳои лоиҳавию сметаӣ, ки бо саъйи В.Р.Чейлитко саривақт тартиб дода шудаанд, қарори маблағгузориҳои қорҳои барқарорсозӣ дар ояндаи наздик қабул карда шуд. Аммо оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) диққат ва захираҳоро ба дигар тараф равона кард, ба иҷрои қорҳои дар соли 1941 пешбинишуда монеъ шуд.

Ҳамин тариқ то оғози соли 1941 В.Р.Чейлитко қорҳои муайянеро барои дарёфт, сабт ва омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ амалӣ намудааст. Аммо арзёбии онҳо якранг нест. Маълумоте, ки ӯ доир ба ҳафрийёт ва тафтишоти худ пешниҳод намуда буд, но равшан ва печ дар печ буд. Чунон чӣ, В.М.Чейлитко дар тавсифи манораи аз хишти хом бунёд шуда дар Заҳматобод (Айнии муосир), маълумоти хато дар

¹ Чейлитко В.Р. Месторасположение древнего городища Кирополя// Коммунист Таджикистана. – 1940. – 4 сентябрь.

бораи тахкурсӣ, баландӣ ва санай он пешниҳод мекунад.¹ Нодурустии ин маълумотҳо ҳангоми экспедитсияи бостоншиносии суғдӣ-тоҷикӣ (ЭБСТ), соли 1946 муайян карда шуд. Бисёре аз муҳаққиқон дар бораи саҳво ва маълумотҳои хатое, ки В.Р.Чейлитко доир ба ёдгориҳои меъмории Кӯхистон пешниҳод кардааст, ибрози назар кардаанд,² маълумоти ӯ дар бораи кашфи сари мучассамаи сафолии ҳангоми кофтукови қалъа дар наздикии деҳаи Қум дарёфта низ ба санҷиш ниёз дорад.³ Илова бар ин, ӯ бозёфтҳои ҳафриётҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистонро ба музейҳои маҳаллӣ насупорида, онҳоро ҳамчун тӯҳфаи хусусӣ ба фондҳои Эрмитажи давлатӣ (Ленинград)⁴ ва Осорхонаи Шарқ (Москва) тақдим кард. Баъзе таҳқиқоти В.Р.Чейлитко дар Тоҷикистони Шимолӣ, баъд аз ҷанг идома ёфтанд. Аз мавзӯҳои таърихии минтақа, бостоншиносро бештар Уротеппа (Истаравшан) ҷалб кардааст. В.Р.Чейлитко аз фаровонии ёдгориҳои даврҳои гуногуни ин ҷо дар таҷвуб монда, дар қорҳои худ борҳо ба ин қисмати Тоҷикистони Шимолӣ баргашт.

Ёдгориҳои бостоншиносии Уротеппа ва атрофи онро омӯхта В.Р.Чейлитко тасмим гирифт, ки дар бораи макони пойтахти Уструшана фарзияи худро ба пешниҳод намояд. Минтақаи қадима ва асримиёнагии таърихӣ-фарҳангии Уструшана дар маъхазҳои хаттӣ бо маълумоти пароканда муаррифӣ шуда, ёдгориҳои бостоншиносӣ кофта намешуданд. Аз ин рӯ, масъалаи пойтахти минтақа душвор ва ҳалношуда боқӣ монда буд. В.В.Бартольд, ки бо харобаҳои Қахқаҳа шинос шуда буд, тахмин мекард, ки маҳз дар ҷои Шахристони муосир, шаҳри Бунҷикат – пойтахти Уструшана ҷойгир аст. В.Р.Чейлитко дар ақидаи дигар буд. В.Р.Чейлитко тавсифи умумии ин шаҳри бостонро дода, навиштааст: «70 километр

¹ Чейлитко В.Р. Сырцовый минарет в Захматабаде//Сталинская молодёжь. – 1946. – 30 июля.

² Якубовский А.Ю. Итоги работ СТАЭ в 1946-1947 гг.//МИА СССР, №15. – М.-Л., 1950. – С.16; Ставиский Б.Я. Из истории археологического изучения Пенджикента и его окрестностей//Изв.ООН АН Тадж.ССР. – Душанбе, 1960. - №1. – С.137

³ Якубов Ю.Я. Паргар в VII-VIII вв.н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья). – Душанбе, 1979. – 218 с.

⁴ Ниг.: Искусство Востока. Доисламская Средняя Азия //www.hermitagemuseum.org/wps /portal/hermitage /explore/collections/master/sub; МузейВостока//http://see-art.ru/?item=bc79ec49-ff11-43f2-a95e-cf7db2a63b52&termin=ea25153b-2e70-49a6-9aa1-20a863e19063

дуртар аз Ленинобод Уротеппа – маркази музофоти бостонии Осрушна чойгир аст»,¹ яъне ба ақидаи В.Р.Чейлитко, пойтахти Уструшана дар Уротеппа бояд чойгир бошад, на дар Шахристон. Вай ҳамчун далели ақидаи худ қалъаи бузург дар баландии Муғтеппаи Уротеппа чойгир буда ишора намуд ба чузъи ин «Дар байни сокинони муқимӣ Уротеппаро то ҳол Устараушан меноманд».² Яъне, аҳолии Уротеппаи муосир, асосан насли калонсол, то ҳол барои таъин кардани шаҳри худ номи «Уструшана»-ро истифода мебаранд.

Дар идома В.Р. Чейлитко барои исботи маҳаллисозии худ, дар бораи шаҳр тавсифи боз ҳам васеътар медиҳад: «Уротеппа маркази на танҳо савдо, балки саноат низ буд. Истеҳсоли зарфҳои сирдор, гулкорӣ, кандакорӣ чӯб, сикказанӣ, кандакорӣ металлӣ, гулдӯзии абрешимӣ ва гулдӯзии дар абрешимӣ ... «дар байни аҳолии шаҳр хеле рушд карда буд. Ҳамчунин: «Уротеппа бо устоҳои наққошу нигори деворӣ ва гачкорон машҳур буд ...»; Уротеппаро шоиста аст, ки онро маркази санъати тасвирии тоҷик номем. Устоҳои он анъанаҳои қадимаи кандакориро нигоҳ медоранд ..., ки дар санъати он унсурҳои, ки дар илм чун нақшу нигори Сосонӣ маъруфанд бо то ҳол ба назар мерасанд ...».³

Бояд қайд кард, ки масъалаи муайян намудани пойтахти асримиёнагии Уструшана – шаҳри Бунчикат – дар илми таърих муддати тӯлонӣ баррасӣ шуда, довталабони асосӣ Шахристон ва Уротеппа ба шумор мерафт. Ҳар як вариант ҷонибдорони худро дошт. Ҳафриётҳои экспедитсияи комплекси бостоншиносии Шимолӣ-Тоҷикистон (ЭБШТ) таҳти роҳбарии Н.Н.Неъматов, ки солҳои 60-70-уми асри XX анҷом дода шуд, имкон дод, ки ба муаммои муайян намудани Бунчикат дақиқ ҷавоб дода шавад.⁴ Дар ҳоле, ки дар Шахристон – димнаи Қаҳқаҳа 1-3, боқимондаҳои як шаҳри калони аввали асрҳои миёна бо қалъаҳои

¹ Чейлитко В.Р. Отправляйся в путешествие//Сталинская молодёжь. – 1946. – 25 апреля.

² Сталинская молодёжь. – 1946. – 11 апреля

³ Чейлитко В.Р. Ура-Тюбе //Коммунист Таджикистана. – 1945. 11 дек.

⁴ Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. – Душанбе, 1966.

муҳофизатии мустаҳкам, биноҳои монументалӣ, расмҳои деворӣ ва дигар боқимондаҳои фарҳанги моддӣ, омӯхта шуда буданд, дар Уротеппа ва ёдгории он, димнаи Муғтепа қабатҳои фарҳангии ин давра ошкор нагардиданд.¹ Давраи кори В.Р.Чейлитко дар Тоҷикистони Шимолӣ нисбатан маҳдуд: 1938-1940, вале хеле пурсамар буд. Дар асоси маводҳои таҳқиқотии солҳои пеш аз ҷанг В.Р.Чейлитко рӯйхати ёдгориҳои бостоншиносӣ ва меъмории таҳти ҳимояи давлат будаи ҷумҳуриро тартиб дод. Дар рӯйхати худ В.Р.Чейлитко дар бораи ёдгориҳо маълумоти муфассал медиҳад: суроғаи ҷойгиршавӣ, ном, таърих ва дигар маълумотҳои илмӣ. Барои ҳар як ёдгории археологӣ В.Р.Чейлитко қортоқҳои махсус сохта ва то қадри имкон аксҳо илова мекард. Масалан, дар ҳуҷҷатҳои акси димнаи Муғтепа, мақбараи Худоёри Валламӣ (дар Истаравшан) ва ғайра мавҷуданд. Мутаассифона, ёдгориҳои сершуморе, ки В.Р.Чейлитко сабт ва қисман кофтааст, тавсифи муфассали илмӣ нагирифта, ба таври зарурӣ нашр нашудаанд. Ин ҷиҳат ба хусус боиси таассуф аст, зеро тибқи маводи рӯзномаҳо В.Р.Чейлитко бо шавқ ва суботкорона қор мекард ва маълумотҳои воқеӣ ва ҳатто сирф техникийи ҷамъовардаи ӯ метавонист донишҳои моро дар бораи бостоншиносии Тоҷикистон афзун намояд.²

Бо вучуди ҳамаи камбудихо дар фаъолияти В.Р.Чейлитко, муҳимтар буд, ки ёдгориҳои бостоншиносӣ дар харитаи Тоҷикистон сабт шуда, ҳар дафъа шумораи ёдгориҳои таърихийи таҳти ҳимояи Ҷумҳурии Тоҷикистон ёдгориҳои таърихийи Тоҷикистон гирифташуда меафзуд. Инчунин боиси қайд аст, ки В.Р.Чейлитко аввалин харитаи бостоншиносии Тоҷикистонро омода карда, баъдтар онро ба роҳбарияти экспедитсияи бостоншиносии суғдӣ-тоҷик супорид.

¹ Рахимов Н.Т. История Уратюбе по археологическим данным (Археологическая стратиграфия Уратюбе). Дисс. канд.ист.наук. – Самарканд, 1989; Рахимов Н.Т. Очерки средневековой истории Вагката-Уратюбе (X-XVI вв.). – Худжанд, 2004. – С.11-16; Рахимов Н.Т. Урбанизация средней части бассейна Сырдарьи (I тыс. до н.э. – I тыс.н.э.). – Худжанд, 2015. – С.125-132.

² Левицкая В. Археолог Чейлитко//Комсомолец Таджикистана. – 1940. – 28 января; Ставиский Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана//Вестник древней истории. – 1952. - №№ 1-2. – С.162-168.

Ҳамин тариқ, солҳои 30-40 асри ХХ В.Р. Чейлытко ба хайси истехсолкунандаи корҳои асосии бостоншиносӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ баромад карда, барои паҳн намудани маълумот дар бораи ёдгориҳои бостоншиносӣ ва меъморӣ сахм гузоштааст.

Хулосаҳои фасли 1: Ҳамин тариқ, давраи 20 – 30 асри ХХ марҳилаи хеле душвор ва пуртазоди омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ва дар маҷмӯъ илми ватанӣ буд. Аз як тараф, дар ин давра системаи таҳсилоти олии дар тайёр кардани кадрҳои баландихтисосӣ тадриҷан хислатҳои хоси Донишқадасионалӣ пайдо кард. Раванди ташаккули муассисаҳои илмӣ-тадқиқотӣ ва иқтисодии кадрӣ онҳо ба мушоҳида мерасад, мақомоти танзимкунандаи ҳолат ва самти таҳқиқоти илмӣ (Туркомстарис, Средазстарис ва ғайра) нисбатан беҳтар шуданд.

Аз тарафи дигар, омӯзиши муназзами бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ташкил нашудааст. Ҷамъовари маълумот дар бораи ёдгориҳои бостоншиносиро геологҳо, кормандони осорхонаҳо (А.В. Уэлс ва дигарон), этнографҳо (Андреев, Пещерова), кишваршиносони хаваскор (Р.Маҳмудов, Мачи) анҷом додаанд ва танҳо баъзан мутахассисон-бостоншиносон (Латынин, Оболдуева) ҷалб карда мешуданд. Дар ин замина, кори В.Р.Чейлытко пурмӯхтаво ба назар мерасад.

Аз тарафи дигар харобиҳои давраи баррасишаванда, ки бо хусусияти сиёсати иҷтимоию иқтисодии пешгирифтаи Иттиҳоди Шӯравӣ алоқаманд, ба вазъи илм бе таъсир намонаданд – норасоии заминаи моддию техникӣ, методологияи заиф ва норасоии кормандони илмӣ асар мекард.

Ҷанбаи дигари хостар – пурзӯр намудани фишори бераҳмонаи идеологияи машинаи тоталитаристӣ, ки афкори илмиро маҳдуд карда, аз озодӣ ва дурнамои таҳқиқот маҳрум мекард. Репрессияҳои хунини минбаъдаи режими сталинии солҳои 30-юми асри ХХ бар зидди олимон, ходимони маориф ва фарҳанги Тоҷикистон (чун дигар ҷумҳуриҳои ИҶШС) ба нерӯи зехнии ҷумҳури зарбаи ҳалокатбор зад

Дар маҷмӯъ давраи омӯзиши бостоншиносии минтақаҳои шимолии Тоҷикистонро то соли 1941 (оғози Ҷанги Бузурги Ватанӣ) ба марҳилаҳои зерин ҷудо намудан мумкин аст:

Марҳилаи 1 – солҳои 1929-1932: кори гурӯҳҳои геологӣ бо иштироки бостоншинос М.Е.Массон;

Марҳилаи 2 – солҳои 1932-1937: корҳои асосӣ оид ба таҳқиқоти бостоншиносӣ аз ҷониби қормандони Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ (Уэлс, Оболдуева) амалӣ гардида буд;

Марҳилаи 3 – солҳои 1938-1941: Ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ аз ҷониби бостоншинос В.А.Чейлитко омӯхта шудааст.

Марҳилаҳои зикргардида хусусияти шартӣ дошта, чаҳорҷӯбаи хронологии возеҳ надоранд. Аммо, хронологияи пешниҳодшудаи корҳои бостоншиносии солҳои 1929-1941 анҷом ёфта аз замон ва макони корҳои таҳқиқотӣ шаҳодат медиҳанд. Ҳаҷми ҳафриётҳо нисбатан кам буданд, бисёр объектҳои бостоншиносии минтақаҳои шимолии Тоҷикистон ба мубодилаи илмӣ ворид карда шуданд.

БОБИ 2. ТАҲҚИҚОТИ ДАСТАҲОИ ЭКСПЕДИТСИЯИ БОСТОНШИНОСИИ ТОЧИК ДАР ТОЧИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ДАР СОЛҲОИ 1946-1973-юм

2.1. Оғози омӯзиши муназзами ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ

Дар нимаи дуюми солҳои 30-юми асри XX, бостоншиносӣ ба яке аз соҳаҳои босуръат инкишофёбандаи илми шӯравӣ табдил ёфт. Алоқаманд дар он буд, ки дар ИҶШС барои ҷустуҷӯи ёдгориҳои фарҳанги моддӣ ва корҳои ҳафриёти бостоншиносӣ шароити мусоид фароҳам оварда шуд. Аммо дар Тоҷикистон вазъият каме дигар буд. Ҳанӯз нарасидани кадрҳои баландсатҳ барои бо усулҳои нав гузаронидани кӯшишҳои бостоншиносӣ вучуд дошт.

Дар Тоҷикистон якҷанд марказҳои илмӣ барои гузаронидани корҳои илмиву таҳқиқотӣ дар соҳаи бостоншиносӣ ташкил карда шуданд ва бомуваффақият фаъолият мекарданд. Дар минтақаҳои шимолии Тоҷикистон ин корро Осорхонаи кишваршиносии Ленинобод (собик Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ) ва одимони даъватшуда ба анҷом расонид.

Мувофиқи қарори Шӯрои Комиссарони Халқии ИҶШС аз 10 ноябри соли 1940, пойгоҳи тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС ба филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС табдил ёфт. Дар ҳаёти худ, аз охири соли 1941 Пажӯҳишгоҳи таърих, забон ва адабиёт (таҳти роҳбарии А. Г. Мирзоев) ба кор шурӯъ кард, ки яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти он навиштани таърихи халқи тоҷик буд. Васеъ шудани салоҳият ва таҳкими заминаи моддию техникий маркази илмии Тоҷикистон барои беҳтар намудани омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ имконият фароҳам овард. Бо вучуди ин, ҷанг, ки бо ҳамлаи бераҳмонаи фашистони Олмон оғоз ёфт (Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941-1945) боиси катъ шудани ҳатто ин тадқиқоти хурди бостоншиносӣ дар шимоли

Тоҷикистон гардид, маҷмӯан дар тамоми ҷумҳуриҳои ИҶШС ин гуна кӯшишҳо манъ шуданд. Ҷанги хонумонсӯз кишварро водор намуд, ки ҳама кувва ва захирахоро барои мубориза бар зидди фашизми истилогари немис равона намояд.

Бо вучуди ин, фаъолияти филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС идома ёфт. Моҳи майи соли 1942 маҷлиси васеи ФТ Академияи илмҳои ИҶШС аз рӯи маърузаи Б.Ғ. Ғафуров масъала «Оид ба кори навиштани таърих тоҷикон ва Тоҷикистон»-ро махсус баррасӣ намуд. Таҳти роҳбарии Б.Ғ.Ғафуров як гурӯҳи хурди олимон (Ш. Ҳусейн-зода, А.П. Колпаков, Б.И.Сирус ва дигарон)¹ ба фаъолият шурӯъ карданд, ки масъалаҳои марбут ба бостоншиносӣ ба зиммаи бостоншинос В. Р. Чейлитко вогузор шуда буд. Соли 1944 Б.Ғ.Ғафуров, аҳамияти таҳқиқоти бостоншиносиро дарк намуда, дар сессияи 1-уми илмии филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС бори дигар аҳамияти корҳои бостоншиносии қаламрави Тоҷикистон махсус таъкид намуд. Дар баромади худ ӯ қайд кард, ки: “Барои омӯзиши давраи қадим ва дигар давраҳои таърихи тоҷикон ва Тоҷикистон, корҳои бостоншиносӣ метавонанд маводи зиёди пурарзиш пешниҳод кунанд».² Аммо, тавре аз баррасии натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистон, алалхусус ноҳияҳои шимолии он маълум намудем барои ҷустуҷӯи амиқ ва омӯзиши ҳамаҷонибаи ёдгориҳои бостонӣ корҳои кофӣ анҷом дода нашудаанд. Аз ин рӯ, Б. Ғафуров дар баромади худ дар ҷаласаи филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС моҳи апрели соли 1944 гуфта буд: “Дар доираи худтанқидкунӣ қайд кардан ҷоиз аст, ки кори бостоншиносии мо сатҳи зарурӣ нест, ки метавонист арзи ҳастӣ намояд”.³

¹ История таджикского народа. В 6-ти томах. Т.6. – Душанбе, 2011. – С.97

² Ниг.: Якубов Ю., Филимонова Т.Г. Вклад Отдела археологии в изучении истории таджикского народа//Институт истории, археологии и этнографии им.А.Дониша АН Республики Таджикистан. 60 лет. – Душанбе,2011. – С.189.

³ Ниг.: Труды ТФ АН СССР. – Т.XXI. – 1945. – С.18

Мақолаи барномавии Б.Ғ.Ғафуров “Омӯзиши амиқи гузаштаи бойи халқи тоҷик”¹ дурнамои рушди бостоншиносӣ ва дар маҷмӯъ, илми таърихшиносии Тоҷикистонро муайян кард.

Дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ (1941-1945) марказҳои илмии ИҶШС аз Маскав ва Ленинград ба Осиеи Миёна кӯчонида шуда, таҳқиқоти илмии худро идома доданд. Тошканд маркази воқеии ҳаёти илмии ИҶШС гардид ва он ҷо бахши бостоншиносии Шарқ таъсис ёфт. Захираҳои маҳдуди молиявӣ барои кӯшишҳои саҳроӣ имкон намедод. Ягона имконияти воқеӣ соли 1943 ба вуҷуд омад, ки бостоншиносон аз он пурра истифода бурданд.

Дар миёни алангаи ҷанг, бо вуҷуди ҳамаи душвориҳо, ки бар дӯши мардум меистод, Ҳукумати Иттиҳоди Шӯравӣ қарор дар бораи сохтмони нерӯгоҳи барқи обии Фарҳодро дар болооби дарёи Сир, дар марзи Тоҷикистону Ўзбекистон, дар наздикии шаҳри Бекобод қабул намуд. Минтақаҳои назарраси қаламрав дар зери об мондан қарор дошта зарурати омӯзиши бостоншиносӣ пеш омада буд. Амалиёти наҷотбахширо экспедитсияи бостоншиносии Фарҳод бо роҳбарии археологи шинохта Виктор Гайдукевич хуб ба роҳ монда буданд.

Экспедитсияи Фарҳод ягона тадқиқоти бостоншиносии саҳроии давраи ҷанг дар ИҶШС гардид. Дар минтақаи тадқиқоти бостоншиносӣ қисми ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ, асосан қаламрави ноҳияи Нов (ҳозира Спитамен) Пролетар (ҳозира Ҷаббор Расулов) ва қисман Зафарободи ҳозира дар шафати Сирдарё, ки дар қадим ва аввалҳои асри миёна ба минтақаи таърихӣ ва фарҳангии Уструшана дохил мешуданд. Тавре, ки кашфиёт нишон дод, қаламрав пур аз ёдгориҳои бостонӣ буд: димнаи Мунчактеппа, қабристони қадими Ширинсой ва ғайра. Объекти асосии ҳафтиётҳои аъзои экспедитсия димнаи Мунчактеппа буд. Кофтуковҳо нишон доданд, ки ин макон калонҳаҷм ва гуногунқабат буда, қабатҳои фарҳангӣ маводи тақрибан ҳазорсола доранд. Натиҷаи тозакунии бозёфтҳо

¹ Ниг.: Труды ТФ АН СССР. – Т. XXI. – 1945. – С. 16-20

нишон доданд, ки Мунчактеппа шаҳри устувор бо сабззорҳои кишоварзӣ, ва ҷаҳони кӯчманчиёни даштӣ буд. Қабатҳои болоии он аз даҳсолаҳои охири ҳаёти шаҳр шаҳодат медиҳанд, ки ҳангоми ҳамлаи артиши Чингизхон (1219-1220) ҳалок шудаанд. Бостоншиносон бозёфтҳои сершуморе ёфтанд, ки аз рушди баланди рехтагарӣ ва тичорат, заргарӣ, меъморӣ, коркарди сангҳо, бофандагӣ ва ғайра шаҳодат медиҳанд, ки истехсоли маҳсули сафолӣ махсусан хеле рушд ёфтаанд, ки намунаҳои аълои сафолени тунуки девор бо ангоби зич пӯшонидани, нишон медиҳанд.

Шаҳраки Мунчактеппа ба як ёдгории бисёрқабата табдил ёфтааст. Дар зери қабати болоии фарҳангии аз ҳаёти шаҳри асрҳои X - XII боқимонда, маводи асрҳои V - VIII кашф шуданд. Қадимтарин қабат, ки дар он як танӯри калони сафолени росткунҷа кофта шудааст, аз ҷониби муҳаққиқони асрҳои 1 - 2 мелод сабт шудааст.¹ Намунаҳои ҷолиби ашёи сиккашуда, аз ашёи нуқрагӣ (қосаҳо, кӯзаҳо ва ғайра) аз ганчинаҳои маҳалли аҳолинишини Мунчактеппа ёфт шудааст, тасвир мешуданд. Баъзе бозёфтҳо содирот шудаанд: ин ашёи хӯрокхӯрӣ бо навиштаҷоти форсӣ, тангаҳои чинии «У-шу», донаҳои шохмот ва ғайра. Чунин бозёфтҳо исбот мекунанд, ки бинобар мавқеи мусоиди ҷуғрофӣ он дар чорроҳаи роҳҳои савдои қадим ва аввалҳои асри миёна, дар ҷои Мунчактеппа шаҳри обод буд ва маркази бойи савдои Уструшана маҳсуб меёфт. Мунчактеппа дар ғарб бо Эрон, дашти бодиянишин дар шимол, дар шарқ бо Чин ва дар ҷануб бо Ҳиндустон робитаҳои наздики тичоративу фарҳангӣ дошт.²

Мунчактеппа дар соҳили Сирдарё ягона ёдгории бузург набуд. В.Ф.Гайдукевич аз ёдгориҳои дигар - димнаи Ширин 1 ҷойгир дар масофаи 5-6 км ҷанубу ғарбии Мунчактеппа мухтасар ёдовар мешавад.³ Кофтуковҳои бостонӣ дар ин мавзеи калони бостоншиносӣ дар

¹ Гайдукевич В.Ф. Керамическая обжигательная печь на городище Мунчактеппа//КСИИМК, вып.28. – М.-Л., 1949. – С.93

² Гайдукевич В.Ф. Работы Фарходадской археологической экспедиции в Узбекистане в 1943-1944 гг.//КСИИМК. – Вып.14. – М.—Л., 1947. – С.3

³Ҳамон ҷо. – С.98-99

Тоҷикистони Шимолӣ аллақай дар солҳои баъд аз ҷанг анҷом дода шуда буданд.

Дар наздикии маҳалли димнаи Мунҷоктеппа, қабристонҳо, ки ба асрҳои аввали милод рост меояд, кашф карда шуданд¹. Яке аз онҳо Ширинсой мебошад, ки тавассути обрӯи асосӣ, ки дар соҳили чапи Сирдарё қанда шуда, бурида шудааст.² Тибқи маводи дафнгоҳҳо, ки дар қараёни таҳқиқот ба даст омадаанд, қабристон ба нимаи аввали ҳазораи 1-и мелодӣ тааллуқ дошт. Қабристони дуввум, ки бо номи “Шарқӣ” маъруф аст, дар масофаи 100 м дар шарқи димнаи Мунҷактеппа ҷойгир буд.³

Дар солҳои баъдичангӣ қорҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ сатҳи назаррас пайдо карданд. Ин ба ташкили экспедитсияи бостоншиносии Суғдию Тоҷик (ЭБСТ) дар соли 1946 алоқаманд буд. Экспедитсия қормандони Институти таърихи маданияти модии Академияи илмҳои ИҶШС, Эрмидажи давлатӣ ва филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС-ро муттаҳид мекард. Роҳбари ин экспедитсияи қалон, ки ба он бисёр мутахассисони маъруф шомил буданд, шарқшиноси барҷастаи шӯравӣ Александр Юрьевич Якубовский таъин гардид. Фаъолияти ЭБСТ, ки баъдтар Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон (ЭБТ) ном гирифт, бо оғози омӯзиши муназзами тамоми қаламрави Тоҷикистон алоқаманд аст. Вазифаи дигари муҳими ЭБТ тайёр кардани мутахассисон - бостоншиносон аз ҳисоби ҷавонони маҳаллӣ буд, ки ба ҳайати гурӯҳҳои бостоншиносии экспедитсия ва кофтуковҳо ҷалб шуданд. Дар солҳои аввали фаъолияти ЭБСТ (солҳои 1946 -1948) таҳқиқот ҳислати назоратиро дошт ва қовишҳо асосан дар ду ёдгориҳои шаҳри Панҷакент ва Қубодиён гузаронида мешуд.

¹Рахимов Н.Т. Археология Уструшаны военных лет: раскопки Мунҷактепа в 1943-1944 гг.// Таджикистан в Великой отечественной войне 1941-1945 гг.//Мат. Конф. посвященная 70-летию Победы. Душанбе, 6 мая. – Душанбе, 2015.-С.100-107

²Ҳамон ҷо. –С..100-107

³ Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширинсая в Узбекистане//Советская археология. – Т.16. – М.-Л., 1952. – С.331-359

Фаъолияти дастаи Уструшанӣ, ки бо ташаббуси А. Ю. Якубовский таъсис ёфт, барои бостоншиносони Тоҷикистон (солҳои 1949-1950) кори ниҳоят муҳим буд. Ховаршиноси ва сиккашиноси маъруф О.И.Смирнова сардори даста таъин карда шуд. Вазифаҳои он ба таври возеҳ муайян шуданд: "... бостоншиносон бояд дар минтақаҳои шимолии ҶШС Тоҷикистон тадқиқоти археологиро анҷом меоданд"¹, ки қаламрави васеъро аз соҳили Сирдарё то нишебиҳои қаторкӯҳи Туркистон фаро мегирад. Ин қаламрави як минтақаи таърихӣ қадимӣ ва асримиёнагӣ буд, ки аз маъхазҳои хаттӣ бо номи Уструшана маълум буд.²

Даста тирамоҳи соли 1949 ба қор шурӯъ кард. Ба ҷуз сардори даста О.И.Смирнова, ба он меъмор Л.С.Бретанитский, аспирант Н.Неъматов ва донишҷӯи Донишгоҳи давлатии Ленинград Л.Куббел шомил буданд. Давомнокии фаъолияти даста соли 1949 кӯтоҳмуддат буд - ҳамагӣ 9 рӯз. Аз ин рӯ, «даста соли 1949 тавонист танҳо нуқтаҳои асосии таҳқиқоти ояндаро шарҳ диҳад. Қормандон нақшаҳоро дар доираи ду шаҳрак - дар Шаҳристон ва Нов иктифоъ карданд».³ Соли 1950-и оянда дастаи Уструшанӣ дар ҳайати сардор - О.И.Смирнова ва ду бостоншиноси ҷавон - аспирантон А.М.Манделштам ва Н.Н.Неъматов тӯли 1 моҳ (2.08. – 01.09.1950) дар қаламрави минтақаҳои Уротеппа (ҳозира Истаравшан), Шаҳристон, Нов (ҳоло Спитамен) Калининобод (ҳоло Деваштич) ва Пролетар (ҳоло Ҷаббор Расулов) таҳқиқот гузаронданд. Даста бисёр ёдгориҳои таърихӣ ва бостоншиносиро дарёфт. Ҷамин тарик, бостоншиносон дар Шаҳристон ва минтақаҳои он иншооти зеринро сабт ва ба харита ворид карданд: Қалъаи Қажқаж 1,2,3; Қаровултепа, Баерттепа, Чилхучра, Уртақурғон, Қумуштепа, Қалъаи Ситора, Ваҳмтепа ва диг. Дар Ҷратеппа кори асосӣ ба димнаи Муғтепа равона шуда буд: дар ду

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 г.//МИА СССР. Вып.№37. – М.-Л., 1953. – С.189

²Негматов Н.Н. Уструшана в VII-X вв.: (По материалам письменных и археологических источников): Автореф. дисс...канд.ист.наук. – Л., 1952.

³Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 г.//МИА СССР. Вып.№37. – М.-Л., 1953. – С.190-191

чоҳ, чиннигории ин маконро омӯхта, маводи бой ба даст оварданд (сафол ва дигар бозёфтҳо). Чоҳи аввал, ки дар қисми шимолу ғарбии Муғтепа гузошта шуда буд, то чуқурии 2,5 метр расонида шуд. Дар сатҳи қабати 5 ум ба чойи мустаҳкаме дарёфт шуд, ки ҳамчун чоғари иншооти қадимӣ пидошта шудааст. Дар чоҳи дуюми қисми шарқии маҳалли Муғтепа, чоҳ то ба сатҳи 13-ум қабат расид. Бостоншиносон дар асоси маводи аз чоҳҳо ба даст овардашуда ба хулосае омаданд, ки давомнокии умумии димнаи Муғтепа тақрибан марҳилаи аз давраи милод то аввали асри XX-ро дар бар мегирад.¹ Аммо, дар баробари ҳафриёт дар Муғтепа, аъзоёни даста дар наздикии шаҳр тафтишот анҷом доданд ва дар ин ҷо Оқтепа, Ругунд, Тепаи поён, Тепаи боло ва якчанд тепаҳои сунъии бе ном, ки боқимондаҳои маҳалҳои қадимӣ мебошанд, қайд карда шуданд. Ҳангоми таҳқиқот дар наздикии Ғонҷӣ маводи боз ҳам бойтари бостонӣ барои харита дастрас гардид: чунин ёдгориҳо, ба монанди Ҷарқуб, Тули-Зардак, Хокистартепа, Калъаи Кӯҳна, Дингактепа, Ғори девона, Кулӯлатепа, Чиммактепа ва якчанд мавзеъҳои боқимонда аз обёрии қадим (корезҳо).

Давоми як ҳафтаи мавсими саҳроии 1950 даста дар қисмати соҳили дарёи Сир, ки ҳоло ба минтақаҳои Спитамен ва Ҷаббор Расулов дохил мешаванд, як зумра корхоро анҷом дод. Дар ин ҷо, дар канори роҳҳои корвонгарди қадимӣ ва роҳҳои тичоратӣ, ки аз Самарқанд ба Хучанд мерафтанд, бисёр ёдгориҳои бостоншиносии категорияҳои гуногун сабт ва ба харита ворид шуданд: маҳалҳои аҳолинишин, қалъаҳо, димнаҳо, қабрҳо, дидбонгоҳо, иншооти обёрӣ ва ғайра. Объекти асосии таҳқиқот дар минтақаи Нов (Спитамен) шаҳраки Оқтепа буд, ки аз рӯи сафолҳои дар чоҳ ёфта ба асрҳои V - VIII мансуб доништа шудааст. Пас аз фаъолият дар Оқтепа, кормандони даста димнаи Ширинро, ки дар ғарби деҳаи Куркат (Куруши ҳозира) воқеъ аст, таҳқиқ карданд. Корҳои хурди ҳафриётӣ маводи ҷолиб - боқимондаҳои биноҳои хишти хом ва сафолҳои

¹Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г.//МИА СССР. Вып.№37. – М.-Л., 1953. – С.214

мухталифро ба даст оварданд, бостоншиносонро ба хулоса овард, ки “димна, бешубха иншооти навъи қалъа буда, ибтидои мавҷудияти он бояд тақрибан ба асрҳои V–VI мансуб доништа шавад».¹ Ғайр аз ин, соли 1950 кормандони даста (отряд)-и Усрушанӣ ҳафт объектро, аз ҷумла Мирзовудтеппа, Қалъахона, боқимондаҳои як маҳалли аҳолинишин дар наздикии деҳаи Ғӯлақандоз ва ғайраро таҳқиқ ва ба харита ворид карданд.

Смирнова О.И. қайд мекунад, ки «боқимондаҳои маҳаллаи Ғӯлақандоз ҳамчун боқимондаи як шаҳраки қадимаи истиқоматӣ, ки мардуми маҳаллӣ онҳоро бо истилоҳ «қалъа» меномиданд, бениҳоят ҷолиб аст.² Ҳангоми мусоҳиба бо сокинони маҳаллӣ ва азназаргузарони минтақа маълум шуд, ки Ғӯлақандоз пештар як деҳаи қалоне дар қитъаи Роҳи бузурги Абрешим аз Самарқанд то Хучанд будааст. Деҳаро девори баланд бо 4 дарвоза иҳота карда буд, ки шабона баста буданд. Санчиши деҳа ва ёдгориҳои он ба кори дастаи Уструшанӣ дар соли 1950 хотима бахшид. Дар маҷмӯъ, ҳангоми корҳои ҷустуҷӯии нақшагирӣ даста дар як қисми бузурги Тоҷикистони Шимолӣ (қаламрави собиқи давлати Уструшана), бисёр ёдгориҳои категорияҳо ва давраҳои гуногунро кашф кард, ки дар баъзеи онҳо барои муайян кардани чиннигорӣ ва санаҳо чуқурӣ гузошта шуда, барои харитаи бостоншиносии Уструшана маводи бой ба даст оварда шуд. Кори дастаи тафтишотии Уструшана натиҷаҳои хеле хуб бахшид ва нашри мавод аз ин бобат ҳануз аҳамияти худро гум накардааст.

Худи ҳамон соли 1950, ба Шуъбаи ҳифзи ёдгориҳои меъморӣ Идораи корҳои меъморӣ назди Шӯрои Вазирони ҶШС Тоҷикистон экспедитсияи илмӣ ба минтақаҳои шимолии Тоҷикистон ташкил намуд. Кормандони экспедитсия миқдори зиёди корҳоро анҷом доданд: онҳо ёдгориҳои қаблан маълумро чен карданд, барои таъмири мучассамаҳо санад тартиб доданд, инчунин якчанд ёдгориҳои нави таърихӣ ва фарҳангиро ба ҳисоб гирифтанд.

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г.//Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып.37. – М.-Л., 1953. – С.227.

² Ҳамон ҷо – С.230

Хулосаҳои мухтасар оид ба омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1941-1950. Ҳамин тариқ, сарфи назар аз вазъи душвори сиёсӣ ва шароити иқтисодии замони ҷанг, омӯзиши бостоншиносии минтақаҳои Тоҷикистони Шимолӣ идома ёфт. Тадқиқоти экспедитсияи Фарҳод бо роҳбарии В.Ф.Гайдукевич дар минтақаи обамбори НБО Фарҳод махсусан муҳим аст .

Тадқиқоти шадид ва муназзам пас аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ бо таъсиси Экспедитсияи бостоншиносии Суғдӣ-Тоҷикӣ (ЭБСТ) оғоз ёфт. Ташкили ЭБСТ имкон дод, ки омӯзиши муназзами бостоншиносии қаламрави Тоҷикистон, аз ҷумла ноҳияҳои шимолии он оғоз карда шавад. Махсусан асарҳои дастаи Уструшани ЭБСТ (роҳбар О. И. Смирнова) самаранок буданд, ки дар натиҷаи он бисёр ёдгориҳои Уструшани қадим ва аввали асрҳои миёна қайд ва сабт карда шуданд. Ба ин даста А.М.Манделштам, Л.С.Бретанитский, Н.Н.Неъматов ва дигар мутахассисоне шомил буданд, ки дар солҳои минбаъда дар омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ саҳми калон гузоштанд. Дастаи Уструшани дар ду мавсими саҳроӣ (1949-1950) кор карда, дар минтақаҳои Шахристон, Ўротеппа, Ғончи, Спитамен аввалин корҳои муназзами тафтишотӣ ва сабткунӣ анҷом ёфта, дар димнаҳои Муғтепа, Ширин, Қалъаи Қаҳқаҳа ва дигар ёдгориҳои вилояти Суғд хандакҳо гузошта шуд.¹

2.2. Ҳафриёти ЭБТ Тоҷикистони Шимолии солҳои 1951-1960

Соли 1951 филиали тоҷикистони Академияи илмҳои ИҶШС ба Академияи мустақили илмҳои ҶШС Тоҷикистон табдил ёфт (16 апрели 1951). Таъсиси Академияи илмҳои ҷумҳурӣ ба омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ такони нав бахшид. Дар назди Академияи илмҳои навтаъсис 2 Институти тадқиқоти ташкил шуданд: 1) Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёт; 2) Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ бо

¹ Смирнова О.И. Археологические разведки в Уструшане в 1950 г.//Тр. ТАЭ. - Т.2. - МИА СССР № 37. - М.-Л., 1958. - С.189-230

сардории олими маъруфи шӯравӣ ва ташкилотчии боистеъдоди илм А.А.Семёнов.

Дар доираи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ як бахши бостоншиносӣ ташкил шуд, ки маркази тадқиқоти бостоншиносии Тоҷикистон гардид. Роҳбари сектори бостоншиносӣ археологи ҷавон Борис Анатольевич Литвинский, ки бо даъвати шахсии Бобочон Ғафуров аз Тошканд ба Душанбе омад, тайин шуд.

Таъсиси харитаи бостоншиносии Тоҷикистон вазифаи аввалиндараҷаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ шудааст. Тасмим мерафт, ки ҳама таҳқиқоти бостоншиносӣ аз ҷустуҷӯ ва қади ҷойҳои бостоншиносӣ дар ин минтақа оғоз хоҳад ёфт. Бояд қайд кард, ки эҷоди харитаи бостоншиносии Тоҷи аз сифр оғоз нашуд. Зеро миқдори муайяни ёдгориҳо аллақай маълум буданд, онҳо на танҳо дар харита сабт шуданд, балки омӯхта ҳам шуда буданд. Натиҷаҳои корҳои бостоншиносии солҳои қаблӣ интишор ёфта буданд ва бознашр мешуданд. Гузашта аз ин, бо мақсади сохтани харитаи археологӣ корҳои махсуси ҷустуҷӯӣ гузаронида шуданд, чунончи қори дастаи дар боло зикршудаи Усрушанагии ЭБТ таҳти роҳбарии О.И.Смирнова дар солҳои 1949-1950 мисоли гуфтаҳост. Аммо қисми зиёди қаламрави ҶШС Тоҷикистон кам омӯхта шуда буд ва аз ин рӯ ташаббуси роҳбарияти шӯъбаи бостоншиносии институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон (Б.А. Литвинский) дар бораи омода намудани харитаи бостоншиносии тамоми Тоҷикистон барои омӯзиши минбаъдаи қаламрави ҷумҳурӣ саривақтӣ ва ҳалқунанда буд. Литвинский Б.А. инчунин принципҳои асосии тартиб додани харитаи бостоншиносии Тоҷикистонро муайян кард.¹

¹ Литвинский Б.А. О некоторых принципах составления археологической карты Таджикистана//Докл. АН Тадж.ССР . – 1953, №7. – С.9-15

Мувофиқи ақидаи роҳбарияти Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, харитаи пурраи бостоншиносии ҷумҳурӣ мебоист як навъ “энциклопедияи бостоншиносӣ” бо картограммаҳо ва маводи графикаи сершумор гардад.¹

Моҳи сентябри соли 1951 аввалин отряди бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон ба корҳои саҳроӣ рафт. Дар ҳайати ЭБТ, Б.А.Литвинский тадқиқоти обзориро дар қаламрави Қайроққум ва ноҳияи Исфара гузаронид. Инак, соли 1951 дар минтақа дар робита ба сохтмони нерӯгоҳи барқи обии Қайроққум дар Сирдарё, ду дастаи ҷустуҷӯии ЭБТ (Дастаҳои Қайроққум ва Исфара) ташкил карда шуданд.² Дастаи Исфара бо роҳбарии Б.А.Литвинский ва Е.А.Давидович мавзӯҳои археологӣи Фарғонаи Ҷанубӣ-Ғарбиро омӯхтанд ва даҳҳо ёдгориҳои археологӣ ва меъмории барои илм номаълумро муайян карда, корҳои ҷустуҷӯӣ ва ҳафриётиро дар водии дарёи Исфара анҷом доданд.³ Қормандони дастаи археологӣ бо роҳбарии Б.А.Литвинский аввалин ҳафриётҳои Қалъаи Болоро (Зумрадшоҳ) гузаронид. Тавре ки маълумотҳои дар натиҷаи ҳафриёт ба даст овардашуда нишон доданд, ин ёдгори дар асрҳои аввали милод (асрҳои I - III) ташаккул ёфта, қабати болоии он ба асрҳои X - XII тааллуқ дорад. Дар ин ҷо бостоншиносон бисёр боқимондаҳои ҷолиби ҳаёти асримиёнагии аҳолиро ёфтанд. Аксари бозёфтҳо пораҳо ва шаклҳои куллии зарфҳо буданд. Аз ҳама ҷолибтарин “қосаи қандилдори аслаш

¹ Семёнов А.А. Востоковедение в Таджикистане в аспекте истории, археологии, этнографии и искусства//Семёнов А.А. Избранные сочинения. – Душанбе, 2013. - С.295

² Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Археологические работы в Ленинабадской области//Изв.АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ. наук. - № 2. – С.136-137; Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (Краткий очерк). - Сталинабад, 1954. - С.34-35.; Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Археологические работы в Таджикистане//Коммунист Таджикистана. – 19 янв.; Литвинский Б.А. В Исфаринском районе. Заметки археолога//Сталинская молодёжь. - №10, 14 дек.; Литвинский Б.А. Корҳои археологӣ дар вилояти Ленинобод//Ҳақиқати Ленинобод. – 05 июля; Литвинский Б.А. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея//Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №2. – С.83-91

³Давидович Е.А. Раскопки замка Калаи-Боло (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951-1952 гг.)//Материалы и исследования по археологии СССР. - №66. – М.-Л., 1958; Давидович Е.А., Литвинский Б.А. Археологический очерк Исфаринского района. - Сталинабад, 1955.

эронӣ буд, ки дар поёни он махлуке бо чехраи инсон тасвир шудааст».¹ Илова бар таҳқиқоти Калъаи Боло (Зумрадшоҳ) кормандони дастаи Исфара корҳои дигар анҷом доданд: ҳафриётро аз Қабристонии Ворухи дараи Воруҳ оғоз карданд² ва дар деҳаи Навгилеми ноҳияи Исфара як ёдгории қолиби меъморӣ - масҷид-намозгоҳ - чен карда ва омӯхта шуд.³

Дар соли дигар (1952) Б.А. Литвинский ва Е.А. Давидович якҷоя таҳқиқи минбаъдаи минтақаи Исфара ва тартиб додани харитаи бостоншиносии онро анҷом доданд, ки дар он ҳам ёдгориҳои қаблан маълум ва ҳам нав сабт шуданд. Ҳамзамон, барои қулай шудани кор ба харитаи археологӣ ояндаи минтақа, рақамгузори пайвастаи ёдгориҳо тартиб дода шуд. Ҳамин тариқ, дахма (қабристон)-и Ҳазинахона, ки онро соли 1934 Б.А.Латынин кашф ва қисман кофта буд, дар рӯйхати соли 1952 бо рақами 27 ба қайд гирифта шуд. Мутаассифона, баъдтар (март 1956) қисми асосии дахмаи Ҳазинахона ҳангоми кори хоҷагии аҳолии маҳаллӣ хароб гардид.⁴ Ҳангоми ҷустуҷӯ соли 1952 боз як қабри дигар - Қаландархона кашф карда шуд, ки бостоншиносон таҳти рақами 32 онро сабти ном карданд. Ин оромгоҳ, дар 1 км ҷанубтар аз шаҳраки Навгилем ҷойгир шуда, ҳудуди 150 адад теппа дар тамоми ҳудуди майдон пароканда шуда буд. Баъзе теппаҳо ғорат карда шуда буд.⁵

Дар масофаи 0,8-1 км аз Қаландар-Хона қабристонии Усто-Мулло ёфт шуд, ки таҳти рақами 33 сабт шудааст.⁶ Бостоншиносон 72 теппаҳои хамвору мудавварии қабристонро қайд кардаанд. Соии хурд, ки дар ин

¹ Масов Р.М., Ранов В.А. Жизнь, отданная археологии//Древние цивилизации Евразии. История и культура. – М., 2001. – С.52.

² Литвинский Б.А. Полевые археологические работы Таджикско-Согдийской археологической экспедиции в 1952 году. Отчёт о заседании Учёного совета ИИАЭ.//Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №3. – С.157-161

³ Литвинский Б.А. Мечеть-намозгоҳ в кишлаке Навгулем (Исфаринский район)//Докл.АН Тадж.ССР. - №9. – С.43-48; Литвинский Б.А. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии//Изв.АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №4. – С.55-67.

⁴ Литвинский Б.А. Раскопки могильников Исфаринского района в 1956 г.//Тр.АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.74

⁵ Давидович Е.А., Литвинский Б.А. Археологический очерк Исфаринского района//Тр.АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.35. – Сталинабад, 1955.

⁶ Дар ҳамон ҷо. – С.149.

минтақа чойгир аст, дафнгохро ба ду гурӯҳи теппаҳо - шарқӣ ва ғарбӣ тақсим мекунад.

Дар назди деҳаи Чилғозӣ боз як қабри дигар қайд карда шуд. Ин ёдгорӣ зери рақами 40 ба қайд гирифта шудааст.¹

Тадқиқоти саҳроии кормандони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносони Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон дар ҳайати ЭБТ ҳамчун оғози муҳим ва бомуваффақияти таҳқиқоти бостонӣ қайд карда шуд. Директори институт академик А.А.Семёнов ин нуқтаро таъкид дошт. Дар суҳанронии худ дар Шӯрои олимон ӯ иброз дошт, ки: “Бахши ханӯз навтаъсиси бостоншиносии мо тавонист роҳбарӣ ва анҷоми корҳои минтақаи Қайроққум ва Исфара ба даст гирифт, ки мо онро муваффақияти бузург мешуморем».²

Солҳои 1953-1954 як дастаи махсус ба чамъоварии мавод барои харитаи бостоншиносӣ (роҳбар- Б.А. Литвинский) дар шимоли вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд)-и ҷумҳурӣ дар нишебиҳо аз қаторкуҳи Қурама ба ғаболият шуруъ намуд.³ Тадқиқот дар миқёси васеъ гузаронида шуд - дар солҳои минбаъда на танҳо қайди ёдгориҳо ва инчунин корҳои ҳафриётӣ гузаронида шуданд. Категорияҳои гуногуни ёдгориҳо ба қайди гирифта шуданд.

Бостоншиноси машҳур А.П.Окладников ҷустуҷӯ ва омӯзиши ёдгориҳои асри сангро дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ идома дод. Соли 1954, дар соҳили чапи дарёчаи Хоҷабақирғонсой дар наздикии Ленинобод (Хучанд), ӯ як асбоби буррандаро кашф кард, ки шартан онро ба 100-120 ҳазор сол мансуб донистаанд. Дар ҳамон соли 1954, таҳти роҳбарии А.М.Мандельштам ва Н.Н.Негматов дастаи Қайроққум низ

¹ Дар ҳамон ҷо. – С.. 149.

² Семёнов А.А. Вступительное слово на расширенном заседании Учёного совета Института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР, посвящённой предварительным итогам полевых исследований Согдийско-Таджикской экспедиции в 1952 г.//Архив А.А.Семёнова, оп.3. д.5, лл. 3-9, 26-35; Литвинский Б.А., Акрамов Н.М. Александр Александрович Семёнов. (Научно-биографический очерк). – М., 1971. – С.132 (180 с.)

³ Литвинский Б.А. Предварительный отчёт о работах в Карамазарских горах отряда по сбору материалов для составления археологической карты в 1954 г.//АРТ, вып.2 (1954). – Сталинабад, 1956. – С.50-53

фаъолият дошт, ки дар омӯзиши боқимондаҳои калъаҳо ва маҳалҳои аҳолинишин машғул буд.¹

Дар қисмати ҷанубии қаторкӯҳҳои Қурама диққати асосӣ ба иншоотҳои дафнӣ – қурумҳо ва муғҳона равона буд. Дар давраи солҳои 1953-1957 Б. А. Литвинский ва Е. Д. Салтовская ҷустуҷӯи бостоншиносӣ анҷом дода ва дар натиҷа аз доманакӯҳҳои Қурама қабристонҳо дарёфт намуданд. Дар маҷмӯъ, 160 қурумҳо кушода шуд.² Маводи он дар омӯзиши иншооти дафни маҳалли истихроҷи маъдани Илоқ дар шимоли Тоҷикистон саҳми назаррас гузошт. Дар баробари иншооти дафнӣ солҳои 1954-1955 ҷойҳои бо истихроҷи маъдан алоқаманд (қоргоҳҳои қадимӣ, партовгоҳҳо, оташдонҳои металлургӣ, харобаҳои истиқоматии конканҳои қадим) ҳам қайд шудаанд. Озмоиши конҳои бостонии Конҷол, Конимансур ва ғайра гузаронида шуданд. Масолеҳи асосии сафолӣ аз ҷойҳои бозёфтҳо ба асрҳои IX-XII тааллуқ доранд.³ Ҳамзамон баъзе бозёфтҳои алоҳидаи бостоншиносӣ сабт карда шуданд. Ҳамин тавр, соли 1954 дар зери харобаҳои деҳаи қадима дар наздикии шаҳраки Конҷол ганҷинаи тангаҳои Темуриён, ки дар Бухоро соли 832 хичрӣ сикка зада шуда буданд, кашф карда шуд. Маълум гашт, ки ин тангаҳо тахминан солҳои 1428-1429 милоди сикка зада шуданд. Маводи ин ганҷина барои омӯзиши гардиши пул ва таърихи Қарамазор (Илоқи Ҷанубӣ) дар асри XV аҳамияти бузург дорад.⁴ Худи ҳамон сол геологҳо Н. Н. Орлов ва Г. А. Миrowsнов се тангаи нукраи навъи бухорхудодро (асрҳои VIII - X) пайдо карданд, ки ба Институти таърихи Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон

¹ Мандельштам А.М., Негматов Н.Н. Предварительный отчёт о работах Кайраккумского отряда в 1954 г//Тр.АН ТаджССР/Института истории, археологии и этнографии. – 1956. Т.37 (АРТ (1954). – С.43-50

² Литвинский Б.А. Об изучении в 1956 г. погребальных памятников в Карамазарских горах//АРТ, вып.3 (1956). – Сталинабад, 1956; Литвинский Б.А.. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.//АРТ, вып.5 (1957). – Сталинабад, 1959; Литвинский Б.А..Курумы//Археологи рассказывают. – Сталинабад, 1959.

³ Литвинский Б.А. Предварительный отчёт о работах в Карамазарских горах отряда по сбору материалов для составления археологической карты в 1954 году//АРТ, вып.2. – Сталинабад, 1956. –С.50-53

⁴ Давидович Е.А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана. – М.. 1979. – С.296

интикол дода шуданд. Тангаҳоро нумизмат Е. А. Давидович ба кайд гирифта, омӯхтааст.¹

Соли 1955 дар минтақаи Кони Мансур дастаи Пажухишгоҳи илмҳои геологии Академияи илмҳои ИҶШС кор кард. Аъзои даста оид ба тадқиқоти геологӣ ва бостоншиносии қанданиҳои қадимӣ қорҳои зиёдеро ба анҷом расонданд ва оид ба таърихи истихроҷи маъдан дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ дар асрҳои миёна маводи муҳим (сафол, асбобҳои меҳнат, боқимондаҳои қонҳо ва ғайра) ҷамъ оварданд.²

Дар минтақаи Исфара ҳафриёти қабри стони Ворух ва қабри назди дараи Ворух идома ёфтанд.³

Соли 1954 дастаи Хучандии ЭБТ бо сардории бостоншиноси ҷавон Н. Н. Неъматов мавсими сахроиро оғоз кард.⁴ Тавре ки маълум аст, Ленинобод (Хучанд) яке аз қадимтарин шаҳрҳои на танҳо дар Тоҷикистон, балки дар тамоми Осиёи Миёна ба шумор меравад. Аммо, вақти дақиқи пайдоиши шаҳр, қаламрави асли, меъмории қадимӣ, фарҳанги моддӣ омӯхта нашуда буд. Маълумот аз манбаҳои хаттӣ дар бораи Хучанд асосан ба таърихи асрҳои миёна дахл дошт. Аз ин рӯ, омӯзиши бостоншиносии қаламрави Ленинобод (Хучанд) барои барқарор кардани саҳифаҳои таърихи қадимтарин ва қадимии шаҳр муҳим буд. Оғози хандаққани дар Хучанд дар қисми соҳили шимолу шарқии шаҳр гузошта шуд.⁵ Аъзои даста хандақи аввалро дар маркази маҳаллаи Бешкаппа, тақрибан 150 метр аз соҳили чапи Сирдарё гузоштанд ва хандақи № 2 то андозае дар шарқи мазори Ҳазрати Бобо ҷойгир аст. Ин қисмати шаҳр релефи каме паст дорад. Дар чуқуриҳои уфукҳои поёнӣ таҳшинҳои гилини

¹ Давидович Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана в 1954 г.//АРТ, вып.2 (1954)/Труды АН ТаджССР, 37. – Сталинабад, 1954. – С.96.

² Исламов О.И., Рутковская Л.М. Геолого-археологическая характеристика древнего рудника Кони Мансура //Археология Средней Азии. 4. Труды САГУ, вып.3. – Ташкент, 1957. – С.155-176

³ Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Предварительный отчёт о раскопках курганов в Ворухе (Исфаринский район) в 1954 г.//Тр.АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.XXXVIII/АРТ, вып.2 (1954). – Сталинабад, 1956

⁴ Неъматов Н.Н. Предварительный отчёт о работе Ходжентского отряда в 1954 г.//Тр.АН ТаджССР/Институт истории, археологии и этнографии. – 1956. – Т.37 (АРТ (1954)). – С.33-41

⁵ Ҳамон ҷо. – С.34

намнок мавчуд буданд. Маводи сафолӣ ба байни асрҳои XVII-XIX мансуб доништа шудааст.¹

Дар моҳҳои сентябр-октябри соли 1954, хангоми корҳои саҳроии дастаи Хучандии ЭБТ, бо қувва ва маблағи Осорхонаи вилояти кофтукови ёдгории фарҳанги меъмории Тубахон дар Ленинобод (Хучанди хозира) гузаронида шуд. Харобаҳои мақбара дар қисми ғарбии шаҳр чойгир буданд. Ҳафриёт барои дарёфти боқимондаҳои ду хучраи мақбара - гӯрхона ва зиёратхонаро мусоидат кард. Дар асоси омӯзиши маводи бадастомада, фаҳмидан мумкин буд, ки бинои мақбара дар асрҳои XIII - XIV сохта шудааст. Натиҷаҳои кофтукови боқимондаҳои мақбараи Тубахонро сардори даста Н. Н. Неъматов ба таърифи расонд.² Санаи ёдгорию хиштҳо ва усули сохтмони истифода шуда нишон медиҳад. Маъхазҳои хатӣ нишон медиҳанд, ки дар асри XIII дар Хучанд хони муғулҳо – Дуво Хон вафот ва дафн карда шудааст. Олимони маъруф М.Е.Массон ва Г.А.Пугаченкова андешаи худро дар бораи мақбараи Тубахони Хучанд аз ин ҳам пештар изҳор карда буданд. Онҳо қайд карданд, ки “Мақбарии Дуво бояд ҳамзамон дар Хучанд гузошта шуда бошад”.³ Дар қисми дигари мақола, М.Е.Массон ва Г.А.Пугаченкова аллақай мустақиман нишон медиҳанд, ки қабри мақбараи Дуво-Хон дар Хучанд ба асри XIV рост меояд.⁴

Кормандони дастаи Хучандӣ-Уструшанӣ (роҳбари даста Н.Н.Неъматов) соли 1955 таҳқиқи худуди Хучанди бостонию (ш.Ленинобод) идома доданд. Дар Ленинобод ҳафриёти на онқадар кало (хандақ) ва омӯзиши фотификатсияи қалъаи Хучанд гузаронида шуданд. Дар таърихи омӯзиши бостоншиносии Уструшана, қори мавсими саҳроии соли 1955 нуқтаи ибтидоӣ гардид: маҳз аз ҳамин вақт кофтуковҳои

¹ Неъматов Н.Н. Предварительный отчет о работе Ходжентского отряда в 1954 г.//Тр.АН ТаджССР/Институт истории, археологии и этнографии. – 1956. – Т.37 (АРТ (1954)). – С.37

² Ҳамон ҷо. – С.37; Неъматов Н.Н. Мавзолей Тубахан//Известия АН Таджикской ССР. Вып.4. – Сталинабад, 1957. – С.45-60

³ Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. – Ташкент, 1950. – С.108.

⁴ Ҳамон ҷо. – С.52.

муназзами ду мавзеъ - Калъаи Каҳқаҳа 1 ва 2 дар минтақаи Шахристон оғоз ёфт, ки ин боиси кашфиёти хангомадори Уструшана гардид.¹

Дар Уротеппа, кормандони даста ёдгории меъмории беномро дар гузари Кокгумбаз дида баромаданд. Дар натиҷаи корҳои ҳафриётӣ як ҳучраи маҷмааи мазҳабӣ ёфт шуд, ки тахминан ба асрҳои XV-XVI тааллуқ дорад.

Кӯшишҳои асосии гурӯҳи Хучанд-Уструшана ба омӯзиши ёдгориҳои Шахристон равона карда шуда буданд. Ҳанӯз аз асарҳои шарқшиносони рус дар асри XIX маълум буд, ки дар ин деҳа якчанд ёдгориҳои калон мавҷуданд, ки онро тадқиқоти дастаи Уструшана соли 1950 тасдиқ кардааст. Аз ин рӯ, кормандони дастаи Хучанд-Уструшана соли 1955 диққати худро ба ду димнаҳои археологӣ - Калъаи Каҳқаҳа I ва II равона карданд. Дар паҳлуи якдигар ҷойгир будани ду маҳалли калони истиқоматӣ аз пайванди таърихии онҳо шаҳодат медиҳад, ки ин дар ҷараёни таҳқиқоти баъдии бостоншиносӣ тасдиқ шудааст.²

Ҳафриёт аз болои шимолу шарқи теппаи Калъаи Каҳқаҳаи II оғоз гардид. Дар ин ҷо бостоншиносон сатҳи болоии биноро кофтанд, ки он аз 4 ҳучраи қабулгоҳро дар бар гирифтааст. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки “утоқҳои марказӣ ва пештоқӣ бо наққошиҳои деворӣ оро дода шуда буданд, сутунҳо ва шифти ҳучраи марказӣ низ ба таври аъло кандакорӣ карда шуданд”.³ Тавре ки маълум шуд, ин сатҳи болоии қалъа будааст. Инчунин, як қисмати девори ғарбии димнаро тоза карда, сохтори онро муайян намуданд. Барои омӯзиши ҳавлии васеъ дар дохили димна (№ 2-5) ва майдони шафати шимолӣ (№ 6-8) хандақҳои хурд кофта шудаанд.⁴ Ғайр аз ин, аъзои даста дар наздикии Шахристон корҳои иқтишофӣ анҷом

¹ Воронина В.Л., Негматов Н.Н. Открытие Уструшаны//Наука и человечество, 1975: Международный ежегодник. – М., 1974. – С.51-71.

² Ҳамон ҷо. – С.51-71.

³ Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1955 г.//Тр.АН Тадж.ССР. Институт истории, археологии и этнографии. – Т.63 /АРТ, вып.3 (1955). – С.118

⁴ Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан (Материальная культура Уструшаны. Вып.1). – Душанбе, 1966. – С.8

доданд. Ҳангоми омӯзиши дараи Кӯли Қӯтан ёдгории нав - димнаи Калъаи Сар кашф ва қайд карда шуд.¹

Ҳамзамон бо корҳои дар боло зикрдашуда, соли 1955 кормандони ЭБТ дар қисми шарқии Тоҷикистони шимолӣ тафтиш ва ҳафриёти шаҳрак ва қабрҳои асри биринҷӣ дар Қайроққум гузарониданд. Дар истгоҳи роҳи охани Мелников (ноҳияи Конибодом) миқдори муайяни олоти сангӣ ёфт шуд. Қойгоҳ ҳамчун Нуқтаи №1 таъин карда шуд. Дар ин ҷо нӯгтези мустерӣ ва нуклеусҳои даврашакл ёфт шуданд.² Дар минтақаи Гумхона (“Хонаи Талафот” ё “Хонаи Гумшуда”), дар шафати харобаҳои кони мис, макони олоти сангӣ қайд карда шудааст. Дар ин ҷо пораҳои санг, нӯгтезақҳо, нуклеусҳои даврашакл ва дигар намуди олоти меҳнати сангин ба даст омад. Бояд қайд намуд, ки ин маҷмӯи бозёфтҳои бойтарин макони маҳсулоти асри санг буд.

Б.А.Литвинский барои ҷустуҷӯи ёдгориҳои асри биринҷӣ ва аввалҳои асри оҳан якҷанд маҳаллаҳоро омӯхт. Ҳамин тавр, дар нуқтаи № 12, ду хандақ (ҷоҳи археологӣ) гузошта шуд. Аввалини онҳо бо андозаи 4x4 м дар ҳуди маркази маҳал гузошта шуда буд. Аммо, дар ин ҷо қабати маданияро шамолҳо барбод дода, ба ҷуз аз чанд пораи сафолӣ, чизе ёфт нашуд. Хандақи дувум, ки андозааш 2x1,5 м мебошад, дар охири шимолии хомаи калони регӣ гузошта шуда буд. Дар зери қабати рег якҷанд пораҳои сафолӣ ва устухон ёфт шуданд. Дар зер, шумораи бозёфтҳо зиёд шуданд ва маълум шуд, ки дар ин ҷо як қабати маданӣ ҳифз шудааст ва барои посух дар бораи ин қисмати шаҳрак умед мебахшид.

Дар ҳамон мавсими саҳроӣ, бостоншиносон дар кӯҳҳои Қаромазор хатсайрҳои ҷустуҷӯӣ гузаронданд: дар ин ҷо, дар Бобои Дархон, Қаромазорсой, Қуруқсой ва дигар дараҳо, якҷанд гурӯҳҳои қабристон муайян ва таҳқиқ шуданд.

¹ Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1955 г.//Тр. АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.63/АРТ, вып.3(1955). – Душанбе, 1956.

² Окладников А.П. Исследование памятников каменного века в бассейне р.Сырдарья осенью 1955 г.//Тр. АН Таджикской ССР. Т. LXIII . – Сталинабад, 1956. - С.6 (5-15)

Соли 1956 омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ аз ҷониби чор даста анҷом дода шуд: 1. Даста оид ба омӯзиши ёдгориҳои асри санг (сардори даста - А.П. Окладников), 2. Гурӯҳ оид ба омӯзиши ёдгориҳои асри биринҷӣ ва аввали асри оҳан дар Қайроққум (сардори гурӯҳ - Б.А. Литвинский), 3. Ҳайат оид ба омӯзиши ҷойҳои дафн (қабристонҳои қадим) дар Тоҷикистони Шимолӣ (роҳбари ҳайат - Б.А. Литвинский), 4. Дастаи Хучанду Уструшанӣ (сардори даста - Н.Н. Неъматов).

Кормандони дастаи Қайроққум таҳти роҳбарии А.П.Окладников маҳалли таърихии Шӯркӯлро, ки дар он олоти сангӣ ҷамъоварӣ шуда буд, аз назар гузарониданд. Корҳои археологӣ дар соҳили чапи Сирдарё, дар 1 км шимолтар аз истоғи роҳи охани Мелниково идома ёфт. Ҷойгоҳи бозёфтҳои маҳсулоти сангӣ дар харита таҳти рақами 2 ишора карда шуда буд - дар ин ҷо лавҳ(пластина)-ҳои призмавии ноҳамвор ва лавҳҳо бо чуқурча ёфт шуданд. Бозёфтҳо ба давраи палеолити боло ва мезолити аввал тааллуқ доранд.¹ Боз як нуқтаи таърихӣ - таҳти №3 дар қисмати шимолӣ охири оброҳа қайд карда шуд.

Дар минтақаи Ала-Сегири соҳили чапи Сирдарё, рӯ ба рӯи мазори Хоҷа Ягона чанд нуқта (А, Б, Г) бо ҷиҳози ба ҳам монанд қайд шудааст. Дар байни олоти сангӣ, ки аз сатҳи нуқтаҳо ҷамъ оварда шудаанд, белчаҳои ва нӯгтезҳо ҷолиби диққатанд. Аз сабаби наздикии дарё, қисми маҳсулоти сангиро об шуста бурдааст.²

Нуқтаҳои дигар - Д, Е, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т низ дар канори соҳили чапи Сирдарё қайд карда шуданд. Кашшофи ин нуқтаҳои таърихӣ - А.П.Окладников хусусияти умумии ҳамаи олоти меҳнати ин маҳалро муайян намуда навиштааст, ки “Қариб дар ҳама нуқтаҳо ду маҷмаа мавҷуданд: бостонӣ (ашёе, ки аз порфирити қаҳваранг сохта шуда) ва

¹ Окладников А.П. Исследование памятников каменного века Северного и Южного Таджикистана в 1956 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т. ХСІ. АРТ, вып. 4. – Сталинабад, 1959. – С. 9

² Ҳамон ҷо. – С. 12

дерина (аз оҳаксанги сиёҳ ва хокистари баланд сохта шудааст)”.¹ Аз рӯи шакл аксари бозёфтҳо ба давраи мустерии асри санг тааллуқ доранд.² Умуман, дар Қайроққум якчанд бозёфтҳои нави асри палеолит кашф карда шуданд. Тибқи гуфтаи А.П.Окладников, бошишгоҳи палеолитии одамони ибтидоӣ водихои Сирдарё «дар наздикӣ ва шояд дар ҳамон ҷойҳое, ки ин ҷизҳо ҷойгиранд, яъне дар соҳилҳои қадимии дарё, ки бо шағалсангҳо рӯйпӯш аст, ҷойгир буд».³

Ҳамзамон, як гурӯҳи махсус таҳти роҳбарии В.А.Ранов дар қисмати ғарбии Қайроққум (байни кӯҳҳои Ақ-Чоп, Ақ-Бел ва дар атрофи Шӯркӯл) озмоиш гузарониданд. Дар ин ҷо маҷмааи тақрибан 60 ашё ҷамъоварӣ карда шуд. Дар байни онҳо, 4 курра ва як нуклеуси даврашакл ёфт шуданд. Нӯгтезҳои аз Шӯркӯл ҷамъоварӣ шуда бо 2 нусха пешниҳод карда шуданд. Дар байни бозёфтҳо 9 пластина низ буданд. Бозёфтҳои дигар пораҳои гирди ашё, ки шакли хоси хамидаи доштанд. Асосан, бозёфтҳо ба давраи ашелӣ-мустерӣ мансубанд. Якчанд ашё ба давраи то андозае дер - палеолити боло тааллуқанд.⁴ Дар як нуктаи дигар - минтақаи Қаротепа, ки дар 7 км шарқтари Шӯркӯл ҷойгир аст, боз якчанд маҳсулоти сангии замони мустерӣ ёфт шуданд.⁵

Дафта оид ба омӯхтани ёдгориҳои асри биринҷӣ ва аввали асри оҳан дар Қайроққум (сардори дафта Б.А. Литвинский) қорҳои бениҳоят бузургро анҷом дод. Қормандони дафта тамоми қаламрави Қайроққумро пиёда тай намуда ҳамаи ёдгориҳои ин минтақаро муайян ва ба қайд гирифтанд.⁶ Нуктаи № 12 дар гурӯҳи марказӣ ҷойгир аст. Қисми боқимондаи маҳалли истиқомат (масоҳат 50x20 м) дар роҳи вазиши шамол дар шафати бо хомрега ҷойгир шудааст. Дар ин ҷо бисёр пораҳои сафолӣ ёфт шуданд ва

¹ Окладников А.П. Исследование памятников каменного века Северного и Южного Таджикистана в 1956 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т. ХСІ. АРТ, вып. 4. – Сталинабад, 1959. – С. 12

² Ҳамон ҷо. – С. 14

³ Ҳамон ҷо. – С. 20

⁴ Ранов В.А. Результаты разведок каменного века в 1956 г. (В урочище Шор-Куль и на Восточном Памире). // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т. ХСІ. АРТ, вып. 4. – Сталинабад, 1959. – С. 23–37

⁵ Ҳамон ҷо. – С. 27

⁶ Литвинский Б.А. Изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа в Кайрак-Кумах в 1956 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т. ХСІ. АРТ, вып. 4. – Сталинабад, 1959. – С. 39

бозёфтҳои дигар низ ҳастанд. Дар қисми шимолии маҳалл, дар атрофи хандақи № 2, ки ханӯз соли 1955 гузошта шуда буд, майдони васеъ барои идомаи иқтишофи ин қисмати шаҳрак тоза карда шуд.¹ Масоҳати ҳафриёт дар соли 1956 ба 140 метри мураббаъ расида буд. Материк дорои қабати зичи регӣ буда, ранги каме сурх дорад. Дар сатҳи 6, дафтшудае, ки сараш ба самти шимолу шарқ нигаронида шуда, ҳафр шуд. Ҳангоми тозакунии дар ҳафриёт миқдори зиёди пораи сафолҳо ва устухонҳои ҳайвонот ба даст оварда шуданд. Қисми асосии бозёфтхоро пораҳои кӯзаҳои гардандор ташкил медиҳанд. Аз шумораи умумии пораҳои сафолӣ (1460), танҳо 150-тои онҳо ороиш дода шудаанд.² Дар ороишот секунҷаҳо ва хатҳои уфуқию қатъ истифода мешуданд. Б.А.Литвинский бо истифодаи васеи қиёсҳои сафолҳои нуқтаи №12 ва дар маҷмӯъ, мавҷудияти маҳалли истиқоматиро ба чоряки охири ҳазораи II пеш аз милод мансуб донист.³

Дар 1,6 километри ғарбтар аз нуқтаи № 12, нуқтаи №32 тафтиш карда шуд. Дар сатҳ ва нишебии яке аз тепаҳои нуқта қабати ҳамвори даҷғол қайд карда шуд, ки миқдори он тахминан ба 1,5-2 ҳазор мерасад. Ҳамроҳи даҷғолҳои сафолҳои суфташуда низ ёфт шуданд. Қормандони даста дар дигар нуқта - №35 байни маҷмааи сафолпораҳои рангдор сарнайзаҳои сангин ёфтанд. Қормандони даста дар дигар нуқтаҳо (№ 40, 50) маҷмӯи бойи бозёфтҳои гуногун (ғаллатарошак, ғармасанг, осиеи дастӣ, ашёҳои биринҷӣ) қамъ оварданд. Аммо, ин сафолҳо аз маҷмӯаҳои қаблӣ бо пайдоиши шаклҳои нав фарқ мекарданд. Гузариш аз баъзе шаклҳо (барвақти замон) ба шаклҳои нав (дер) гузариши тадриҷӣ ва муттасилӣ дар фарҳанги Кайроққумии асри аввали биринҷӣ ва фарҳанги ҳамон замонро бо фарҳанги ҳамзамони сақоӣ нишон медиҳад. Дар бораи мансубияти этникии соқинони маҳалҳои омӯхташудаи Кайроққум, Б.А.Литвинский

¹ Окладников А. П., Предварительный отчет об исследовании памятников каменного и бронзового веков в Таджикистане летом 1954 г., Тр. АН Таджикской ССР, т. XXXVII, 1956; Литвинский Б. А., Работы отряда по изучению памятников бронзового века в Кайрак-Кумах в 1955 г., Тр. АН Таджикской ССР, т. LXIII, 1956.

² Литвинский Б.А. Изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа в Кайрак- Кумах в 1956 г Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХСІ. АРТ, вып.4. – Сталинабад, 1959.– С.43

³ Ҳамон ҷо.– С.47

тахмин менамояд ки онҳо “ба конфедератсияи сакаҳои пасияксарт тааллуқ доштанд”.¹

Ғайр аз он, кормандони даста дар минтақаҳои ҳамшафати Қайроққум аз шимол қорҳои иқтишофӣ анҷом доданд. Дар наздикии деҳаи Даҳанаи ноҳияи Ашт як қабри асри биринҷӣ кашф ва омӯхта шудааст. Ёдгорӣ дар куллаи қатортепаи хурд ҷойгир буда, аз тарафи ғарб бо дараи Даҳана маҳдуд шуда буд. Хучраҳои дафнгоҳ бо деворҳои сангӣ иборат буда, аз хиштҳои сангин дар қисми поёнӣ - ва сангҳои миёна дар қисми боло иборат буданд. Андозаи хучраҳо аз 1,40x1,0 то 1,8x1,15 м, умқашон 0,8 - 1,0 м аст. Фарши хучраҳои қабр хокин буда ҳуди қабр бо сангмайдаҳо пур карда шуда буд. Қабрҳо ханӯз дар замонҳои қадим ғорат карда шуданд. Дар ду хучраи қабр устухонҳои инсон ёфт шуданд. Ҳангоми тозакунии хучраҳо якчанд бозёфтҳо (зарфи пурра ва пораҳои чанд ашёи сафолӣ, калобаи сангини чархдор ва пораи гӯшворҳои биринҷӣ) ба даст омаданд. Б.А.Литвинский чунин мешуморад, ки дар ин ёдгорӣ маросими дафни қабिलाҳои Қайроққуми дар як давраи муайян инъикос ёфтааст.²

Ҳамин тариқ, дастаи Қайроққуми ЭБТ якчанд мавзӯҳои муҳим - маҳалҳои аҳолинишин ва қабрро омӯхт, ки ба асри биринҷӣ ва асри аввали оҳан тааллуқ доранд.

Соли 1956 дастаи омӯзиши қабристонҳои қадими Тоҷикистони Шимолӣ (сардораш Б.А. Литвинский) дар минтақаи Исфара тадқиқот гузаронд. Қаблан дар ин ноҳия якчанд қабристон ба қайд гирифта шуда буд. Таҳқиқоти ёдгориҳо минтақа дар солҳои 1933-1934, ҳангоми омӯзиши Фарғона аз ҷониби бостоншиносони ленинградӣ Б. А. Латинин ва Т. Г. Оболдуева оғоз ёфт. Солҳои 1952 ва 1954 бошад Б.А.Литвинский ва Е.А.Давидович ба қайди ёдгориҳои нави минтақаи Исфара оғоз намуда, дар қабристонҳои Ворух ҳафтиёт гузарониданд. Кори даста соли 1956 идомаи таҳқиқоти қаблии иншоотҳои дафнии минтақа буд.

¹ Литвинский Б.А. Изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа в Кайрак- Кумах в 1956 г Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХСІ. АРТ, вып.4. – Сталинабад, 1959.– С.50

² Ҳамон ҷо.- С.51

Яке аз ёдгориҳои нав кашфкарда қабри Галанг буд, ки дар наздикии даромадгоҳи дараи Сурх чойгир буд. Қабристон аз 60 қўргон (теппа, қабр, “гўри муғ”), иборат аст. Қабрҳо дар масоҳати тақрибан 3 гектар пароканда чойгиранд. Масофаи байни теппаҳои алоҳида аз 5 то 15 м буда, болои теппаҳои шакли махрут ё ҳамвор-нимсатҳӣ дошта, аз сангпораҳо ва сангҳои калон бунёд шудаанд. Баландии теппаҳо аз 0,4 то 1,6 м, диаметри онҳо аз 3,5 то 15 м мебошад.¹

Боз як ёдгории дигар - қабри Ҳазина-Хона низ баррасӣ таҳқиқ шуд. Бостоншиносон бо таассуф қайд карданд, ки як қисми қабристон хароб шудааст. Дар қабристони савум - Қаландар-Хона низ қорҳои ҳафтиёти гузаронида шуд. Ин ёдгорӣ, ки 150 теппа(қабр)ро дар бар мегирад, зери хатари нобудшавӣ қарор дошт - бисёре аз теппаҳои қабристон ҳангоми банақшагирии замин ва сохтмони канали Чилгазӣ хароб карда шуданд. Ҳамзамон 20 қабрҳои Қаландар-Хона (11-катакомба, 9 - тои он лаҳатдор) низ ҳафр карда шуд.

Дар қабри лаҳаддор маит пуштаки бо дастҳои даркашида хобонида мешуд, самти сарҳо дар аксари ҳолатҳо, дар ҷануб ё ҷанубу шарқ қарор дошт. Лаҳати андозааш 2.30 x 1.0 м аз ҷоҳи даромадгоҳ бо девори хишти хом ҷудо карда шуда, ҷуқуриҳо бо сангча пур карда мешуд. Ҷиҳози дафнии қабрҳо аз 2-3 зарф ва ашёе иборат буд, ки аз санг, ҷўб ва оҳан сохта шудаанд.²

Гўристонҳои катакомба (хучрадор) аз ду қисм иборатанд: хучраи дафни байзавӣ (катакомба) ва ҷоҳи байзавии ба он мувофиқ - дромос. Дромос рост аз зери теппа сар шуда, бо даромадгоҳи катакомба ба анҷом мерасид. Даромадгоҳи катакомба бо девори хишти хом баста мешуд. Литвинский Б.А. қайд мекунад, ки скелетҳо дар катакомба (хучраи дафнӣ), бо дастҳои қад-қадӣ бадан паҳнғашта ба пушт мехобанд ва бо сари худ ба шимолу шарқ равона карда шудаанд. Ҷиҳоси ҳамроҳ аз зарфҳои сафолӣ ва

¹ Литвинский Б.А. Раскопки могильников в Исфаринском районе в 1956 г.// Тр.АН ТаджССР. ИИАЭ. Т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.75

² Ҳамон ҷо. – С.77.

ашёи дигар иборат аст. Дар қабрҳои мардон пораҳои чӯби пӯсида, қордҳои оҳанин ва сарнайзаҳо, дар гӯри занон - ҷавохирот (маҳтобӣ, гӯшвора, ҳалқаҳо ва ғайра.), оинаҳои биринҷӣ ёфт мешаванд.¹

Дар мавсими соли 1956 Б.А.Литвинский ва қормандони даста дар қабристонии Усто-Мулло ва Чилгазӣ гузаронданд, ки дар масофаи 1 км аз Қаландар-Хона воқеъ аст, ҳафриёт гузарониданд. Дар давоми мавсими қорӣ 8 теппаи алоҳида қофта шуданд. Дар онҳо дафн дар қойгоҳи лаҳат бо сар ба қануб ё қанубу шарқ ба амал оварда мешуд. Даромад ба қунин лаҳат бо санг маҳкам мешуд, ки қисмати поёни қуқурии даромад пур қарда мешуд, қисми болоии он бо санча пур қарда мешуд. Ҳангоми ҳафриёт муайян қарда шуд, ки дафнҳо бо қихоз фарқ меқунанд, яъне одамини оддӣ ва бой фарқ қарда мешуданд.

Дар гӯристонии Чилгазӣ танҳо 2 қабри қанорӣ қофта шудааст. Аз қихати сохт ва маросими дафн, тқӯрғонҳои Чилгазӣ ба қабрҳои Қаландар-Хона наздик буданд. Ҳамин тариқ, мавсими саҳроии даста оид ба омӯзиши иншооти дафнӣ дар соли 1956 хеле бой қардид: қофтуқовҳои се қабри дар минтақаи Навгилем қойгиршуда, маводи фаровон ба даст дод. Мувофиқи бозёфтҳои ба даст омада гӯристонии Усто -Мулло ба асрҳои II-I пеш аз милод тааллуқ дорад, қабристонии Қаландар-Хона ва Чилгазӣ бошад ба асрҳои III - V - VI милодӣ мансуб буданд.²

Фаёлияти ҳамзамони якчанд даста дар шимоли қумқурӣ бо омӯзиши сареъи қаламрави зериобмондаи нерӯгоҳи обии Қайроққум алоқаманд аст. Бостоншиносони Тоҷикистон миқдори хеле зиёди қорқоро анҷом доданд: якчанд ёдғорҳои давраи ашелӣ-мустерӣ муайян қардид, ёдғорҳои асри биринҷӣ ва аввали оҳан ошқор ва омӯхта шуда, идомаи ҳафриётҳо дар димнаи Шаҳристон давом дода шуд (Қалъаи Қаҳқаҳа 1 ва Қалъаи Қаҳқаҳа 2), ҳафриёт дар ҳудуди шаҳри Ленинобод гузаронида шуданд (Ҳучанд),

¹ Литвинский Б.А. Раскопки курганов в Исфаринском районе в 1956 г.//Тр. АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.79-80

²Ҳамон қо. – С.80

даххо ёдгории нав кашф ва кайд карда шуданд.¹ Инчунин фаъолияти геологҳо профессор Ю.А.Скворцов ва Г.Ф.Тетюхин дар ҳайати дастаҳои археологӣ қобили кайд аст. Онҳо дар тавсифи шароити геологии марбут ба бозёфтҳои палеолит дар Қайроққум маслиҳатҳои арзишманд доданд.

Дар қисми ҷанубу ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ қорҳои иқтишофӣ ва ҳафриётиро дар соли 1956 дастаи Хучанду Уструшанагӣ (сардораш Н. Н. Неъматов) анҷом додааст.² Даста қовишҳои қаламрави шаҳри Ленинобод (Хучанд)-ро идома дода, ҳафриёти як ёдгории хурдро дар соҳили рости Сир ва ёдгориҳои гуногунро дар қаламрави Уструшанаи таърихӣ аз назар гузаронд. Ҳанӯз соли 1954 дар Ленинобод ҳафриётҳо барои муайян кардани қабатҳои маданӣ дар қаламрави шаҳр ва муайян кардани давраи аввали рушди он оғоз ёфта буд. Дар соли 1956 дар қисми шимолу шарқии Ленинобод ҳафриёт гузаронида шуданд. Ин минтақаи паҳноиаш тақрибан 150 м барқадӣ соҳили чапи Сирдарё, ки аз Мазори Ҳазрати Бобо то маҳаллаи кӯхнаи Таги Шоҳтут ва Сари баландӣ тӯл кашида буд.

Чор хандақ (№№ 8, 9, 10 ва 11) маводи сафолиро аз охири асрҳои миёна дарак меоданд. Ҳамин тавр, хандақи № 8 дар маҳаллаи Таги Шоҳтут сафоли асрҳои XVII – XVIII-ро ба даст овард. Хандақи №9 (дар маҳаллаи қони Сурбӣ) ва хандақи № 11 (дар назди қисмати шарқи девори шаҳр) маводи асрҳои XVI – XVII-ро таъмин намуд.³ Хандақи №10, ки дар паси девори шарқии шаҳр - дар байни Сирдарё ва дарвозаҳои Қалъаи Навгузошта шудааст, нишон дод, ки ин қаламрав ҳеҷ гоҳ маскун нашудааст ва ба шаҳр дохил карда нашудааст.

Объекти дигари таҳқиқи дастаи Хучанд дар соли 1956 харобаҳои иншооте буд, ки дар 8-километри шарқии Ленинобод ва дар соҳили рости дарёи Сир воқеъ буд. Дар натиҷаи омадани селҳои шадид дар ин ҷо, ёдгорӣ ниҳоят хароб шудааст. Қорҳои археологӣ нишон дод, ки иншоот дар

¹ Литвинский Б.А. О работах Таджикской археологической экспедиции в 1956 г. // АРТ. - Вып.4 (1956 г.). - Тр.Института истории, археологии и этнографии. Т.ХСІ. - Сталинабад, 1959. - С.3-5.

² Неъматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.//Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХСІ.//АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.115-126.

³ Ҳамон ҷо. – С.116.

нақша шакли росткунча дорад: ҳавлии андозааш 16x12 м, ки аз ғарб, чануб ва шарқи он якчанд утокҳои ҳолаташон хароб буданд. Дар тарафи шимол, ҳавлӣ бо девор ихота карда шуда буд. Ҳама биноҳо аз хишти хом дар маҳлули гилини ғафс сохта шуданд. Дар асоси вазъи умумии ҷуғрофӣ ва натиҷаҳои ҳафриёт тахмин мешуд, ки ин ёдгорӣ боқимондаҳои корвонсарои қадимӣ аст. Мувофиқи суханони Н.Н.Неъматов “сафолҳои чамъоваришуда, боқимондаҳои пурраи сафолҳои чиндор, меъёри хиштҳо (калон, росткунча) ва хусусияти сохтмон имкон медиҳад, ки онро ба таври тақрибан ба асрҳои VI - VIII милодӣ мансуб донист”.¹

Дар мавсими 1956, дастаи Хучанд-Уструшана ҳафриёти қаблан оғозшударо дар димнаи Қалъаи Қаҳқаҳаи II идома дод. Дар ин ҷо аз даста сатҳи миёнаи теппаро кофта як долони дарозеро (11,93x1,6 м), ки аз чануб ба шимол тӯл мекашид, муайян намуданд. Деворҳои долон аз паҳса сохта шуда, бо гили тунук андова карда шуда буданд. Шифти долон гумбаз аст. Дар девори шарқии долон 2 сӯрохи ишора карда шудааст, ки ба сӯи утокҳои ҳамшафат мебарад. Дар наздикии девори яке аз онҳо оташдон чойгир буд. Дар қисми шимолии теппа хучраи сатҳи поёнӣ пурра кофта шуд, ки ин «миёнсарой»-и тамоми бино буд. Бозёфти ҷолиб дар остона, ки ҳар се сатҳи қалъаро мепайваस्त дарёфт шуд. Худи остона ва тарҳи меъмории он аз сатҳи баланди рушди афкори меъмории меъморони Уструшана шаҳодат медиҳад. Аммо, ҳангоми тоза кардани мобайн ва гардишҳои остона маълум шуд, ки он бо хишти хом ва устухонҳои инсон пур карда шудааст. Аз ин ҷо 67 косахонаи сар ба даст омад. Ин бозёфтҳо барои омӯзиши палеоантропология дар Тоҷикистон арзиши махсус доранд.² Н.Н.Неъматов дар бораи аҳамияти бозёфт сухан ронда, таъкид кард, ки пайдо кардани косахонаи сар ва устухонҳои инсон «...

¹Неъматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.//Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХС1.//АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.117.

² Кияткина Т.П. Краниологические материалы с городища Кахкаха (Шахристан 2) (По материалам раскопок Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.)//Изв. АН Таджикской ССР. Отд-ние обществ.наук. – Душанбе, 1961. - № 1(24). – С.47-58.

барои ҳалли масъалаи этногенези аҳолии Уструшана маводи назаррас медиҳад».¹

Кормандони даста ба омӯзиши димнаи ҳамсоя - Қалъаи Қаҳқаҳа 1 шурӯъ карданд. Дар ин ҷо, дар теппаи калони кунҷии чанубу ғарбӣ ҳафриёт гузаронида шуд, ки дар он як долони дароз ва баланд ошкор карда шуд. Ҳафриёт дар ин мавзӯе солҳои минбаъда идома ёфт.

Даста инчунин ҷойҳои дигари минтақаи Шаҳристонро аз назар гузаронида дар наздикии деҳоти Сароб ва Холдор-Қипчок якҷанд теппаҳои сунъӣ ба қайд гирифт. Дар байни онҳо димнаи Иски-Қишлоқ ҷолиби диққат аст. Дар дараи Оқтангӣ як деҳқадаи калони аз санг сохта ва гурӯҳи теппаҳои ҳамшафат қайд шудаанд. Дар солҳои минбаъда ин ёдгорӣ бо номи Хонайлов омӯхта шуд. Дар вақти азназаргузаронии водии сойҳои Шаҳристон ва Каттасой гурӯҳи калони теппаҳои сунъӣ ошкор кард шуд.²

Кормандони даста дар наздикии Уротеппа корҳои иқтишофӣ анҷом доданд. Дар ғарби шаҳр, макони сой Оби Чомак таҳқиқ карда шуд. Дар ин ҷо як гурӯҳи калони ёдгориҳои асримиёнагӣ қайд карда шуданд, ки аз ташаккули бошиддати кишоварзӣ шаҳодат медиҳанд. Натиҷаи асосии ҷустуҷӯи археологӣ дар қаламрави Шаҳристон ва Уротеппа дар ҳулосаи роҳбари даста Н.Н.Неъматов инъикос ёфтааст. Дар ҳисоботи худ ӯ навиштааст, ки «Кашфиёти бостоншиносии соли 1956 дар қаламрави нишебии Шаҳристон ва минтақаи Уротеппа бори дигар ҳулосаро тасдиқ кард, ки осори назарраси зиндагии кӯчманчиён вучуд надорад».³ Дар ин

¹ Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.//Тр. АН Таджикской ССР. ИИАЭ. т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.123; Негматов Н.Н. К вопросу об этнической принадлежности населения раннесредневековой Уструшаны//КС ИИМК, вып.61. – М.-Л., 1956. – С.29 и сл.;

² Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.//Тр. АН Таджикской ССР. ИИАЭ. т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.118-120; Негматов Н.Н. Археологические раскопки в Шахристане//Материалы Второго Совещания археологов и этнографов Средней Азии. – М.-Л., 1959.

³ Дьяконов М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана//Тр. Таджикского филиала АН СССР, т.ХХ1Х. – 1951. – С.23

каламрав дар замонҳои қадим ва асрҳои миёна маданияти кишоварзӣ ҳукмрон буд».¹

Дастаи Қарамазор дар мавсимҳои сахроии солҳои 1955 ва 1957 дар кӯҳҳои Қарамазор 160 муғонахоро кашф карданд.² Дастаи Қайроққум омӯхтани қаламрави васеи Қайроққумро идома дод, ки дар натиҷаи он бостоншиносон ёдгориҳои навро боз ҳам бештар кашф карданд.³

Дар қаламрави Қайроққум зиёда аз 60 ёдгории асри биринҷӣ ва асри аввали оҳан кашф карда шудааст. Ҳамзамон, дар кӯҳҳои Қурама ҳафриёти қабристонҳои Ашт, Чарчанаксой, Долона гузаронида, димнаҳои Тӯдаи Калон ва Тепаи Хурд таҳқиқ карда шуданд. Б.А.Литвинский ҳафриёти қабристонҳои ноҳияи Исфараро (Чорку 1-2, Ворух 1-2 ва ғайра) идома дод. Дар давоми корҳои зикргардида миқдори зиёди мавод ба дасти олимони омад. Маводи нав барои тавсифи таърих ва маданияти қабिलाҳои маҳаллӣ (сақоӣҳо) имкон медиҳад.

Дар мавсими сахроии соли 1957, қормандони дастаи Хучанд-Уструшан (сардораш Н. Н. Неъматов) дар шаҳри Ленинобод (Хучанд) ва ёдгориҳои Уструшанаи қадим ва асрҳои миёна таҳқиқот гузаронданд.⁴ Дар шаҳри Ленинобод маҷмааи меъмории Ҳазрати Бобо, ки дар ҳуди маркази шаҳри кӯҳан ҷойгир аст, таҳқиқ карда шуд.⁵ Н.Н.Неъматов ва меъмор С.Г.Хмельницкий боқимондаҳои ин маҷмааи меъмориро омӯхтанд. Дар оғози кор маълум шуд, ки аз маҷмаа пештоқ ва як ҳучраи чоркунҷа (гӯрхона) боқӣ мондаст. Пештоқ бо санъати баланди меъморӣ бунёд ва сутунҳо дар шакли гулдаста оро дода шудааст. Тибқи ақидаи олимони, дар саҳни васеи ҳавлии мазори Ҳазрати Бобо бинои мақбара замоне мавҷуд

¹ Неъматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.//Тр. АН Таджикской ССР. ИИАЭ. т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.126;

²Литвинский Б.А. Об изучении в 1955 г.погребальных памятников кочевников в Кара-Мазарских горах//Тр. АН ТаджССР. ИИАЭ. – Т.63. АРТ, (1955). – Сталинабад, 1956. – С.37-46; Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Предварительный отчет о раскопках курганов в Ворухе (Исфаринский район)//Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. – Т.37. – Сталинабад, 1956. – С.61-68

³ Археологические работы в Таджикистане в 1956 году. Вып.4. Сталинабад, 1959

⁴ Неъматов Н.Н. О работе Ходжентско-Уструшанского отряда в 1957 г.//Тр.АН Тадж.ССР/Институт истории, археологии и этнографии. – 1959. – Т.1-3. (АРТ, вып.5 (1957). – С. 95-107

⁵ Неъматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. К истории архитектурного комплекса Хазрати Бобо//Изв. АН Тадж.ССР. Отд.общ.наук. – 1960. - №1. – С.3-17

буд. Ҳафриёти бостоншиносӣ эҳтимолан метавонанд тарҳбандии ин ансамбли меъмории нопадидшударо ошкор кунанд. Дар паҳлӯи макбара як масҷид мавҷуд аст, ки он низ чанд маротиба таъмир шудааст. Дохили масҷид, алахусус сақфҳо ва сутунҳо бо наққошиҳои гуногунранг хеле зебу зиннат дода шудаанд. Ҳафриёт имкон медиҳад, ки вақти сохтмони бино муайян карда шавад.

Қисми дуюми мавсими саҳроии соли 1957 дар минтақаи Шахристон баргузор шуда буд. Кормандони даста кушодани сатҳи поёнии қалъаро дар димнаи Қалъаи Қаҳқаҳаи II ба итмом расонида, ба омӯзиши ҷузъиёти меъмории ёдгорӣ шурӯъ карданд.¹

Кофтуковҳо дар димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа I идома ёфтанд. Дар ин ҷо муяссар шуд, ки дар маҳалли қисми ҷанубу ғарбии димна ҳафт хучраи навъи долонро ошкор намоянд.² Худи ҳамон сол, дар дастаи Хучанд-Уструшана гурӯҳи бостоншиносии Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии Ленинобод таъсис дода шуд. Кормандони ин гурӯҳ дар теппаи Тирмизак-Тева (номи дигараш - Қараултеппа), ки дар шимолу ғарбии Қалъаи Қаҳқаҳа 1 ҷойгир аст кофтуковҳо гузаронданд. Ба кормандон шароит имкон дод, ки ин ёдгории на он қадар калонро ба пуррагӣ ҳафр намоянд. Дар ин ҷо як бинои ибтидоӣ асрҳои миёна иборат аз 10 хучра кашф шуд. Бинои ҳафриётшуда аз ҷиҳати тарҳбандии худ ба объекти воқеъ дар димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа 1 шабеҳ буд.³

Дар мавсими тобистони соли 1958 кормандони дастаи Хучанд-Уструшана кофтани ҳандақи Қалъаи Қаҳқаҳаи II ба итмом расонда девори ғарбии қалъаро ба пуррагӣ кашф карданд ва сохтори платформаи сатҳи болоиро омӯхтанд.⁴ Дар теппаи ҷанубу ғарбии димнаи Қалъаи

¹ Негматов Н.Н., Зеймаль Т.И. Уструшанский замок в Шахристане // Советская археология. – 1959. - №2. – С.205-217

² Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1957 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т. 1-3/АРТ, вып.5 (1957). – Сталинабад, 1959. – С.95-107

³ Негматов Н.Н., Зеймаль Т.И. Раскопки на Тирмизак-тепе // Изв. АН Тадж. ССР. Вып.1(24). – Душанбе, 1961. – С.67-83

⁴ Негматов Н.Н. Работы Ходжентско-Уструшанского отряда в 1958 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т.27/АРТ, вып.6 (1958). – Душанбе, 1961. – С.113-120

Қаҳқаҳаи I панҷ хучраи боқимонда ёфт шуда девори шарқӣ қисман кушода шуд ва ба ин васила ҳафриёти ин бино ба итмом расид. Дар ҳуди ҳамон мавсими саҳроӣ, дар теппаи Уртакурғон ҳафриёти нав оғоз ёфт, ки дар он қабати болоӣ комилан кушода шуд.¹ Солҳои 1956-1958 инчунин таҳқиқоти маҷмааи чолиби дафнии Тепаи Пирмуҳаммад, ки дар як ҳамвориҳои доманакӯҳ дар наздикии чанубу шарқи деҳаи Шаҳристон ҷойгир аст таҳқиқ карда шуд. Ҳангоми ҳафриёти қабр дафнҳои асрҳои аввали милодӣ ва асрҳои X-XII мелодӣ омӯхта шуданд.² Дар робита ба муҳраи будани маҷмааи таркиби этникии аҳолии Уструшанаи қадим ва асрҳои миёна дастаи махсус (сардораш Н. Н. Неъматов) ташкил карда шуд. Вазифаи асосии даста ҷустуҷӯ ва омӯзиши ҷойҳои дафн буд. Тобистони соли 1958 кормандони даста дар маркази ноҳияи Пролетарск ҷойҳои бозёфтҳои тасодуфии қабрҳоро аз назар гузаронидад. Сипас кормандони даста дар водии Тағояк-Лангар як бошишгоҳи ҷорводоронро кашф намуданд.³

Соли 1958 дастаи Исфарагии Б.А.Литвинский омӯзиши қабрҳои Исфараро идома дод ва ҳафриёти ёдгориҳои Қаратоғ, Сурх 2, Чорку 1, Чорку 2-ро анҷом дод. Ҳангоми омӯзиши қабристонҳои Исфара 259 қабрҳо кофта шуданд.

Дар мавсими саҳроии 1959 ҳаҷми қабрҳои ҷустуҷӯӣ ва ҳафриёти то андозае коҳиш ёфт. Дар ҳафриёти димнаи Шаҳристон ва дар қаламрави Ленинобод танаффус ба амал омад. Қори асосиро кормандони як дастаи қалони Уротеппа (сардори даста В.А. Ранов) иҷро намуданд. Ба ҳайати одаста 3 гурӯҳ (гурӯҳ оид ба омӯзиши ёдгориҳои асри санг - роҳ. Ранов В.А; гурӯҳи уратеппагӣ - роҳ. Е.Д. Салтовская; гурӯҳ оид ба омӯзиши ёдгориҳои меъмории Уратеппа - роҳ. С.Г. Хмельницкий) шомил буд.

¹ Неъматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан.(Материальная культура Уструшаны. Вып.1.). – Душанбе, 1966. – С.9

² Неъматов Н.Н., Салтовская Е.Д., Кияткина Т.П. Изучение погребальных памятников кочевников на территории Уструшаны//Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.27/АРТ, вып.6(1958). – Душанбе, 1961. – С.137-146

³ Неъматов Н.Н., Салтовская Е.Д., Кияткина Т.П. Изучение погребальных памятников кочевников на территории Уструшаны //АРТ. - Вып.6. - Душанбе, 1961. - С.14.

Объекти асосии кори гурӯҳи Ҷратеппагӣ димнаи Муғтепа - қалъаи қадимӣ ва асримиёнагии Ҷратеппа буд. Ин димна яке аз мавзеъҳои маъруфи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ мебошад. Маълумот дар бораи он аз охири асри XIX чамъоварӣ карда шуд ва 2 хандаки аввалро кормандони дастаи Усрушана соли 1950 гузошта буданд. Аммо ҳанӯз қабатбандии ёдгорӣ пурра омӯхта нашуда буд. Дар ин робита, Е.Д.Салтовская дар қисми шарқии Муғтепа хандаки нави стратиграфии №3-ро гузошт. Дар қабатҳои болоии хандақ маводи фаровони сафолини асрҳои XVII-XIX ёфт шуд. Дар сатҳи VII девори аз хишти хом кашф шуд, ки аз рӯи маводи сафолӣ мавҷуда ва андозаи хишт ба таърихи асрҳои VII-VIII милодӣ рост меояд.¹ Минтақаи зерини истиқоматӣ ба асри I пеш аз милод - I милодӣ мансуб доништа шудааст. Қадимтарин маводро ӯраҳои хочагидории қабати XII-XIII, ки дар он асбобҳои кулолии цилиндршакл ва чоркунҷамонанд пешкаш намуд, ки лавозимот ба асрҳои IV-II пеш аз милод тааллуқ доранд.²

Хандаки дигар (№ 4), ки дар қисми шимолии димна гузошта шудааст, ки масолеҳе он ба масолеҳи ҷоҳи қаблӣ монанд аст. Ҷоҳҳои №5 ва №6 зарфҳои сирдори асрҳои миёна ва охири асрҳои миёна таҳияшударо доданд. Ҷамин тариқ, дар ҷараёни корҳои ҳафриётӣ соли 1959 муҳаққиқон дар диринаи Муғтеппа қабатҳои мадании мансуб ба давраҳои аттика, ибтидо ва охири асрҳои миёнаи таърихи Ҷротеппаро омӯхтанд.

Баробари тадқиқоти бостоншиносӣ, дар ҳудуди шаҳр тадқиқот ва арзишдиҳии ёдгориҳои меъмории анҷом дода шуд. Бузургтарин ёдгории меъмории Уротеппа - мадрасаи Абдуллатиф Султон (Қоқ-Гумбаз) дар илм хуб маълум аст. Аммо, дар шаҳр дигар ёдгориҳои меъмории камтар маъруф ба мисли мақбараи Бобо Тағо, мақбараи Сари Мазор, маҷмааи меъмории Ҷазрати Шоҳ (масҷид ва мақбара), мақбараи Худоёр Валлами ҳаст, ки дар бораи меъмории Уротеппаи асрҳои XV-XVIII тасаввуроти

¹ Ранов В.А., Салтовская Е.Д. О работах Уратюбинского отряда в 1959 //АРТ, вып.7 (1959). – Душанбе, 1961. – С.120

² Ҷамон ҷо. – С.124

умумӣ медиханд. Гурӯҳи омӯзиши ёдгориҳои меъморӣ бо роҳбарии С.Г.Хмельницкий тавсиф ва андозагирии ёдгориҳои дар боло овардашударо муайян намуда, санаҳои бинохоро равшан ва аниқ карда баъзе хусусиятҳои мактаби меъмории маҳаллиро маълум гардонид.¹

Соли 1959 аъзои гурӯҳи омӯзиши ёдгориҳои асри сангини дастаи Уротеппа (сардораш В.А. Ранов) мағораҳои қаторкӯҳи Туркистонро дар наздикии Шахристон омӯхтанд. Охири тирамоҳ кормандони даста ба ҳафриёти ғори Оқтангаро оғоз кард, ки уфуқҳои поёнии он ба охири асри санг тааллуқ доранд.² Азбаски мавсими сахро ба охир расид, анҷоми корҳо начандон калон имконпазир буд. Аммо, дар солҳои минбаъдаи 1961 - 1963 омӯзиши қабатҳои маданияти ғори Оқтанга идома ёфт. Кофтуковҳо маълумоти хеле ҷолиби стратиграфӣ оварданд. Ҳафриёт бо масоҳати умумии 80 метри мураббаъ 11 қабати маданияро буридааст, ки ба уфуқҳои зерин гурӯҳбандӣ шудаанд: 1) замони таърихӣ; 2) асри биринҷӣ; 3) энеолит ва охири неолит; 4) неолит; 5) мезолит. Чуқурии умумии ҳафриёт 11 метрро ташкил медиҳад.

Кор дар ғор дар шароити душвор ба роҳ монда шуда буд. Барои беҳатарии кор маблағҳои зиёд лозим буд, бинобар ин қовишҳои Оқтанга муваққатан қатъ карда шуд.

Ҳамзамон дар ғори Оқтангар қорҳои геологӣ гузаронида мешуданд (С.А. Несмеянов). Санаҳои радиокарбон барои уфуқҳои биринҷӣ, энеолитӣ ва неолитӣ ба даст оварда шуданд. В.А.Ранов, ки маводи қанори Оқтангаро омӯхтааст, монандии неолити Оқтангаро бо неолити Фарғонаи Марказӣ қайд мекунад. Дар қабатҳои боло қорқарди санг ба тарзи қорқарде, ки дар бошишгоҳҳои маданияти Ҳисор инкишоф ёфтааст, наздик

¹ Хмельницкий С.Г. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г. // Тр. АН Тадж. ССР. ИИАЭ. Т.32./АРТ, вып.7 (1959). – Душанбе, 1961. – С.130-132

² Литвинский Б.А., Ранов В.А. Раскопки навеса Ак-Танги в 1959 г. // Тр. Ин-та истории АН Тадж. ССР, т.31. - Душанбе, 1961. - С.30-49

аст. Ҳамзамон маҳалли мустерии Чаркутан дар наздикии шаҳраки Шахристон кашф ва муфассал тафтиш карда шуд.¹

Аъзои гурӯҳ дар димнаи Муғтепа ҳафриётро давом доданд. Чих ел, ки дар боло зикр шуда буд, соли 1950 ин ёдгориро кормандони дастаи Уструшанаи ЭБТ (О.И. Смирнова) омӯхта буданд. Акнун Е.Салтовская хоҳи О.И.Смирноваро давом дода дар ҳудуди Муғтепа боз ду хандақи нав гузошта маводи навро ба даст овард.

Худи ҳамон соли 1959, корҳои ҳафриёти дар дар ноҳияи Ашт оғоз ёфт. Дар он ҷо Е.Д.Салтовская ҳафриёти ёдгориҳои қадимӣ ва ибтидои асримиёнагии Тудай Хурд ва Тудай Калонро оғоз намуд.

Соли 1959 гурӯҳи Қаромазори ЭБТ дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Қурама таҳқиқоти бостоншиносӣ гузаронд. Дар наздикии Табошар (ш.Истиклоли ҳозира), бостоншиносон Е.Д.Салтовская ва У.П.Пӯлотов як қатор ёдгориҳои қолибро, минҷумла қабрҳо, теппаҳои ҷудоғона ва ду теппаи ҳамном - Оқтепа 1 ва Оқтепа 2 -ро қайд карданд.

Дар нимаи дуоми солҳои 50-уми асри XX барои омӯхтани давраҳои қадимии таърихи Тоҷикистони Шимолӣ корҳои зиёде ба анҷом расиданд. Солҳои 1953-1959 дар нишебҳои шимолии қаторкӯҳи Туркистон як гурӯҳи алоҳида таҳти роҳбарии В. А. Ранов (1924 - 2006) кор мекард. Бостоншиносон бошишгоҳи асри санги Чаркутанро (4 км ҷанубтар аз деҳаи Шахристон) муайян карданд. Маводи он ҳамчун намунаи техникийи типӣ мусте бо истифодаи техникаи леваллуаз муайян карда шуд.

Дар соли 1959 таҳти роҳбарии Б.А.Литвинский ва В.А.Ранов амалиёти ҷустуҷӯӣ ва омӯзиши ёдгориҳои асри санг дар шимоли Тоҷикистон идома ёфт. Кашфиёти асосӣ бозёфти маҳалли зист дар ғори Оқтанга буд. Ин ёдгорӣ бисёрқабата буда, ғафсии қабати маданияи он ба 15 метр расида, давраи хеле тӯлонӣ - аз давраи мезолит то охири асрҳои миёнаро фаро гирифт.

¹ Несмеянов С.А., Ранов В.А. Палеолитические находки у Шахристана // Доклады АН Тадж.ССР, т.5, №6. - 1962. - С.26-30; Ранов В.А. Каменный век Таджикистана, С.30-49

Соли 1960 пас аз танаффуси яксола дастаи Хучанд-Уструшана кори худро дар ҳафриёти ёдгориҳои минтақаи Шахристон идома дод. Пас аз кофтукови пурраи бинои қалъа дар Қалъаи Қаҳқаҳа II, қорҳои бостоншиносӣ ва меъморӣ анҷом дода шуданд. Платформаи баланди қисми ҷанубии ёдгорӣ бо востайи хандақҳо (чоҳҳои № 9-10) таҳқиқ карда шуд.¹ Н.Н.Неъматов натиҷаҳои кори дастаи Хучанд-Уструшанро дардимнаи Қалъаи Қаҳқаҳаи II ҷамъбаст намуда, қайд кард, ки «дар натиҷаи ҳафриёт дар солҳои 1955-1958 ва заҳмати на он қадар тӯлонӣ дар соли 1960, як ёдгории беназири дараҷаи якуми меъмории асрҳои миёна пурра омӯхта шуд, ки ба таърихи меъморӣ ва санъати Осиёи Миёна маводи пураарзиштарин тақдим намуд».²

Дар ёдгории дигар – Қалъаи Қаҳқаҳа 1 соли 1960 омӯзиши меъмории бинои гӯшаи ҷанубу ғарбӣ анҷом ёфта девори ғарбӣ ва қисман девори шимолии он кушода шуд. Барои омӯзиши фортификатсияи ин ёдгорӣ қисмати девори ҷанубии он бурида шуд. Ин буриш имкон дод, ки сохтори девор, инчунин робитаи бино бо он муайян карда шавад.

Дар ҳуди ҳамон мавсими саҳроӣ омӯзиши боз як ёдгории дигар, ки дар байни аҳоли бо номи Чилдухтарон маъруф аст, оғоз ёфт. Ёдгорӣ дар қаторкӯҳи баланде дар ҷануби Қалъаи Қаҳқаҳаи II ҷойгир аст. Ҳатто қабл аз ҳафриёт хатҳои деворҳои биноҳо мушоҳида мешуданд. Ҳангоми ҳафриёт якҷанд хучраи гирди толори марказӣ ҷойгир буд тоза карда шуданд. Дар ҳайати дастаи Хучанд-Уструшанӣ гурӯҳи бостоншиносии осорхонаи Ленинобод кор мекарданд. Қормандони гурӯҳи кандани уфуқи дуҷуми манзилии Уртақурғонро идома доданд. Дар давоми қор, дар ин ҷо як бинои қалони истиқоматии асри VIII милодӣ бо боқимондаҳои ҷӯби қандақоридашуда, меъморӣ хеле ҷолиб ва хоса кашф карда шуд. Ҳангоми хатсайрҳои тафтишотӣ дар қисмати доманакӯҳи

¹ Негматов Н.Н., Салтовская Е.Д. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1960 году//Тр. Института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР. – 1962. – Т.34. АРТ, вып.8 (1960). – Душанбе, 1962. – С.69-89

² Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. (Материальная культура Уструшаны. вып.1). – Душанбе, 1966. – С.9

шарқии нишебии Шахристон, бисёр чойҳои бостонӣ ба қайд гирифта шуданд.¹

Дар ҳайати дастаи Хучанд-Уструшана гурӯҳи Ҷротеппа бо роҳбарии Э.Д.Салтовская кор мекард. Вай ҳафриёти соли 1959 оғозшударо дар димнаи Муғтеппаи Ҷратеппа идома бахшид. Дар ин ҷо хандақи №3 васеъ карда шуда, чуқурии он то ба материк расонида шуд. Хандақ уфуқҳои маданияи охири асрҳои миёна, асрҳои VII - VIII ва замони Кӯшонӣро нишон дод.²

Тирамоҳи соли 1960 дар Ҷротеппа корҳо оид ба андозагирӣ ва тадқиқоти бостоншиносӣ ва меъморӣ масҷид-мадрасаҳои Қоқ Гумбаз (Абдуллатиф Султон) анҷом дода шуданд. Тадқиқотро, ки бо фармони Вазорати фарҳанги ҶШС Тоҷикистон ба муносибати барқарорсозӣ ва тақвияти корҳои дарпешистода гузаронида шудааст, таҳти роҳбарии Я.С.Крюков ва Н.Б.Немтсев гузаронида шуд. Барои муайян кардани нақшаи генералии сохтор ва таърихи ҷаъолияти он хандақҳо (16) ва зондаҷҳо (16) гузошта шуданд. Ҳаҷми корҳои иҷрошуда хеле назаррас ва натиҷаҳо бениҳоят муҳиманд. Яке аз натиҷаҳо муайян кардани вақти сохтмони масҷид буд. Мутахассисон муайян намуданд, ки масҷид дар нимаи аввали асри XVI бунёд шудааст. Бо вучуди ин, дар ёдгорӣ як қатор хусусиятҳои меъморӣ асри XV мушоҳида мешавад.³

Хулосаҳои фасли 2. Табдили экспедитсияи бостоншиносии Суғду Тоҷикистон (ЭБСТ) ба Экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон (ЭБТ) дар соли 1952 барои омӯختани мавзӯҳои бостоншиносии Тоҷикистон ва аз ҷумла, минтақаҳои шимолӣ он дигаргунӣ ворид намуд. Пеш аз ҳама, масоҳати ёдгориҳои омӯхташуда васеъ карда шуда (аз қисми тоҷикии Суғди таърихӣ то саросари Тоҷикистон), заминаи моддию техникаи экспедитсия мустаҳкам гардид. Ба корҳои экспедитсия (ЭБТ) қормандони

¹ Негматов Е.Д., Салтовская Е.Д. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1960 г.//Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.34/АРТ, вып.8 (1960). – Душанбе, 1962. – С.69-89.

²Ҳамон ҷо. – С.77

³ Крюков К.С., Немцева Н.Б. Мечеть Кок Гумбаз в Ура-Тюбе//Изв. АН.Тадж.ССР. - №3. – 1965. – С.83

Институти таърих, бостоншиносӣ ва этнография ва сектори бостоншиносии он зери роҳбарии Б.А. Литвинский) ҳамроҳ шуда омодакунии кадрҳо фаъолона чараён гирифт.

Солҳои 50-ум корҳои васеи муназзам оид ба бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ аз ҷониби гурӯҳҳои мухталифи ЭБТ гузаронида шуд. Таҳқиқоти ёдгориҳои асри санг (А.П.Окладников), қабристонҳои Ашту Исфара (Б.А.Литвинский), Қалъаи Боло (Е.А.Давидович), бошишгоҳҳои асри биринҷӣ дар Қайроққум (В.А.Ранов, Б.А.Литвинский), Хучанд, Бунцикат, Уротеппа (Н.Н.Неъматов) ва дигар ёдгориҳои қадимӣ ва асримиёнагӣ ба анҷом расид. Бозёфтҳои маркази маскунияти қаблан номаълуми қабилаҳои даштии асри биринҷӣ (маданияти Қайроққум) ва теъдоди зиёде аз ёдгориҳои бостоншиносӣ, ки маданияти модӣ ва маънавии минтақаи таърихию фарҳангии бостонӣ ва асримиёнагии Уструшанро инъикос карданд, хангомадор гардид.

Солҳои 50-ум таҳқиқоти васеи иншоотҳои дафнӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ қайд карда шуданд. Дастаҳои Исфара ва Қарамазори ЭБТ дар деҳаҳои Ворух, Чорку, Сурх, Лакони ноҳияи Исфара, Даҳана, Дашти Ашти ноҳияи Ашт қабристонҳои зиёдро кушодан ва омӯхтанд. Ин мавод баъдтар барони нашри сершумори Б.А.Литвинский замина гардид.¹ Ҳамин дастаҳо омӯзиши маъданҳои қадимӣ ва усулҳои истихроҷи маъданро, ки қаблан М.Е.Массон оғоз карда буд, идома доданд.² Дастаи омӯзиши асри санг, ки ба он А.П.Окладников сарварӣ мекард, дар соҳили рости Сирдарё дар поёни обанбори Қайроққуми оянда (“Баҳри Тоҷик”) бошишгоҳҳои палеолитии шикорчиёни ибтидоиро кашф кард. Зиёда аз 1040 намунаи маҳсулоти сангин ёфт шуд, ки таърихи онҳо тақрибан 100 ҳазор сол аст. Аввалин шаҳракҳои асри биринҷӣ дар ҷумҳурӣ низ дар он ҷо кофта шудаанд.³

¹ Литвинский Б.А. Могильники Западной Ферганы. В 4 томах. - М., 1972-1974

² Литвинский Б.А. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии//Тр. АН Тадж.ССР. - Т.27. - Сталинабад, 1954.

³ Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайракумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана). - Душанбе, 1962.

Ба туфайли корҳои бостоншиносии солҳои 50-60-ум дахҳо ёдгории нави чолиб, ки ҳаёти бойи гуногун, тамоми пахлӯҳои фарҳанги модии ниёгони халқи тоҷикро дар миқёси Тоҷикистони Шимолӣ инъикос мекунанд, ба илм ворид шуданд. Ҳамзамон, кори асосиро се гурӯҳи бостоншиносон анҷом доданд: яқум, таҳти роҳбарии А.П.Окладников, омӯзиши муттасили қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ ва ёдгориҳои асри санг, гурӯҳи дувум бо роҳбарии Н.Н.Негматов, ёдгориҳои Уструшана ва минтақаи Хучанд, гурӯҳи сеюм бо роҳбарии Б.А.Литвинский ёдгориҳои Фарғонаи Ғарбӣ ва Илакро таҳқиқ намуда, яқоя таҳқиқотро барои муайян кардани харитаи бостоншиносии шимолӣ Тоҷикистон анҷом доданд.

Дар баробари омӯхтани ёдгориҳои асри сангии Тоҷикистони Шимолӣ, димна ва қабрҳои асри биринҷӣ, иншооти дафнӣ, манзилҳои конканҳо ва истихроҷи маъдани бостонӣ, ёдгориҳои фарҳанги кишоварзии қадимӣ ва асрҳои миёна дар қисмати марказӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ - минтақаи Хучанд ва Уструшан омӯхта шуданд. Қисматҳои гуногуни шаҳри Хучанд бо усули чуқуриканӣ ва хандақҳо омӯхта шуда, як қатор ёдгориҳои меъморӣ асрҳои миёна ба мисли Тубахан, Ҳазрати Бобо ва дигарон чен карда шуда, ба тафсил тавсиф ёфтанд. Бештар аз сад ёдгориҳои гуногун асосан дар қисми марказии Уструшана кашф ва ба қайд гирифта шудаанд. Бештар аз ҳама омӯзиши қалъаву шаҳракҳои асрҳои V-X назаррасанд.

Тавре В.А.Ранов қайд кардааст, давоми даҳсолаи аввал кори бахши бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва этнографияи ба номи А. Дониши Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон, “аз харитаи бостоншиносии Ватани мо аз ҷониби бостоншиносони Тоҷикистон бисёр “нуқтаҳои ҳолӣ” баргараф шуд”.¹ Омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1951-1960 имкон дод, ки харитаи бостоншиносӣ дар

¹ Ранов В.А. Основные археологические экспедиции Б.А.Литвинского// Борис Анатольевич Литвинский. Материалы к библиографии учёных Таджикистана, вып.22. – Душанбе, 1983. – С.15

мачмӯъ ба нақша гирифта шуда, барои корҳои минбаъдаи ҳафтиёти солҳои оянда заминаи мустаҳками илмӣ фароҳам оварда шавад.

2.3. Таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистон Шимолӣ дар солҳои 1961-1973

Аз оғози солҳои 60-уми асри XX, тамоми корҳои бостоншиносӣ дар минтақаҳои вилояти Суғд (ба истиснои қисмати болообии Зарафшон) аз ҷониби гурӯҳи бостоншиносии Тоҷикистони шимолии Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон (сардораш Н.Н. Негматов) як қатор масъалаҳои таърих ва таърихи фарҳанги доираи васеи хронологӣ - аз асри биринҷӣ то охири асрҳои миёна аллакай дар доираи барномаи мукаммали таҳқиқотӣ иҷро мешуданд.

Ҳамзамон бостоншиносии ўзбек Ю.Ф.Буряков, ки ҳангоми омӯختани нишебии шимоли қаторкӯҳи Курама ба атрофи Табошар (Истиклол) ташриф овард ¹ ва ҷойҳои коркарди маъданҳои қадим, гудозиши маъданро дида баромаданд. Дар минтақаи Табошар тангаи мисии рехта ёфт шуд. Дар қисмати болоии ин танга тасвири дарранда бо думи боло бардошта шуда ва дар тарафи муқобил тамғаю навиштаҷот мавҷуд буд. Маълум аст, ки ин гуна тангаҳо ба пулҳои Чочи давраи забти Осиёи Миёна аз тарафи арабҳо тааллуқ доранд (асрҳои VII-VIII).²

Мавсими соли 1961 даҳаи дувуми иқтишофи муназзами бостоншиносӣ дар шимоли Тоҷикистон кушода мешавад. Тамоми таҷрибаи солҳои 50-ум барои таҳқиқоти васеи саҳроии дастаи ЭБТ дар Тоҷикистони Шимолӣ заминаи мустаҳкам гардид.³

Дар солҳои 1961 -1962 ҳафриёт дар Чилдухтарон ба итмом расид. Дар ин ҷо, дар болои теппагӣ маҷмааи биноҳои сангине мавҷуданд, ки дар

¹ Шишкин В.А. Узбекская археологическая экспедиция в 1961 г.// ИМКУ, вып.4. – Ташкент, 1963. – С.21-22

² Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. – М., 1974. – С.85

³ Негматов Н.Н. О работах Северо-Таджикистанского отряда в 1961 году//Тр. Института истории им.А.Дониша АН Тадж.ССР. – 1984. - №42. АРТ. вып.9 (1961). – С.34-44

асрҳои IX-X ба вучуд омадаанд ва ғаъолият мекарданд. Он аз ҳафт хучраи бинои истиқоматӣ иборат буда, ба чанд бахшҳо тақсим шуда буд. Як коргоҳи металлӣ, масҷиди «хурд» ва «калон», ду маҷмааи хочагидорӣ ва ошхона, Дар ёдгорӣ як хонаи базм, як дарвозаи асосӣ, макбараҳои дарунӣ ва берунӣ кашф шудаанд. Ин як ансамбли том бо биноҳои динӣ ва ёдгории шаҳрвандӣ, истехсолӣ, фарҳанги мусулмонӣ ва сохтмонҳои меъморӣ мебошад. Дар натиҷаи кофтуковҳои он як қатор намунаҳои сафолҳои сирдор, ёдгориҳои бошукӯҳи торевтика ва бисёр чизҳои дигарро ба даст оварданд.¹

Омӯзиши ҷойҳои дафн на танҳо барои бостоншиносон, балки барои антропологҳо низ маводи хеле муҳим фароҳам меорад. Маводи бойи краниологӣ дар давоми ҳафриёти оромгоҳи Мачитли дар соли 1963 ба даст оварда буд. Ёдгорӣ, ки дар даромадгоҳи ҷанубии дараи Октаңгӣ ҷойгир аст, теппаи калонест, ки болои он ба қабристон табдил ёфтааст. Қисми зиёди дафнҳоро аззои дастаи Тоҷикистон Шимолӣ омӯхтанд. Дафнҳо тибқи ойини мусулмонӣ сураат гирифтаанд.

Н.Н.Неъматов таърихи Мачитлиро ба асрҳои X-XII мелодӣ мансуб медонад. Маводи краниологии қабрҳои Мачитлиро антрополог Т.П.Кияткина омӯхтааст.² Вай ба хулосае омад, ки «омӯзиши маводи краниологӣ нишон дод, ки гурӯҳ ҳамқабिलाҳои худро дар теппа дафн кардааст. Дафншудагон аз ҷиҳати антропологӣ якхела нестанд – типҳои “аврупой ва муғулӣ ҳастанд...” ва «типи аврупой барои аҳолии автохтонии маҳаллӣ хос буд ... типии наҷодии муғулӣ, эҳтимолан дар асри X дар минтақаҳои шимолу шарқии давлати Сомониён бо пайдоиши қабिलाҳои турк бо сардории Карахониён алоқаманд аст».³

¹ Неъматов Н.Н. О работах Северо-Таджикистанского отряда в 1961 г.//АРТ.- Вып.9 (1961 г.). Тр. Ин-та истории им.Ахмада Дониша. Т.ХЛII. - Душанбе, 1964. - С.34-44.

² Кияткина Т.П. Могильник Мачитли //Материальная культура Таджикистана, вып.4. – Душанбе, 1986; Кияткина Т.П. Антропологические работы в Таджикистане в 1971-1980 гг.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.403 – 415.

³ Кияткина Т.П. Антропологические работы в Таджикистане в 1971-1980 гг.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.412.

Дар солҳои 1961-1966 кофтукови як қалъаи калони феодалии асримиёнагии ибтидоии Чилхучра гузаронида ба анҷон расонида шуд. Дар ин ёдгорӣ бинои бохашамати дуошёнаи, бурҷҳои фортификасионӣ, хавлӣ, манзилҳо ва манораҳои истиқоматӣ ҳафр шуданд. Толорҳои “хурд” ва “калон” -и ошёнаи дуҷуми қалъа бо наққошиҳои деворӣ, сутунҳо ва сақфҳои чубин кандакорӣ карда шуда омӯхта шуданд. Инчунин се навиштаҷоти барҷастаи суғдӣ дар тахтаҳо, пораҳои мучассамаи ҷӯбӣ бо сари инсон, брактеати тиллоӣ, коллексияи қошукҳои ҷӯбӣ, пораи қадимтарин асбоби мусиқӣ дар Тоҷикистон ва ғайра ёфт шуданд.

Дар солҳои 1963, 1967-1969 кофтукови ду гурӯҳи биноҳо дар маҳаллаи истиқоматӣ ва косибии шимолии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа 1 гузаронида шуд, ки маводи хеле ҷолиб дод.¹

Дар ин солҳо тамоми «минтақаи сукут», ки дар шарқи деҳаи Шаҳристон ҷойгир аст, таҳқиқ карда шуд. Дар ин ҷо як гурӯҳи калони теппаҳои табиӣ мавҷуданд, ки ба онҳо дафнҳо бидуни ҷудо кардани чуқуриҳо ва бе ҳамроҳи таҷҳизот гузаронида мешуданд. Ҳафриёт ва омӯзиши муфассали теппаи баландтарини ин гурӯҳ - Чоршоҳатеппа - Н.Н.Негматовро ба хулосае овард, ки ин ёдгорӣ як навъ «дахмаи сукут» аст. Сохтори «дахмаи сукут» оддӣ аст: теппаи табииро қаблан ба таври амудӣ дар канорҳо бурида ба росткунҷаи ҳамвор табдил медиҳанд. Ҳамин тариқ, баландтарин қуба дар болои ҳуди «дахма» бо сохторҳои маросимии худ ба даст оварда шуд, ки то ба мо нарасидаанд.

Соли 1966 ҳафриёти як қатор иншооти дафнии қабристонии Қаҳқаҳа 1, ки дар пойгоҳи шимолии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа 1 ҷойгир аст, гузаронида шуданд. Соли 1968 дар наздикии он боқимондаҳои иншооти хеле бад боқӣ монда, эҳтимолан мазор кашф карда шуданд. Баъдан, ҳафриёти ин қабристонро экспедитсияи мардумшиносии Донишгоҳи давлатии Москва ба номи Ломоносов таҳти роҳбарии С.П.Поляков идома дод.

¹ Сергин В.Я. Раскопки на городище Кахкаха 1//сообщения Гос. Республиканского объединённого музея историко-краеведческого и изобразительных искусств. - Вып.4. - Дшанбе, 1966. - С.29-58; Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г.//АРТ. - Вып.Х(1970 г.). - М.: Наука, 1973. - С.79-105.

Дар солҳои 1963-1967 кофтуковҳо дар деҳаи кӯҳии Хонайлов («Чарогоҳҳои Хонӣ») ва ду қабристони ҷамоҳанги Хонайлов ва Мачитли дар дараи Оқтанги гузаронида шуданд. Дар ин ҷо тақрибан 100 бинои истиқоматӣ ва хочагидорӣ, ки ҳафт маҷмааро ташкил медиҳанд, як қисми кӯчаи марказии деҳа ва тақрибан 40 иншооти дафн ошкор шуданд. Аз ҷаҳор маҷмааи пурра кофташуда, се биноҳои алоҳида бо тарҳбандии мукаммали худ, даромадгоҳи ягона ва дуи онҳо низ аз қитъаҳои наздиҳавлигӣ иборат буданд. Тибқи ақидаи Н.Н.Негматов, аз рӯи аломати нишондодҳо, инҳо хонаҳои маъмулии деҳотиён мебошанд.¹

Соли 1962 тақрибан дар дахҳо теппаи қисмати ғарбии водии Шахристон, дар байни деҳаҳои Карапҷӣ, Янгикурғон ва Увак тадқиқоти топографӣ гузаронида шуд. Дар ин ҷо як воҳаи калони кишоварзӣ бо қалъаҳои сершумори феодалон ва киштзорҳои деҳқонон ошкор карда шуд. Соли 1969 ҳафриёт дар яке аз ёдгориҳои ҷолибтарини ин минтақа - Тоштемиртеппа оғоз ёфт. Ин ёдгорӣ дар байни ду обраҳаи қадимӣ, 5 км шарқтари деҳаи Увоқ ҷойгир аст. Ёдгорӣ аз рӯи нақша чоркунҷа буда, он аз теппаи марказӣ ва ҳавлии гирду атроф бо деворҳои пурқувват, дарвозаҳо ва лабиринт дар миёнаи девори шимол иборат аст. Дар ин ҷо, дар як мавсими саҳроӣ якҷан ҳуҷраҳои қисми ғарбии теппаи марказӣ кушода шуданд.

Худи ҳамон сол гурӯҳи дастаи шимолии Тоҷикистон аввалин тадқиқоти бостоншиносиро дар водии баландкӯҳи Яғноб-дарё анҷом дод. Дар он ҷо бостоншиносон ҳашт кёшк ва қалъаи сангӣ, ҳамчунин як қатор ёдгориҳои эпиграфӣро кашф намуданд.

Солҳои 1965-1969 кофтукови теппаи Оқтепаи ноҳияи Спитамен гузаронида шуд. Теппа боқимондаҳои бинои асосии як деҳаи калони асримиёнагииро дар бар мегирифт. Дар маркази он теппа боқимондаҳои як касри хеле пурқудрати бурҷдор воқеъ буд. Қаср аз ҳар тараф бо биноҳои

¹ Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г.//АРТ. - Вып.Х(1970 г.). - М.: Наука, 1973. - С.80; Негматов Н.Н. К истории средневекового скотоводческо-земледельческого хозяйства горной Уструшаны//Проблемы археологии Средней Азии/Тез.докл. и сообщ. - Л., 1968. - С.56-58

гуногун, инчунин бинои бохашамат сохта шуда, дар марказ як навъ ибодатхона - хонаи оташ мавҷуд буд.

Соли 1965 дар теппаи Қараултеппа дар байни деҳаҳои Нов ва Пролетар қорҳои тафтишотӣ гузаронида шуданд. Дар ин ҷо як қисми хучраи гумбаздори долонмонанд дарёфт гардид.

Дар солҳои 1962-1964 ҳафриёт барои омӯзиши боқимондаҳои ёдгориҳои асрҳои миёна анҷом дода шуданд. Дар маркази Уратеппа (Истаравшани ҳозира) дар теппаи Мугтепа ҷустуҷӯи бостоншиносӣ гузаронида шуд. Дар ғӯшаи ғарбии димна қисмати девори қалъа ва якҷанд утокҳои истиқоматии асрҳои XVIII - XIX ва дар қисми марказии ин маҳалла боқимондаҳои як масҷиди бузурги асри XIX ёфт шуданд. Ғайр аз ин, таҳкими як қатор қалъаҳои асрҳои XVIII - XIX Тоҷикистони Шимолӣ (Навканд, Хитойреза, Қуштегирмон, Маҳрам ва ғайра) омӯхта шуд.¹

Солҳои 1962, 1965-1966 дар ҳудуди шаҳри Конибодом топографияи деринаи шаҳр, ёдгориҳои меъмории, ки то замони мо боқӣ мондаанд, омӯхта шуданд. Яке аз ёдгориҳои шаҳр - Мадрасаи Мир Рачабдодхо аз ҷиҳати меъмории омӯхта шуд. Дар қаламрави шаҳр 23 хандақҳои хурди стратиграфӣ гузошта шуданд, ки барои тавсиф кардани таърих ва фарҳанги шаҳр дар асрҳои миёна ва замони муосир маводи назаррас пешниҳод карданд. Дар як вақт масъалаи санай бунёди шаҳри аввали асримиёнагии Кандро ҳалли худро ёфт.

Соли 1963 тадқиқоти археологӣ ва меъмории ёдгориҳои деҳаи калони асримиёнагии Сомғор гузаронида шуд. Дар ин ҷо шаҳраки Сомғор тадқиқ ва тавсиф гардида, Гумбази Сомғор омӯхта ва чен карда шуд.² Барои омӯзиши таърихи кӯҳкорӣ таҳти роҳбарии М.А.Бубнова гурӯҳи махсуси бостоншиносии Институти таърих, бостоншиносӣ ва этнографияи ба номи А.Дониши АИ ҶШС Тоҷикистон ташкил карда шуд. Дар тӯли се мавсими

¹ Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г.//АРТ. - Вып.Х (1970 г.). - М.: Наука, 1973. - С.82; Марофиев С.Ш.Крепостные сооружения равнинной части Северного ТаджикистанаXVIII-XIX вв.: (Ист.-археол. очерк): Дисс. ...канд. ист. наук. - Душанбе, 1967. - 254 с.

² Негматов Н.Н. Сомгор: (К истории целинного Сомгорского массива)//МКТ, вып. 1. - Душанбе, 1968. - С.116-140

сахрой (1966-1968) ин гурӯҳ қароргоҳи конканхоро дар наздикии кони маъруфи Қаромазор – Кони Мансурро таҳқиқ кард. Натиҷаҳои ҳафриёт нишон доданд, ки димна дорои маҷмӯи ягонаи биноҳои истиқоматӣ, тиҷоратӣ ва истеҳсолӣ буда, бидуни табақаи возеҳи иҷтимоӣ мебошад. Кушодани як қисми назарраси шаҳрак имкон дод, ки боқимондаҳои меъморӣ ёдгорӣ омӯхта ва таҷдиди ин шаҳрак анҷом дода шавад. Қор имкон дод, ки вақти қоркарди маъдан аниқ карда шуда (асрҳои X - XII), инвентаризатсияи марбут ба истихроҷи маъдан ба даст оварда шуд.¹

Дар солҳои 1961-1969 кофтукови ёдгориҳои хеле ҷолиби Фарғонаи Шимолӣ-Ғарбӣ дар ҳудуди ноҳияи Ашти ҳозира - тепаҳои Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Қалъаи Афросиёб ва Дашти Ашт идома ёфт. Ду даври сохтмони Тӯдаи Хурд муайян гардид. Дар давраи аввал Тӯдаи Хурд як кӯшкӣ дар болои таҳкурсии шашметра бунёд шуда будааст. Дар давраи дуюми сохтмонӣ ба ҷои кӯшк маҷмааи ибодатгоҳ бунёд шуд.

Даври фаъол будани Тӯдаи Калон се-чор аср буда, тақрибан ба асрҳои III-VII милодиро дар бар мегирад. Дар аввал ин қалъае буд, ки дар кунҷҳо бурҷҳои дуошёнаи чоркунҷа дошт, баъдтар ба кӯшкӣ дуошёна табдил ёфт. Маълумоти стратиграфӣ, ки дар димнаи Қалъаи Афросиёб ба даст оварда шудааст, ба давраи асри якуми мелодӣ тааллуқ дорад.²

Дар асоси ин маълумотҳо се марҳилаи пай дар пайи рушди маданияти модии Фарғонаи Шимолӣ-Ғарбии оғоз аз асри II т.м. ва то асри XIV мелодӣ муайян карда шуд.³ Меъморӣ ва асарҳои санъати дасти

¹ Бубнова М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом на территории Таджикистана в 1970 г//АРТ, вып.10 (1970). – М., 1970. – С.205-206

² Салтовская Е.Д. О некоторых археологических памятниках и находках в Аштском районе//МКТ. - Вып.1. - Душанбе: Дониш, 1968. - С.142-158; Салтовская Е.Д. О резных костяных предметах первых веков нашей эры из Ашта (древняя Фергана)//Иzv. АН ТаджССР. Отд-ние общ.наук. - № 2(52). - Душанбе, 1968. - С.107-113; Салтовская Е.Д. Северо-Западная Фергана в древности и раннем средневековье. Автореф. дисс. канд. ист.наук. - Душанбе, 1972. - 24 с.

³ Салтовская Е.Д. Северо-Западная Фергана в древности и раннем средневековье. Автореф.канд.дисс. - Душанбе, 1971 - 24 с.

дар ёдгорӣ мавҷудбуда аз робитаҳои васеи фарҳангию иқтисодии аҳолии Фарғона бо Эрони давраи Сосониён шаҳодат медиҳанд.¹

Ҳафриёти ёдгории Оқтеппа ба солҳои 1965-1967 мансуб аст. Ин ёдгориё, ки аз аввали асри XX маълум буд, дар ноҳияи Нов (ҳоло ноҳияи Спитамен) ҷойгир аст. Ҳанӯз дар миёнаҳои солҳои 30-юм дар Оқтеппа корҳои инструменталӣ анҷом дода шуда, нақшаҳои шаҳрак сабт шуданд (Ю. Назаренко). Дар он вақт кофтуковҳои хурд низ гузаронида шуданд (Т.Г. Оболдуева). Аммо, маблағҳои маҳдуд имкон надоданд, ки ҳафриёт ёдгорӣ мунтазам гузаронида шавад. Соли 1965 Осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ маблағе пайдо кард ва бостоншинос У.П.Пӯлотов тавонист ҳафриёти теппаи Оқтепаро ба анҷом расонад. Дар ин ҷо бори аввал дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ маркази калони ибодатӣ - «Маъбади оташ» бо тарҳбандии классикии маъбад «сартак» кашф шуд.²

Соли 1967 бостоншиносон У.Пӯлотов ва А.Мирбобоев дар водии ноҳияи Исфанасай корҳои иқтишофӣ анҷом доданд. Тақрибан дар масофаи 5-6 км ҷануби Оқтеппа, дар соҳили чапи Исфанасой, теппаи Қараултеппа қайд карда шудааст. Бостоншиносон қисман ҷустуҷӯи яке аз биноҳои ёдгориро анҷом доданд. Ҳучра тибқи нақша росткунҷаест, ки деворҳо аз блокҳои паҳса иборатанд, дар даруни анборҳо сӯрохии ҳавокаши хиштӣ доштанд. Аз рӯи маводи ба даст омада, рельеф ва топографияи теппа бармеояд, ки ин ёдгорӣ ҳамчун меҳмонхонаи канори роҳ - испанча, фаъолият мекард.³

Соли 1970 кормандони дастаи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ барои омӯзиши қабатҳои фарҳангӣ асосан кофтуковҳои хандақӣ анҷом доданд. Ҳамин тавр, дар қаламрави Ленинобод (Ҳучанд) ду хандақи нав - № 17 ва №18 (хандақҳои № 1-16 солҳои 1954-1957 гузошта шуда буданд) гузошта шуданд. Дар яке аз онҳо, ки дар қисми марказии шаҳр гузошта

¹ Якубов Ю. Кашфиёти нодир дар Ашт//Маориф ва маданият. - 1967, 13 дек.

² Пулатов У.П. «Дом огня» в Уструшане//Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. Тез.докладов Всесоюзной конференции. – Душанбе: Дониш, 1977. – С.

³ Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. – С.287.

шуда буданд, пораҳои сафолҳои асрҳои IX-XV ба даст оварда шуданд. Чохи дуввум, ки дар маҳаллаи Пахтакашон гузошта шуда буд, дар то чуқурии 4,5 метр кофта шуд, аммо он то ба материк нарасидааст. Дар қабатҳои маданияи хандақ ду косахонаи сар бо омезиши хусусиятҳои муғулӣ, зарфҳои кулолгарии давраҳои охири асрҳои миёна (XVII), давраи Темуриён (XIV-XV) ва Сомониён-Қарахониён (IX-XII) ва як тангаи сиккаи Сомониён ёфт шуданд. Ҳамин тариқ, тамоми маводе, ки аз хандақ ба даст оварда шудаанд, ба асрҳои IX-XVII мансуб мешаванд.

Дар давоми мавсими сахроии соли 1970 дар худуди деҳаи Чорсу ҳашт хандақ кофта карда шуд. Сарфи назар аз шабакаи хеле зичи хандақҳо дар як минтақаи нисбатан хурди Чорсу, дар ин ҷо муайян кардани қабатҳои маданияи равшани асрҳои ибтидоӣ ва рушдёфта ғайриимкон буд.

Дар минтақаи Нов (ҳоло Спитамен) низ ҳафриёт гузаронида шуд. Соли 1970, дар маркази деҳаи Нов, каме дуртар аз шимолу шарқи бинои китобхонаи кӯҳнаи ноҳиявӣ, дар маҳалли собиқ маркази ҳунармандӣ ва савдои Нов, ҳангоми ковишҳо дар чуқурии 1,7 м боқимондаҳои ҳаммоми асримиёнагӣ кашф карда шуданд.

Солҳои 1969-1970 бори аввал дар димнаи Ширин хандақи стратиграфӣ ва ҳафриёти калоне гузаронида шуд. Хандаке, ки дар наздикии канори ғарбии димна то чуқурии 10 м (қабат маданияи XX) кофта шуд. Дар материки сангрэзаи шурф сафолҳои ғафси девордор, ғаллатарошҳо, мӯҳрачаҳо аз девораҳои зарфҳои даврашакл, хошияҳо, пошна ва паҳлӯи зарфҳо, инчунин пораҳои сафолҳои ангобдор ба даст омаданд, ки дар маҷмӯъ ба асрҳои IV – III то милод ва асрҳои аввали милодӣ марбут буданд. Қабати ибтидоӣ асрҳои миёна боқимондаҳои як маҷмааи бино ва боқимондаи масолеҳи азими сафолии асрҳои VI - VIII милодиро дар бар гирифтааст. Давраи минбаъдаи ҳаёти ин ёдгорӣ дар боқимондаҳои маданӣ ва сафолҳои асрҳои XIV-XV инъикос шудааст.

Дар тӯли ин солҳо, инчунин дар димнаи Муғтепаи Уротеппа низ ҳафриёт гузаронида шуданд. Таҳти роҳбарии Х.Ю.Муҳиддинов, дар кунҷи

шимолу ғарбии димнаи Муғтепа ҳафриёти калоне гузошта шуд. Дар он як қисми иншоотҳои фортикатсионии асрҳои миёна кашф карда шудааст. Дар ҳафриёт маводи фаровони сафолӣ ба даст оварда шуд. Ҳамзамон бо ҳафриёт, маълумотҳои гуногун дар бораи мадрасаҳои Уратеппа гирд оварда шуданд.

Дар солҳои 1967-1970 дастаи Тоҷикистони шимолии ЭБТ (роҳ.Н.Н.Неъматов) ҳафриётро дар ёдгории Қалъаи Қаҳқаҳа 1 (дар Шаҳристон) идома дод. Дар объекти V, ки дар маркази димна ҷойгир аст, ду гурӯҳи биноҳои назарраси маҳаллаи шаҳр ҳафр шуданд. Яке аз он тоҷари азим, долони васеи суфадор ва як ҳуҷраи бо суфаҳои барқади деворро дар бар мегирифт. Ҳар се ҳуҷраи маҷмаа пай дар ҳам дар ҳатти ғарбӣ-шарқӣ ҷойгиранд. Маҷмаи дуҷумлае каме чанубтар ҷойгир аст. Маҷмаа аз долони даромадгоҳ бо суфа дар баробари девори чанубӣ ва ду ҳуҷраи калон иборат аст. Дар ҳардуюшон ҳуҷраҳо қадим чор девор суфа доранд. Дар тоҷари чанубӣ боқимондаи шаш сутуни бом ба қайд гирифта шуданд.

Соли 1970 дар объекти № VI назди девори чанубии димна ҳафриёти бинои навкашфшуда оғоз ёфт. Тарҳи он барои ёдгориҳои Шаҳристон нав буд. Дар маркази бино - долони дарозе, ки дар паҳлӯи девори шарқӣ тӯл кашида аст. Девори ғарбии долон баста аст. Дар қисми шарқии долон 4 ҳуҷраҳои хурд ҷойгир буд. Тавре ҳафриёт маълум намуд, бинои кашфшуда як маҷмааи иншооти девории димна будааст.

Солҳои 1965-1970 ҳафри қасри Афшин (ҳоким)ҳои Уструшана дар арки Қалъаи Қаҳқаҳа 1 ба итмом расид. Дар вақти тоза намудани яке аз деворҳои қаср тасвири «модагурги римӣ», ки ду тифлро шир дода истодааст кашф гардид¹.

Соли 1970 қорҳои кофтуковӣ ва барқарорсозӣ асосан дар тоҷари хурди Қасри ҳоким гузаронида мешуданд. Ҳангоми тозакунии дахҳо

¹ Неъматов Н.Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане//Наука и жизнь. – 1968. - №1. – С.33-34; Неъматов. Эмблема Рима в живописи Уструшаны//Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. – 1968. – №2. – С.21-32;

пораҳои ҷӯби кандакоришуда бо нақшҳои гул ва орнаментҳои хандасӣ (геометрӣ) ёфт шуданд.¹

Худи ҳамон сол дар Қаромазор, қорҳои ҳафриёти барои омӯзиши ёдгориҳои марбут ба истихроҷи канданиҳои ғоиданок анҷом дода шуд. Қори асосиро М.А.Бубнов дар наздикии Қони Мансур (1966-1968) анҷом дода буд. Дар натиҷаҳои ҳафриёт маълум шуд, ки ин ёдгори маҷмааи ягонаи биноҳои истиқоматӣ, тичоратӣ ва истехсолӣ буда, бидуни табақаи возеҳи иҷтимоӣ мебошад. Қофтӯқовҳои соли 1970 ва бозёфтҳои дар ин ҷо бадастомада имкон доданд, ки вақти қорқарди Қони Мансур аниқ қарда шавад. Дар бораи вақти қорқарди қон фикрҳои гуногун баён қарда шуданд. Дар асоси маводи назди ёдгори ёфтшуда М.Е.Массон онро ба асрҳои IX - X мансуб донист. Ба ақидаи Б.А.Литвинский иг қон дар асрҳои IX-XII ғаъол буд. Олимони ўзбекистони О.И.Исломов ва Л.Ф.Рутковская вақти истифодабарии қонро аз миёнаи ҳазораи I т.м. то асри XII донистанд. Муҳаққик Ю.Ф. Буряков Қони Мансурро ба асрҳои VI – XII нисбат медиҳанд. Ҳангоми ҳафриёт дар маҳалли истиқоматӣ пораҳои сағол, инчунин олот ва ашёи маъданқанҳо ба даст оварда шуданд, ки ба асрҳои IX-XII тааллуқ доранд.²

Соли 1971-и қорҳои бостоншиносӣ аллақай танҳо дар қисмати қанубу ғарбии вилояти онвақтаи Ленинобод анҷом дода мешуданд. Ҳамчун объектҳои тадқиқоти дастаи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (сардораш Н.Н. Негматов) Ленинобод, Қалъаи Қахқаҳа 1 (Шахристон) ва Гузари Қалъа (Калининобод) муайян қарда шуданд. Аммо, сарфи назар аз шумораи маҳдуди ёдгориҳо, ҳайати даста миқдори хеле зиёди қорҳои тадқиқотиро анҷом доданд. Ҳамин тавр дар Ленинобод (Хучанди ҳозира) 4 хандақ гузошта шуд. Дар натиҷаи қовишҳо (сардори объект П.Т.

¹ Негматов Н.Н. Чудо искусства: (Резной тимпан дворца бунджиката)//Коммунист Таджикистана. – 1969. – 12 дек.; Негматов Н.Н. Поэма в дереве: (Резное панно из Бунджиката)// Наука и жизнь. – 1970. - №4. – С.54-55; Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане//АРТ, вып.10 (1970). – М., 1973. – С.443-446; Негматов Н.Н. Некоторые сюжеты памятников искусства Уструшаны//Ближний Восток, Кавказ. Средняя Азия: проблемы взаимосвязи культур в эпоху средневековья: Крат.тез.докладов. – Л.,1972. – С.39-40

²Бубнова М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом на территории Таджикистана в 1970 г.//АРТ. - Вып.Х (1970 г.). - М.: Наука, 1973. - С.205-214

Самойлик), маводи фаровони сафолӣ ба даст омад, ки ба асрҳои аввали пеш аз милод ва асрҳои миёна рост меояд. Ин мавод аз давомнокии ҳаёт дар ин қисмати шаҳр шаҳодат медиҳад. Бозёфтҳои маҳсулоти асрҳои IV-II то милод бошад, нишон дод, ки масоҳати шаҳраки бостонӣ аз майдони қалъаи муосир зиёд аст. Муқоисаи маводи хандақҳои қаблӣ нишон дод, ки «... шаҳраки бостонӣ дар қисми марказии Хучанди қадим (Ленинобод) масоҳати на камтар аз 200x200 м-ро ишғол мекард».¹ Гузашта аз ин, дар хандақи № 21 ёздаҳ хуми андовашуда бо ҳаҷмиҳои гуногун, ки ба асрҳои IV-II то милод тааллуқ доранд, ёфт шуд. Дар як макон дарёфти чунин миқдори ашёи дорои ҳаҷми қалон аз он шаҳодат медиҳад, ки як қисми анбори қадим ба ин ҳадақ рост омадааст.

Қорҳо соли 1971 дар димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа дар ду иншоот - IV (сардораш Р. Авзалов) ва VI (сардорон В.Л. Воронина ва В.М. Соколовский) мутамарказ шудаанд. Дар яке аз онҳо боқимондаҳои нонвойхона ва як ошхона, қисман - ҳавлии шимолӣ ва чанубӣ, қисматҳои деворҳои қаср ҳафр шуда, дарвозаи даромадгоҳи арки Қалъаи Қаҳқаҳа 1 тоза карда шуд, дар объекти дуюм таҳти роҳбарии мутахассисон қорҳои тозакунии, мустаҳқақунии ва рафъи пораҳои расмҳои рӯидеворӣ толори хурди қасри Афшинҳои Уструшана идома ёфт. Дар объекти сеюми мавсими саҳроии соли 1971 - Гузари Қалъа дар деҳаи Калининободи (ҳозира Исмоили Сомонӣ) ноҳияи Ғонҷӣ (Диваштичи имрӯза) - қормандони дастаи Тоҷикистони Шимолӣ тасҳех, тавсиф ва ченкунии пойгоҳҳо ва сутунҳои дар рӯи замин ҷойгиршударо анҷом доданд ва инчунин дар ҳонаи як соқини маҳаллӣ ҳафриёт карданд. Тадқиқотҳо нишон доданд, ки дар ин қаламрав маҷмааи қалони биноҳои сангин мавҷуд буданд, аммо набудани маводи таърихӣ имкон надод, ки санаи ёдгори муайян карда шавад.²

¹ Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1971 г.//АРТ. - Вып.11 (1971 г.). - Душанбе: Дониш, 1975. - С.156.

² Негматов Н.Н. Раскопки в Северном Таджикистане в 1971 г.//Тез.докл. на секциях, посвящ. итогам полевых исследований 1971 г.. - М., 1972. - С.273-275; Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1971 г.//АРТ. - Вып.11 (1971 г.). - Душанбе: Дониш, 1975. - С.159.

Соли 1972 дастаи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолии Институти таърихи ба номи Аҳмади Дониши Академияи илмҳои Тоҷикистон таҳқиқоти ёдгориҳоро дар қаламрави як қатор ноҳияҳои вилояти ҳозираи Суғд идома дод. Он якҷанд гурӯҳҳоро дар бар мегирифт, ки ҳар яке онҳо объекти таҳқиқоти худро доштанд. Инак, дар минтақаи Шахристон гурӯҳе таҳти роҳбарии А.Билолов кор карда ёдгориҳои обёрии қадимӣ ва асримиёнагиро меомӯхтанд. Дар ноҳияи Пролетар (Ҷаббор Расулови ҳозира) гурӯҳи Е.Д.Салтовская ҳафриёти Дунгчатепаро идома дод, П.Т.Самойлик ва гурӯҳи ӯ ҷустуҷӯи боқимондаҳои истехсоли сафолиро дар ноҳияи Гончӣ идома доданд. Илова ба ин гурӯҳи Уратеппа дар ҳудуди шаҳри Истаравшан кор кард. Аъзои гурӯҳ А. Мирбобоев кашфи мадраса ва масҷиди Рустамбекро аз боқимондаи таҳкурсии он муайян намуд, В.Л.Воронина бошад оид ба баъзе ёдгориҳои меъмории Уротеппа тадқиқот гузаронданд. Гурӯҳи Шахристон қорҳои асосии кофтукӯви шаҳраки Қалъаи Қаҳқаҳаро анҷом дод. Ҷамзамон бостоншинос Р. Авзалов ҳафриёти як бинои истиқоматиро дар наздикии девори ҷанубии димна ба анҷом расонид. Тавре ки маълум шуд, қисмати кофташуда аз панҷ ҳуҷра иборат буд - долони дарози меҳварӣ ва чор ҳуҷра, ки бо дари худ ба дахлез кушода мешуданд. Ҷангоми тоза кардани қасри Афшинҳои Уструшана якҷанд пораҳои ҷолиби расмҳои деворӣ ёфт шуданд.¹

Қорҳои бостоншиносӣ, дар мавридҳои зарурӣ, бо тадқиқоти антропологӣ пурра шуданд. Ҷамин тавр, соли 1972 ҷангоми омӯзиши қабристонии Дашти Ашт (асрҳои VIII - III пеш аз милод) пораҳои қосахонаи сар ва устухонҳо ба даст оварда шуданд. Антрополог Т.П.Кияткина муайян кард, ки ҳамаи маводҳо аз навъи аврупоии дафн шаҳодат медиҳанд.²

¹ Негматов Н.Н. Работы Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1972 г.//АРТ. - Вып.12 (1972 г.). - Душанбе: Дониш, 1976. - С.127-132.

² Кияткина Т.П. Антропологические работы в Таджикистане в 1971-1980 гг.//АРТ, вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. - С.412

Маълумоти чолибро П.Т.Самойлик ҳангоми азнаргузарони минтакаи Сои Гӯргхона, ки дар самти шарқии канори деҳаи Шахристон чойгир мебошад ба даст овардааст. Дар ин ҷо, дар муқобили деҳа (дар паси девори берунии Қалъаи Қаҳқаҳаи асримиёнагӣ № 3) дар ҳарду соҳили сойи хушкшуда боқимондаҳои хумдон (танӯр)ҳои кулолӣ қайд карда шуданд. Тирамоҳи соли 1972, кормандони дастаи Тоҷикистони шимолии ЭБТ се хумдон ва ду ҷоҳи партовро аз назар гузаронданд. Ҳар се хумдон ду қабата: қабати поёни оташгирак ва болоии он оташдон иборат буд. Ҳавои гарм аз поёни танӯр тавассути сӯроҳиҳо ба утоқи оташдон ворид шуда, дар он сафолҳо барои дар оташ хушкшавӣ дучор меомаданд. Ҳангоми тоза кардани хумдонҳо бисёр намунаҳои осебнадидаи зарфҳои сафолӣ ва пораҳои онҳо ба даст оварда шуданд. Ҳамчунин дар ду ҷоҳи партовгоҳ бозёфтҳои зиёде мавҷуд буданд, ки аксар вақт сафолҳои нуқсондор ва пораҳои табақҳои шикаста партофта мешуданд. Тибқи гуфтаи П.Т.Самойлик, «маводи бадастомада, аз ҷумла зарфҳои дарёфтшуда, дар муқоиса бо ашёи қаблан қайдшуда, имкон медиҳад, ки вақти истифодаи хумдонҳоро бо дилпурӣ ба асрҳои IX - XI мутобиқ доништа шавад».¹

Шӯрои деҳоти депутатҳои халқи Табошар (Истиклоли ҳозира) қарор кард, ки дар теппаи Оқтепаи маркази шаҳрак бинои почта бунёд кунад. Вобаста ба ин, соли 1972 ёдгории Оқтеппа ва атрофи онро корманди Пажӯҳишгоҳи таърихи ба номи Аҳмади Дониши АИ ҶШС Тоҷикистон П.Т.Самойлик мавриди санҷиш қарор дод. Барои ин ёдгорӣ санади муҳофизатӣ тартиб дода шуда барои корҳои кофтуковӣ маблағ ҷудо карда шуд.² Дар ҳамон солҳо (1971-1972) геолог С.Я.Абдурахимов дар каламрави Қаромазор намудҳои коркарди маъданҳои қадим, қоидаҳои тақсимооти онҳо, инчунин хусусиятҳои технологияи қадимаи истехсоли ашёи хоми маъданро омӯхт.³

¹ Самойлик П.Т. Обжигательные печи Бунджиката (IX-XI вв.)//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.412 (404-412)

² Салтовская Е.Д. Начало раскопок Тиркаштепа//АРТ, вып. 18 (1978 г.). – Душанбе, 1984. – С.298

³ Абдурахимов С.Я. Древние разработки полезных ископаемых в северной части Таджикистана//Вестник МГУ им. М.В.Ломоносова, сер. IV. Геология, 1977. - №3. – С.118-121; Абдурахимов С.Я. Из истории

Корҳои бостоншиносии соли 1973 дар каламрави Тоҷикистони Шимолӣ асосан идомаи ҳафриёти солҳои пешин (қаблӣ) буданд. Ҳамин тарик, дар Ленинобод (Хучанд) корҳои муайян кардани сохтори топографӣ-хронологӣ ва таърихӣ-фарҳангии шаҳри бостонӣ дар даврони гуногуни мавҷудияти он идома доштанд.¹ Ду хандақ (№ 23 ва 24) барои давраи асримиёнагии Хучанд маводи фаровони сафолӣ доданд ва имкон фароҳам оварданд, ки ҳам сарҳади ғарбии маҳалли қадимӣ ва ҳам девори хокини мудофиавии он, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашидааст маълум шавад.

Ҳафриёти соли 1973 дар Бунҷикат (Қалъаи Қаҳқаҳа 1) гурӯҳи сеюми хучрахоро комилан ошкор карда, боз чор хучраи дигар, ки маҷмааи дигарро ташкил мекард ошкор намуд.

Дар натиҷаи корҳои ҳафриётӣ дар Дунгчатеп, боқимондаҳои иншооти типӣ хеле ҷолиб бо деворҳои пуриқтидор муҷаҳҳаз ошкор гардиданд. Ҳамин гуна биноро гурӯҳи Тоштемиртеппа (сардораш У. Пӯлотов) низ дарёфт намудааст. Кофтукӯвҳо дар Тоштемиртеппа кӯшкӣ тарҳбандии маъмулии роҳравдори тарҳаш шонамонандро ошкор карданд.

Натиҷаҳои ин корҳои ҷустуҷӯӣ ва ҳафриётӣ дар соли 1973 оид ба фарҳанги бодиянишинони қадимаи Ашт, таърихи шаҳрҳои Ленинобод (Хучанд), Уротеппа ва Бунҷикат маводи назаррас ба даст оварда, тасаввуроти моро дар бораи меъморӣ қалъаи Уструшан, доир ба паҳноӣ ва дараҷаи рушди кишоварзии асримиёнагӣ дар Уструшанаро васеъ карданд.

Тадқиқоти соли 1973 яке аз марҳилаҳои омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолиро ба анҷом расонид. Онҳо дар доираи мавзӯи бисёрсолаи «Минтақаи таърихӣ ва фарҳангии Тоҷикони Шимолӣ», ки ба масоили умумииттифоқии «Таърихи фарҳанги моддии халқҳои ИҶШС»

горнорудного дела Таджикской ССР//История и методика естественных наук, вып. XXIII. Геология. – М., 1979.

¹ Негматов Н.Н. Исследования Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1973 г.//АРТ. - Вып.13 (1973 г.). - Душанбе: Дониш, 1977. - С.112-

шомил буданд, баргузор шуданд. Ин мавзӯ баррасии роҳҳои ташаккул ва рушди минтақаи таърихӣ ва фарҳангии шимоли Тоҷикистонро ҳамчун қузӣи ҷудонашавандаи таърихи халқи тоҷик дар бар мегирад».¹

Боқимондаҳои кашфшудаи меъморӣ, наққошиҳои деворӣ ва ҷӯби қандакорӣ аз сатҳи баланди рушди санъати Уструшана шаҳодат медиҳанд ва яке аз ҳангомаҳои асосии солҳои 60-70 дар Тоҷикистони Шимолӣ мебошад. Сюжет ва рангҳои ин расмҳо аҷоибанд ва бинандаи худро ба ҳайрат меоранд.²

Хулосаи боби 2. Ҳамин тариқ, дар ибтидои солҳои 70-уми асри ХХ қорҳои зиёд анҷом дода шуд. Дар баробари ин мушкилоти зерини ҳалталаб ба миён омаданд. Тоҷикистони Шимолӣ, ки аз ҷиҳати миқёс азим ва дорои ёдгориҳои бостонии гуногун, очилан муносибати навро нисбат ба омӯзиш, ташкили таҳқиқоти гуногуни илмиро талаб мекард. Натиҷаҳои таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ хеле таъсирбахш буданд: аз тасҳеҳи сода ва ҳафриёти хурди ҷустуҷӯии солҳои 50-уми бостоншиносон ба анҷом расонидани ҳафриёти ёдгориҳо, ва аз омӯзиши стратиграфӣ то ҳафриёти қалон ва майдонҳои васеъ гузаштанд. Ин аз изҳороти одии далелҳо, омӯзиши бозёфтҳои инфиродӣ ва санаи ёдгориҳо то омӯзиши ҳамачонибаи ашёи мушаххас, таҳлили амиқи тамоми паҳлӯҳои фарҳанги моддӣ, хусусиятҳои меъморӣ ва дар маҷмӯъ, дарки рушди фарҳанг ва қонунҳои тараққиёти таърихӣ на танҳо мавзӯҳои мушаххаси бостоншиносӣ, балки

¹ Негматов Н.Н. Итоги и перспективы археологии Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г.//АРТ. - Вып.14(1974 г.). - Душанбе: Дониш, 1979. - С.314

² Негматов Н.Н. О живописи дворца афшинов Уструшаны: (Предварительное сообщение)//Советская археология. - 1973. - С.183-202; Негматов Н.Н. Открытия в Уструшане//Тез.докл. Сес., посвящ.итогам полевых археолог.исслед. 1972 г в СССР. - Ташкент, 1973. - С.26-28; Негматов Н.Н. Странствия бунджикатской волчицы//Вокруг света. - 1973. - №10. - С.54-56; Негматов Н.Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны и древневосточная мифологическая традиция//Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - 1973. - №1. С.3-10; Негматов Н.Н., Воронина В.Л. Открытие Уструшаны//Наука и человечество, 1975: Междунар. ежегодник. - С., 1974. - С.51-71; Негматов Н.Н., Соколовский В.М. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии//Памятники культуры: Новые открытия: письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1974. - М., 1975. - С.438-458; Voronina V., Negmatov N.N. ObjavienieUstrusany//VedaJ'udsivo/. 1976. Bratislava. - 1975. - S.7-43; Негматов Н.Н. Резное панно дворца афшинов Уструшаны//Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство Археология: Ежегодник, 1976. - М., 1977. - С.353-362; Негматов Н.Н. Сюжеты эпоса в искусстве Уструшаны и «Шахнаме» Фирдоуси//Ёдбуди устод Рудаки. Ч.1. - Душанбе, 1978. - С.92-102; Negmatov N.N. Ancient myths as reflected in archaeological finds and art relicts of Tajikistan//General problem of Anthropology and Ethnography of South Asia: Papers by Soviet researchers at the International cngress of anthropological and ethnological sciences, Delhi, Desember 10-21, 1978. -V.1978. - P.60-71

тамоми минтақаро таъмин намуд. Дар натиҷаи ин равиш, нашрияҳои монографӣ доир ба ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ, аз ҷумла «Шаҳристони асрҳои миёна» (Н.Н. Негматов, С.Г. Хмельницкий),¹ «Уртақурғон ва Тирмизактепа» (Н.Н. Негматов, Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г.),² «Чилхучра» (У.П. Пулатов)³ имконпазир гардиданд.

Меҳнати самарабахш ва ҳаҷми калони корҳои дастаи Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи соли 1950 - аввали соли 1970-и асри XX имкон дод, ки барои омӯختани ёдгориҳои минтақаҳои таърихии Тоҷикистони Шимолӣ - Фарғонаи Ғарбӣ, Илоқ, Хучанд ва Уструшана дар ҳудуди вилояти ҳозираи Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон корҳои бузурги ҳафриётӣ анҷом дода шаванд. Ёдгориҳои омӯхташуда - бошишғҳҳои маданияти Қайроққум (Окладников, Литвинский, Ранов), қабристонҳо ва муғхонаи Фарғонаи Ғарбӣ (Литвинский, Ранов, Салтовская), шаҳракҳои бостонии Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Қалъаи Афросиёб (Салтовская), категорияҳои гуногуни ёдгориҳои Уструшана - Қалъаи Қаҳқаҳа, Муғтепа, Хонайлов, Чилхучра, Чилдухтарон, Оқтепа, Тирмизактепа, Чоршоҳатепа, Тоштемиртепа ва диг. (Н.Н. Негматов, У.П. Пулатов, С.Ш. Марофиев, А.К. Мирбобоев) ба харитаи бостоншиносии Тоҷикистон ворид карда шуданд.

¹ Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. (Материальная культура Уструшаны, вып.1). – Душанбе, 1966. – 199 +иллюстр.

² Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Уртақурган и Тимизактепа. (Материальная культура Уструшаны, вып.2). – Душанбе, 1973.

³ Пулатов У.П. Чильхучра. (Материальная культура Уструшаны, вып.3). – Душанбе, 1975.

БОБИ 3. ЭМБТШ ВА ТАДҚИҚОТИ БОСТОНШИНОСИИ ЁДГОРИҲОИ ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ (с.1974-1989)

3.1. Таъсиси ЭМБТШ ва самтҳои асосии таҳқиқот дар Тоҷикистони

Шимолӣ

Муҳимияти масъалаи омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ, дастовардҳои ба дастамада ва кадрҳои омодашудаи муҳаққиқон имконият доданд, ки соли 1974 дар асоси дастаи Шимолӣ Тоҷикистон Экспедитсияи маҷмӯии бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭМБТШ) - и Институти таърихи ба номи А. Дониши Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон таъсис дода шуд. Роҳбари экспедитсия ташаббускори таъсиси он профессор Н.Н.Неъматов гардид. Фаъолияти тадқиқотии ЭМБТШ ба омӯзиши ёдгориҳои бостонии дар минтақаҳои шимолии ҷумҳурӣ (вилояти Суғди ҳозира) дарёфтшуда равона гардид. Мутахассисони бисёр саҳаҳо ба мисли топографҳо, таърихшиносони меъморӣ, санъатшиносон, тармимгарон, барқароркунандагон, этнографҳо ва ғайра ба корҳои таҳқиқотии ЭМБТШ ҷалб карда шуданд. Ин ҳам хусусияти кори экспедитсия буд. - мутахассисони бисёр соҳаҳо ба тадқиқоти ЭМБТШ ҷалб карда шуданд. Мубодилаи таҷриба ва ҳамкорӣ бо дигар экспедитсияҳо ва марказҳои бостоншиносии кишварҳои хориҷӣ хуб ба роҳ монда шуд.

Таъсиси экспедитсияи махсус - Экспедитсияи Маҷмааи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭМБТШ, 1974) имкон дод, ки ёдгориҳои дар тамоми минтақаҳои таърихӣ ва фарҳангии қадим (Хучанд, Уструшан, Фарғонаи Ғарбӣ ва Илоқ), ки замоне дар қаламрави вилояти Суғди ҳозираи Тоҷикистон ҷойгир буданд, таҳқиқ шавад.¹

Соли аввали фаъолият, яъне дар мавсими саҳроии соли 1974, ЭМБТШ барои омӯзиши ёдгориҳои бостоншиносии минтақа дар ҳайати дастаҳои Ашт (сардораш Е.Д. Салтовская), Шаҳристон (сардораш Р.З.

¹Неъматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Результаты работ 1974 г.//АРТ, вып.14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.313-342

Авзалов), Уратеппа (сардораш А.К. Мирбобоев) тадқиқот гузаронид. Дар ҳайати экспедитсия боз як дастаи археологӣ-топографии кӯҳӣ (сардораш А. И. Билалов) низ ба таҳқиқ шурӯъ кард. Дар он мавсими кори қовтуков дар як қатор ёдгориҳои вилояти Ленинобод ба амал омад.¹

Яке аз кашфиёти назарраси таҳқиқоти бостонӣ дар соли 1974 кашф шудани қабрҳо дар нишебии кӯҳи Ширин дар наздикии деҳаи Куркат буд.² Кашфи мавзеъҳои дафн - дахмаҳо тасодуфан рух дод: дар аввали баҳори соли 1974 хонандагони як мактаби маҳаллӣ дар нишебии теппа чоҳе кашф карданд, ки ҳангоми тоза кардани он устухонҳои инсон пайдо шуданд. Доир ба бозёфт ба Пажӯҳишгоҳи таърихи ба номи А. Дониш иттилоъ дода шуд. Қормандони ЭМБТШ ба кушодан ва тоза кардани қабрҳо шурӯъ карданд ва дар мавсими якуми саҳроӣ онҳо дахмаҳои №1 ва қисман - №2 - ро тоза карданд.

Тобистони соли 1974 гурӯҳи Уратеппагӣ бо сардории П. Т. Самойлик кӯшишҳои асосии худро ба ҳафриёти объекти №8 дар қисми шимолу ғарбии димнаи Муғтепа равона кард. Дар раванди давоми кори 1973 қабати нави асрҳои миёна ошкор гардид. Дар он сафол, маснуоти металлӣ, терракотаҳо ва боқимондаҳои меъморӣ ба даст омад. Дар қабатҳои поёнӣ як маҷмааи сафолӣ, ки ба оғози милод тааллуқ дошт (яъне, асрҳои I-III) ёфт шуд. Дар умқи 10,3 м материк, яъне хоки зардтоби саҳти бидуни ашёи маданӣ, дарёфт шуд.

Дар мавсими саҳроии соли 1974 ҳафриётҳо на танҳо дар қалъаи Уратеппа, балки дар ҳудуди шаҳри ҳозираи он низ гузаронида шуданд. Барои омӯختани топографияи таърихии шаҳр боз шаш хандақи дигар (№№ 21-26) гузошта шуданд, ки маводи фаровони сафолии асри XIX-ро доданд.³

¹ Негматов Н.Н. Раскопки в Северном Таджикистане//Археологические открытия 1974 года/АН СССР. Институт археологии. – М., 1975. – С.538-539

² Негматов Н.Н. Находки археологов: (Куркатские скальные склепы)// Веч.Душанбе. – 1974. – 21 окт. Негматов Н.Н., Билалов А.И., Мирбабаев А.К. Открытие скальных склепов у сел.Куркат//Археологические открытия 1974 года/АН СССР. Институт археологии. – М., 1975. – С.540-541; Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К., Абдурасулов М.А. Работы Уструшанского отряда//Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С.569-570

³ Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Результаты работ 1974 г.//АРТ, вып.14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.313-342

Соли 1974 бостоншинос Е.Д.Салтовская дар канори шимолу шаркии деҳаи Дехмой, дар соҳили Сир, ду қабри қадимро дарёфт намуд. Ҳамзамон ёдгориҳои меъмории низ омӯхта шуданд. Нӯмон Нейматов ва Сергей Хмельницкий дар маҷмааи меъмории Хоча Ягона таҳқиқот гузарониданд.¹

Таҷқиқоти соли 1975 хеле муҳим буд. Дар қаламрави вилояти Суғд чор гурӯҳи бостоншиносии ЭМБТШ кор карданд. Дар Ленинобод (Хучанд) тахти роҳбарии кормандони ҷавон А.И.Билолов ва Т.В.Беляева ҳафриёти шаҳр идома ёфт. Дар давоми мавсими саҳроӣ дар минтақаҳои гуногуни шаҳр 4 хандақ кофта шуд. Махсусан маводи аз чуқуриҳои № 27 ва 28 ёфт шуда арзишманд буданд. Дар қабатҳои поёнии хандақҳои номбурда пораҳои сафолҳои сафед (дар зер) ва сурх - (дар боло) ба даст омад. Дар шурфи №28 боқимондаҳои деворе, ки аз хишти хоми андозааш 32 x 42 x 14-15 см бунёдшуда ёфт шуд. Маълум гашт, ки девори ёфтшуда дар асри IV то милод сохта шуда буданд. Дар зери қалъаи муосири Хучанд кашфи як қисми девори қадимаи миёна ва нимаи дуоми ҳазорсолаи 1-ки то милод ва бозёфти сафоли антиқа дар хандақҳо бори дигар ҷойгиршавии Искандарияи Эсхатаро дар зери шаҳри Хучанди ҳозира тасдиқ кард.²

Ин давра барои натиҷаҳои корҳои иқтишофие, ки А.Билолов анҷом додааст, ҷолиб мебошад. Вай ёдгориҳои обёрии қадимӣ ва ибтидои асри миёнагиро омӯхта, корҳои ҷустуҷӯӣ ва қисман ҳафриётиро дар минтақаҳои каналҳои обёрии қадимӣ дар ҳавзаи дарёҳои Исфанасу, Оқсу ва Ширинсой анҷом додааст. Ҳамзамон, А.Билолов дар ёдгории Қалъахона ҳафриёт гузаронида, корези Тағояк-Куркатро, ки дар соҳили чапи нишеби дарёи Оқсу, дар рӯ ба рӯи деҳаи Тағояк бурида шудааст, тафтиш ва чен карда дар роҳи зерзаминии канали Шавкат таҷқиқот бурд.³ Ғайр аз ин

¹ Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Архитектурный комплекс Ходжа Ягона//АРТ, вып.14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.379-390; Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Результаты работ 1974 г.//АРТ, вып.14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.313-342

² Негматов Н.Н. Об исследованиях СТАКЭ в 1975 г.//АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе, 1980. - С.265-280; Билалов А.И., Беляева Т.В. Исследование цитадели Ходжента в 1975 г. //АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе, 1980. - С.281-294

³ Билалов А. Из истории ирригации Уструшаны. – Душанбе, 1980. – С.67

А.Билолов дар ҳавзаи дарёи Ширинсой якчанд ёдгориҳои нав - Юмалак, Қаработир, Чигмайтепа ва ғайраро ба қайд гирифта ва ба таври мухтасар тавсиф кардааст. Дар байни онҳо Чигмайтеппа, ки дар адабиёт бо номи Чимбандтеппа низ маъруф, сазовори таваччуҳи махсус аст. Димнаи Чимбандтеппа (26 га) дар 9 км ҷануби даҳмаҳои Куркат ва димнаи Ширин ҷойгир аст. Ин ёдгорӣ аз ду қисмат иборат аст. Дар рӯи он бисёр маводи сафолӣ, аз ҷумла пораҳои оссуар чамъ оварда шудаанд. Майдоне, ки ёдгорӣ дар он ҷойгир аст, аз чашмаҳо фаровон аст. Қадимтарин пораҳои сафолӣ ба асрҳои VI-IV то милод тааллуқ доранд.

Дастаи Уструшанӣ (сардори даста - А.К. Мирбобоев) омӯзиши ду ёдгориҳо (димнаи Ширин ва даҳмаҳо), ки дар наздикии деҳаи Куркат ҷойгиранд, идома дод. Дар мавсими соли 1975 ҳафри якчанд ҳуҷраи хуб боқимондаи маҷмааи меъморӣ қисми шимолии димнаи Ширин кашф ва ба анҷом расонида шуд.

Дар нишебии шарқии теппаи Ширин даҳмаки сеюм тоза карда шуд, ки дар он 182 дафн ва миқдори зиёди ороишот - гӯшвораҳо, ҳалқаҳо, маҳтоба, тӯморҳо ва инчунин ду брактати тиллоӣ замони кушону эфталитҳо, гӯшворҳои шакли қулфдор мавҷуд буд.¹

Кормандони даста ба ғайр аз кофтуков дар Ширин қорҳои ҷустуҷӯӣ низ анҷом доданд. Дар ноҳияи Зафаробод як шаҳраки асримиёнагии Қалпаститепа қайд карда шуд. Он дар 2 км шарқтар аз шаҳраки Логин ва 1 км шимолтар аз канали магистралии ТМ-1 ҷойгир аст. Ёдгорӣ аз теппаи асосӣ ва деҳқадаи ҳамшафат иборат аст. Шакли ёдгорӣ росткунҷаест ва аз шарқ ба ғарб (61 метр) бо паҳноӣ 42 метр тул мекашад. Баландии теппае, ки дар ихотаи майдонҳои пахта ҷойгир аст, 9 м мебошад. Дар ҷануби теппа, дар ҳавлии қалъа, ҳавзчае барои фишурдани шарбати ангур тоза карда шуд. Ҳавзча мудаввар буда, деворҳояш бо маҳлули гач андова шудаанд. Ҳавзча дуқабата буда, сатҳи дуюм дар тақрибан 45 см болотар аз

¹ Мирбабаев А.К. Раскопки Куркатских склепов // АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.295-302

сатҳи поёнӣ ҳосил мешавад. Чуқурии хавзча 1,15 м мебошад. Дар нимаи шарқии чоҳ пораҳои дастак ва гардани зарф ёфт шуданд. Маводи сафоли ёфтшуда ин димна ба асрҳои XII - XV тааллуқ дорад.¹ Ёдгории дигари ба кайд гирифташуда теппаи Қаратепа ном дорад. Теппа 300 метр шимолтар аз канали поёнии магистралӣ дар ҳудуди бригадаи 5-и собиқ совхозии Ленинобод ҷойгир аст. Болои теппаи, ки 4,5 м. баланди дорад ҳамвор карда шудааст. Қисми ғарбии теппаро роҳ буридааст. Дар сатҳи теппа ва атрофи он ягон маводи археологӣ мавҷуд нест.

Гуруҳи бостоншиносии Шаҳристон дар якҷанд объектҳо тадқиқот гузаронидааст. Зергурӯҳи Р.З.Авзалов кофтукови биноҳои чамбиятӣ ва маҳаллаи истиқоматии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа I-ро анҷом дод. Зергурӯҳи дигар ҳафриёти дарозмуддати қалъаи Тоштемиртепаро ба анҷом расид. Таҳти роҳбарии бостоншинос У.Пулатов ёдгориёти ҳафр шуд, ки аз ҷиҳати тарҳбандии бинои асосии дуошёна ва девори қалъаи ҳавлӣ хеле мураккаб буд. Тавре ки маълум шуд, роҳи даромади қалъа печдарпеч аст. Кофтукови Тоштемиртепа барои омӯзиши қалъаҳои асримиёнагии Уструшана маводи фаровон ба даст овард.²

Ҳуди ҳамон сол ҳафриёти ҳкмдонҳои канори пойтахти Уструшана - шаҳри Бунҷикат гузаронида шуд. Гуруҳи сеюми дастаи Шаҳристон (роҳбари гуруҳ П.Т. Самойик) маҳаллаи кулолгаронро дар канори шарқии Шаҳристон, дар минтақаи Сои Гӯргхонаро омӯхт. Ба онҳо муяссар шуд, ки як қатор зарфҳо ва қолибҳои рехтагарии оташдонҳои сафолинро ба даст оранд.³

Хандақи миёнҳаҷмро В.Л.Воронина дар канори шарқии шаҳраки Калининобод (ҳозира И.Сомонӣ) гузошта буд. Пештар дар ин ҷо сутунҳои сангӣ ва пойгоҳҳои сутун пайдо шуда буданд. Дар хандақ тоза кардани пояи яке аз ин сутунҳо имконпазир буд; Якҷанд сутунҳои сангин дар

¹ Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. – С.294.

² Пулатов У.П. Замок Тоштемиртепа//АРТ.- Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.303-316

³ Самойлик П.Т. О работах в районе обжигательных печей Бунджиката в 1975 г.//АРТ. - Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.317-324

масҷидҳои деҳа низ ёфт шуд. В.Л.Воронина ҳамаи бозёфтҳоро таҳлил карда, ба хулосае омад, ки сутунҳо ба ансамбли меъморӣ азим тааллуқ доштанд.¹

Тирамоҳи соли 1975 кормандони дастаи Фарғонаи Ғарбӣ ба ҳафриёти як тепаи дар канори шаҳраки Табошар (роҳбар П.Т.Самойлик) оғоз карданд. Ин ёдгори дар нашрҳои минбаъда номи нав - Тиркаштепаро гирифт. Дар мавсими аввали қор дар ин ёдгори қисматҳои боло ва уфуқҳои поёнии бино бо боқимондаҳои фортификасияи давраи охири антиқа кашф карда шуданд. Тадқиқот нишон дод, ки аҳолии ёдгори бо истихроҷи маъдан алоқаманд буд.²

Соли 1976 дар ҳудуди вилояти Ленинобод (Суғди ҳозира) чор гурӯҳи бостоншиносии ЭМБТШ - Шаҳристонӣ (сарвар У.П. Пулотов), Уструшанӣ (сардораш - А.К. Мирбобоев), Ленинободӣ (сардор - Т.В.Беляева), Фарғонаи Ғарбӣ (сардораш - Э.Д. Салтовская) қор мекарданд.³

Е.Д.Салтовская ҳафриёти қабристонии Дашти Аштро, ки дар дашти доманакӯҳи Қурама, ки дар ҳудуди ноҳияи Ашти вилоят ҷойгир аст, идома дод. Соли 1976 ду гурӯҳи нави қабрҳои Дашти Ашт (асрҳои VIII-III то милод) таҳқиқ карда шуданд.⁴ Ҳафриёти гурӯҳи ғарбии қабристон нишон доданд, ки онҳо кенотаф (дахмаи ҳолӣ барои гузаронидани маросими дафтӣ), мебошанд. Дар зери сарбандҳои сангин бори аввал доғҳои хокистар бо боқимондаҳои ангиштчӯб дар сатҳи уфуқи давраҳои қадим қайд карда шуд. Дар қисми шарқии қабристон гурӯҳи тепаҳои Яккатут бо сангҳои паст ва заминӣ ошкор ва қисман кофта шуданд. Дар ин ҷо, дар баробари дафнҳо дар як минтақаи ҳамвор аз уфуқи қадим, инчунин қабрҳо бо ном «қуттиҳои сангӣ» низ ошкор карда шуданд, ки дар зери оббандҳои умумӣ аз як то чаҳор ҷойгир буданд ва дар ҳар «қутти» дафнҳои якка ва ё

¹ Воронина В.Л. Памятники Калининабада и его окрестностей // АРТ. - Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.324-336

² Негматов Н.Н. Об исследованиях СТАКЭ в 1975 г. // АРТ, вып. 15 (1975). – Душанбе, 1980. – С.266.

³ Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.234-241;

⁴ Салтовская Е.Д. О раскопках могильника Дашти Ашт в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.242-262;

гурӯҳӣ буданд. Е.Д.Салтовская ин гурӯҳи теппахоро ба асрҳои аввали мелодӣ мансуб донистааст. Дар байни бозёфтҳо як ҳалқаи биринҷӣ, ки дар сипари он пайкари занона бо тир дар дасти чапи дароз ва камон аз пушташ кандакорӣ шудааст, таваҷҷуҳи хоса дорад.¹

Дастаи Ленинобод таҳти роҳбарии Т.В.Беляева омӯзиши қабатҳои маданияро дар қаламрави қалъаи Хучанд идома дод. Як қатор қисматҳои сатҳҳои дохилӣ ва берунии девори ғарбии қалъа бо воситаи ду хандақҳо (№31 ва №35) омӯхта шуданд. Хандақҳо сохтори деворро, ки бо омезиши хишт ва паҳса сохта шудааст, ошкор карданд. Дар берун, дар наздикии девор, боқимондаҳои бурҷи росткунҷаи гилӣ дар таҳкурсии аз хиштҳои пухтаи давраи Темуриён ва як қисми манораи кунҷӣ - гулдастае, ки аз хиштҳои пухтаи яке аз биноҳои чамбиятии асри XI сохта шуда ёфт шуд. Қабатҳои фарҳангии давраҳои гуногуни таърихи Хучанд аз асрҳои аввали милод то охири асрҳои миёна дар хандақҳои дигар пайдо шуданд. Аммо маводи пурқиматтаринро дар зинаҳои поёнии хандақи № 33 ба даст омад. Дар ин ҷо як қисми дигари девори қалъаи асрҳои V - IV то милод тоза карда шуд.² Ин боз як далели бозётимоди дар қаламрави қалъаи Хучанд ҷойгиршавии Искандарияи Эсхата гардид.

Дар ин мавсими саҳроӣ (1976) ҳайати дастаи Уструшанагӣ ковтуковро дар якҷанд мавзеъ давом дод. Пеш аз ҳама, майдони ҳафриёт дар қисми шимолии димнаи Ширин 1 ба таври назаррас васеъ карда шуд. Дар ин ҷо якҷанд ҳучраи як бинои калони ёдгории давраи асрҳои миёна тоза шуданд. Деворҳои мудофия аз санг ва маҳлули хокӣ сохта шудаанд. Деворҳои дохилӣ аз паҳса ва хишти хом бунёд шудаанд. Долони дарозе (12 м) кофта шуд. Дар паҳлӯҳои долони меҳварӣ 6 ҳучра мавҷуд буданд, ки деворҳояшон аз хиштҳои калонҳаҷм (48x24x10 м) бунёд шудааст.³

¹ Салтовская Е.Д. Могильник Дашти Ашт//АО 1976. - М.: Наука, 1977. - С.573-574

² Беляева Т.В. О работе Ленинобадского отряда в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.2263-281;

³ Мирбабаев А.К. О работах Уструшанского отряда в 1976 г.//АРТ, вып.116 (1976). – Душанбе, 1982. – С.297

Бо мақсади муайян намудани қабарбандии димнаи Ширин, дар наздикии канори ғарбии он хандаке кофта ба материк расонида шуд (10 м). Дар қисми поёнии чоҳ, қабати қадимаи маданияи болои материк тоза карда шуд. Сафолҳои дар ин чо ёфтшуда ба асрҳои IV-II то милод ва асрҳои I-II милодӣ тааллуқ доранд.

Қорҳо дар самти омӯзиши даҳмакҳои Ширин ва муайян кардани бозёфтҳои тасодуфӣ аз қаламрави эҳтимолии қабристони шаҳр идома ёфт. Дар чараёни қор дар ин ёдгорӣ тарҳи як шаҳри бузурги Уструшан бо қабатҳои ғарсӣ маданӣ аз асрҳои I -III милодӣ то асрҳои X - XII торафт намоёнтар мешаванд. Баъзе бозёфтҳо имкон медиханд, ки дар ин чо мавҷудияти қабатҳои фарҳангӣ ва замониҳои пешин муайян карда шаванд.¹

Ҳамзамон бо ҳафриёт дар димнаи Ширин, омӯзиши даҳмаҳои Куркат идома ёфт. Қормандони даста боз се даҳмак (№4, №5, №6)–ро ҳафр намуданд.² Маводи бадастомада барои муқоиса ва таҳлил имконият фароҳам овард. Ҳамин тавр, агар дар даҳмаҳои қаблӣ (№ 1-3) чойгиршавии номурагтаби часадҳо бо косахонаҳои одӣ ва шаклан тағйирёфта, чиҳози бойи гуногуннавъ мавҷуд бошад, пас қабрҳои дар соли 1976 тоза кардашуда (№№ 5 ва 6) як қатор косахонаи шабеҳи аврупоӣ, инчунин шакли дигари маросими дафнро ба даст оварданд.³ Дар ин чо оссуарияҳо (зарфҳои гилини дафнӣ) ва хумҳои дафнӣ ёфт шуданд, ки ба анъанаҳои дафни дини зардуштия мувофиқ буданд.⁴

Соли 1976 дастаи Шаҳристон мисли мавсими қаблии саҳроӣ ба зергурӯҳҳои алоҳида тақсим шуда дар се мавзеъ қорҳои ҳафриёти гузаронид. Дар Қалъаи Қаҳқаҳа1 (Шаҳристони Бунҷикат), ҳафриётҳои

¹ Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.234-241; Мирбабаев А.К. О работе Уструшанского отряда в 1976 г.// АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.282-290; Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К., Абдурасулов М.А. Начало раскопок городища Ширин// АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.291-306

² Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К., Абдурасулов М.А. О работах Уструшанского отряда//Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С.570; Мирбабаев А.К. О работах Уструшанского отряда в 1976 г.//АРТ, вып16 (1976). – Душанбе, 1982. – С.283

³ Кияткина Т.П. Антропологические исследования в 1972-1980 гг.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.413

⁴ Мирбабаев А.К. О работе Уструшанского отряда в 1976 г.//АРТ, вып.16(1976). – Душанбе,1982. – С.287

комплексҳои мазҳабии аҳамияти минтақавӣ ва шаҳрӣ оғоз шуданд.¹ Дар маркази кулолгарии Бунчикат (Сои Гургхона) маҷмӯаҳои нави манзилию истехсолӣ кушода шуданд.² Дар дараи Куликутан, ҳафриётҳои як қалъаи дигари Уструшанаи асрҳои миёна бо номи Қалъаи Сар оғоз ёфт. Дар ин ёдгорӣ 12 хучра тоза карда шуданд, ки маводи онҳо ду давраи ҳаёти Қалъаи Сарро нишон медиҳанд: се хучра (№№ 2,3,5) ба қабати поёни тааллуқ доранд, ки ба асрҳои VI-VIII милодӣ мансубанд. Утоқҳои дигар бошад (№№1,4, 6-12) ба қабати боло мансубанд ва ба асрҳои XI-XII милодӣ тааллуқ доранд.³

Қабрҳои минтақии Майдонисой дар наздикии пойгоҳи шимолии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа1, барои кормандони дастаи бостоншиносии Шахристон мавриди тавачҷӯҳи хоса гардид. Қабрро сокинони маҳаллӣ тасодуфан кашф кардаанд. Дафн дар лаби теппаи хоки табиӣ гузаронида шудааст. Дар рӯи замин ягон нишони қабрӣ мавҷуд нест. Сохтори ҳамии қабр роҳрави росткунҷаест, ки дар қисми ҷанубу ғарбии поёни он андова шудааст. Дафн ҷуфтӣ аст: дар дохил ду скелет (устухонҳои маит) аз хок тоза карда шуд. Ба даромадгоҳи қабр варақсанг гузошта шудааст. Дафншудагон дар паҳлӯ хобида, сарашон ба ҷанубу шарқ, рӯ ба боло, дастҳо дар паҳлӯи бадан дароз карда хобида буданд. Ҳарду скелет хуб боқӣ мондааст. Бо устухонҳо ҳашт маҳтоб ёфт шуданд. Дар сари дафни аввал, зарфи мустаҳара ёфт шуд, ки дар ҷархи кулолгар сохта шуда буд. Дафн ба асрҳои II-IV милодӣ тааллуқ дорад.⁴

Дар мавсими саҳроӣ кормандони ЭМБТШ омӯзиши мавзеҳои пештараи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолиро идома доданд.⁵ Яке аз онҳо шаҳраки асримиенагии Қалъаи Қаҳқаҳа 1 буд, ки солҳои

¹ Авзалов Р.З. Раскопки на городище Калаи Кахкаха 1 в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.317-326;

² Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.234-241

³ Пулатов У.П. Раскопки замка Калаи Сар в 1976 г.//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.307-316;

⁴ Авзалов Р.З., Самойлик П.Т. Майдонисайское погребение//АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.327-329

⁵ Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1977 г.//АРТ, вып.17(1977). – Душанбе, 1983. – С.227-235 (316 с)

тӯлонӣ омӯхта мешуд. Тавре ки қаблан қайд карда будем, ҳафриётҳои аввал дар ғӯшаи чанубу ғарбӣ як қатор утоқҳои посбонро ошкор карданд, ҳамзамон буриши девори чанубии қалъа низ омӯхта шуд. Дар солҳои 60-ум диққати асосӣ ба омӯзиши қасри Афшинҳои Уструшана равона шуда буд. Кормандони дастаи Шахристон омӯзиши маҳаллаҳои аҳолинишин, ки солҳои 70-ум сар шуда буданд, идома дода, соли 1977 дар қисми миёнаи Қалъаи Кахҳах 1 як ҳафриётро (№ 7) гузоштанд. То оғози қавмҳои дар он ҷо ду теппа намоён буданд. Ҳафриёт дар теппаи чанубӣ, ки аз девори қалъаи чанубӣ каме дуртар буд, оғоз ёфт. Дар ин мавсим се хучраи хурди росткунҷа тоза карда шуданд. Дар яке аз онҳо оташдони аз хишти сӯхтаи росткунҷа сохта шуда тоза карда шуд. Дар қабати мадания бино бозёфтҳои гуногун пайдо шуданд, ки аксари онҳо ашёи сафолӣ мебошанд. Муҳаққиқон як сатили гилӣ бо ду дастак ва пораи қалони косаи мӯҳрдорро ба қайд гирифтанд. Агар аз рӯи маҷмӯи ашёи ёфтшуда дида бароем, ҳар се утоқ утоқи қаблӣ буданд. Дар асоси маводҳои сафолӣ ва тангаҳо хучрахоро метавон ба асрҳои миёнаи муттарақӣ нисбат диҳем.¹

Тадқиқоти ёдгориҳои воҳаи Куркат - дар димнаи Ширин ва даҳмаҳо идома ёфт.² Ҳангоми тоза кардани қабрҳо бисёр ашёи аз санг, шиша, устухон ва металлҳои гуногуни қиматбаҳо ёфт шуданд.³ Кормандони ЭМБТШ дар мавзеи Дунгчатепа ҳафриёт анҷом дода⁴, қорҳои хандаққанӣ дар Ленинобод⁵ давом доданд. Ҳамзамон боқимондаҳои қалъа ва қабри Қалъаи Сари дар Гургдара омӯхта шуданд.⁶

¹ Малаева З.А. О раскопках на объектах VII и VIII Калаи Каххаха 1 в 1977-1979 гг.//АРТ, вып.19(1979). – Душанбе, 1986. – С.401; Авзалов Р.З. О работах на городище Калаи Каххаха 1 в 1977 г.//АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1982. – С. 244-255

² Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К., Абдурасулов М.А. О работах Куркатского отряда//Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С.559-560; Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К. Раскопки Куркатских склепов: (Предварительное сообщение)//КСИИМК, вып.154. Ранние кочевники. – М.-Л., 1978. – С.89-94; Мирбабаев А.К. О работах Куркатского отряда в 1977 г. - С.256-262

³ Негматов Н.Н. Художественные изделия из Куркатских склепов//Декоративное искусство СССР. – 1977. - №9. – С.42-43

⁴ Салтовская Е.Д. О раскопках Дунгчатепы. - С.263-277

⁵ Беляева Т.В. Исследования Ходжентского отряда – С.278-298

⁶ Пулатов У.П. Раскопки Калаи Сара в 1977 г.//АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1982; Поляков С.Г. Могильник Калаи Сар – С.298-310

Дар мавсими сахрои соли 1978 омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолиро 4 дастаи бостоншиносии ЭМБТШ: 1. Шахристон (роҳбараш Р. Авзалов), 2. Куркат (роҳбараш А. Мирбобоев), Хучанд (роҳбар Т.В. Беляева), Фарғонаи Фарбӣ (роҳбар Е.Д. Салтовская) ва Табошар анҷом доданд.¹

Дастаи калонтарини Шахристон аз якҷанд гурӯҳҳои алоҳида иборат буд, ки ёдгориҳои минтақаи Шахристонро таҳқиқ мекарданд. Гурӯҳи омӯзиши ёдгориҳои асри санг (Н.А. Москаленко) дар наздикии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа 1-3 қорҳои иқтишофӣ анҷом дод. Дар назди ансамбли биноҳои сангини Чилдухтарон ва дар наздикии қалъаи Тирмизактеппа, нишонаҳои бошишгоҳи одамони ибтидоӣ қайд карда шуда дар панҷ нуқта 260 ашёи санг, аз ҷумла скрепер, корд, нӯгтезак ва пораҳои олоти сангини давраи Мустие ҷамъоварӣ карда шуданд. Бозёфтҳо дар сатҳи қаторкӯҳҳои поёни бар асари эрозия харобгардидаи Каттасой (шоҳаи чапи Шахристансой) ҷамъ оварда шуданд. Маҳсулоти сангӣ ҳам дар болои тепаҳо ва ҳам дар чуқурии то 5 метр ёфт шудааст. Маҳалли бозёфтҳо (эҳтимолан таваққуфгоҳ) ҳамчун бошишгоҳҳои Қалъаи Қаҳқаҳаи давраи Мустие таъин шуда буданд.²

Дар шаҳраки Қалъаи Қаҳқаҳа 1 дар се объект (№ 1, 6 ва 7) ҳафриёт гузаронида шуд. Дар наздикии қисмати миёнаи девори ҷанубии шаҳрак (объекти 6) толори калони чоркунҷашакл, (14,7x13,9 м) тоза карда шуд. Тадқиқоти бостоншиносӣ ва меъморӣ толор нишон дод, ки дар шифт шумораи зиёди сутунҳо (98) ба назар расиданд. Аз ин рӯ объекти кашфшуда «толори бисёрсутунӣ» номгузорӣ шуд. Ҳафриёт ду давраи ҳаёти толорро дар асрҳои VII-X ошкор кард.³ Нишонаи меҳроб, ки бо хишт ҷида

¹ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.275-291

² Москаленко Н.А. Калаикахкахинские стоянки// АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.364-373; Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.276; Москаленко Н.А. Шахристанский палеолит (К постановке проблемы)//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.359-377.

³ Авзалов Р.З. Раскопки объектов 5 и 6 городища Калаи Кахкаха 1 в 1978 г.//АРТ, вып.18(1978). – Душанбе, 1984. – С.348-363; Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.276;

шуда, бо маҳлули гилдор андова карда шудааст, дар қисми миёнаи девори ғарбии иловагии толор тоза карда шуд. Деворҳои толор бо хишти хом ва поҳса бунёд шуда, ки дар маданияти бинокории Уструшана усули анъанавӣ аст. Маълум гашт, ки ин бино дар марҳилаи аввал ҳамчун маъбади бутҳо амал карда, сипас ба масҷид табдил ёфт.¹

Дар ҷои дигари ҳафриёт (№ 5), як хучраи росткунҷае (11x5), ки дар самти шимолу ҷануб дароз кашида шуда буд, тоза карда шуд. Дар баробари деворҳои ҷанубӣ ва ғарбии хучра суфаҳо буданд. Кофтукӯҳҳои начандон калон дар маҳалли 7 идома ёфтанд, ки дар он харобаҳо аз намунаҳои сафолии асрҳои VI-VII ва X ба даст оварда шуданд.

Гурӯҳи дигар маҳаллаи кулолгарони Бунҷикатро омӯхт. Иншооти мазкур дар майдончаҳои минтақаи Гургхонасой дар ҷанубу шарқии шаҳраки Шаҳристон ҷойгир буда, аз якҷанд маҷмааи манзилӣ ва ҳунармандӣ иборат аст.² Дар ин ҷо 2 хучра пурра кушода шуда (№ 3 ва 4), дуи дигар (№ 5 ва 6) қисман тоза карда шуданд. Тавре ки ҳафриёт нишон дод, инҳо утокӯҳи истиқоматӣ ва коммуналӣ буданд, ки ба ду бахш мансуб буданд. Дар ҷараёни ҳафриёт, бисёр пораҳои сафолӣ, ҳам шишадор ва ҳам ҷилдор, маснуоти оҳанин, тангаҳо ва ғайра ба даст оварда шуданд. Ҷуноне ки роҳбари ЭМБТШ Н.Н. Неъматов қайд мекунад, иншооти кофташуда «маҷмааи ҷолиб ва умедбахши ҳунармандӣ ва истиқоматии косибон-кулолгарон бо боқимондаи меъмории биноҳо, хумдонҳои хуб боқимонда ва бо дигар маводҳо бой мебошад»³.

Гурӯҳи дигари дастаи Шаҳристон дар ёдгории Қалъаи Сара, ки дар Гургдара ҷойгир аст, ҳафриётро анҷом дод.⁴ Дар мавсими қаблӣ якҷанд хучра кофта ва тарҳбандии умумии қалъа муайян карда шуд. Дар мавсими

¹Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.281;

²Негматов Н.Н. Исследования Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1973 г.//АРТ, вып.13 (1973). – Душанбе, 1977. – С.133; Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г.//АРТ, вып.14 (1974)//АРТ, вып 14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.321; Самойлик П.Т. О работах в районе квартала гончаров Бунджиката//Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С.574.

³Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.285.

⁴Пулатов У.П. Раскопки замка Калаи Сара в 1976 г.//АРТ, вып. 16 (1976). – Душанбе, 1981. – С.316; Он же. Раскопки Калаи Сара в 1977 г.//АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1982; Пулатов У.П., Джумаев В.К. К Изучению фортификации Калаи Сара//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.323-325.

1978 корҳои муайян кардани унсурҳои мустаҳкамкунӣ ба нақша гирифта шуда буданд. Бо роҳбарии У.Пулотов қисмати ғарбӣ ва ҷанубии қалъаи кӯҳӣ тоза карда шуд. Деворҳо то баландии 4-5 м боқӣ монда шуданд. Деворҳои берунии қалъа дар болои шаҳри сангӣ тақия мекарданд. Девори қалъа дар замонҳои қадим азнавсозӣ шудааст, ки дар гӯшаи ҷанубу ғарбӣ хуб ба назар мерасад. Дар се гӯшаи боқимондаҳои бурҷҳои кунҷӣ, ки аз сангу поҳса бунёдкарда пайдо шуданд. Умуман, Қалъаи Сар як қалъаи мустаҳкам буд. Тибқи гуфтаи У.Пулотов Қалъаи Сар роҳи сӯи пойтахт (Бунҷикат) ро муҳофизат мекард.¹

Кормандони дастаи Уструшанӣ дар мавсими соли 1978 таҳқиқи даҳмаҳои Куркатро идома дода, боз ду даҳма (№ 8 ва № 9) - ро ёфта тоза карданд. Дар дохили онҳо, устухонҳои гуногун нигоҳдорӣ мешуданд. Каме дуртар аз қабри 8-ум, дар доманаи кӯҳ майдончае аст, он ҷо ҷасади майит покшӯ шуда, бо анҷом додани маросими пок кардан, ҷасад дар лаҳад гузошта мешуданд. Дар қабрҳои 8 ва 9 дар маҷмӯъ 92 қосаҳои сар ва дигар устухонҳои скелети инсон бардошта шуданд. Ҳангоми тоза кардани қабрҳо аз ин ҷо миқдори зиёди ашёҳои гуногун (пораҳои оссуарийҳо ва сафолҳо, маҳтобӣ, тӯмор, дастпонаҳо, ҳалқаҳо, гӯшворҳо, оинаҳо ва тангаҳо) пайдо шуданд. Илова бар ин, дар доманаи Ширин майдони хум ва қабрҳо кашф карда шуд. Қосаи даста мураккабии анъанаҳо ва гуногунии маросими дафни гузаштагонии Куркатро нишон дод.²

Дастаи Хучанд тадқиқоти дарозмуддати қаламрави Ленинобод (Хучанд)-ро идома дод. Имсол ҳафриётҳо дар ду объекти ёдгори (дар хандақи стратеграфии Ш-29 дар Арки қалъа ва дар хандақи №36 дар қисми ҷанубии қалъа) анҷом дода шуданд.³

¹ Пулатов У.П., Джумаев В.К. К изучению фортификации Калаи Сара//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.325

² Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.286; Мирбабаев А.К. О работах Куркатского отряда в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.326-334.

³ Беляева Т.В. Некоторые итоги работ Ходжентского отряда в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.335-347; Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.287

Хандаки стратиграфии 29, ки ҳанӯз соли 1975 оғоз шуда буд, ба сатҳи кабати 24 оварда шуд. Хандақ дар қисми шимолии Арқ гузошта шуда буриши девори берунии қалъаро нишон дод. Дар ин ҷо, дар сатҳи 24 -ӯми зина (дар чуқурии 12,4 м), қисмати девори пахса, як қисми хучра ва ҷоҳи партов (бадраб) тоза карда шуд. Аз рӯи сафолҳо, қисмати тозашудаи девори қалъа ба асри XI рост меояд. Девор аз хишти хом ва пахса сохта шуда ба асрҳои VII-X тааллуқ дорад. Ин девори аз гили софи зард бунёдшуда қабатҳои 27-31-ро ишғол мекунад. Поёнтар, дар сатҳи 32-36 ӯми хандақ, як қисмати дигари девор ва ду давраи таъмири девори асосӣ муайян карда шуданд. Дар ҳар се давра хишти хом истифода мешуд, ки хоси меъмории даврони атиқа буд. Дар сатҳи 39-41 ду девор дар самти шимол-ҷануб муайян карда шуд. Деворҳо бо хиштҳои хом бо аломатҳои дар гили тар кандашуда сохта шуданд. Дар ҳарду девор пораҳои хурди сафолӣ, ки ба давраи қадим тааллуқ доранд, ба ҳамири хишти хом дохил карда шудаанд. Пойгоҳи девор дар сатҳи 44 аст. Дар зери сангфарш як деворе ёфт шуд, ки аз ашёи хом, эҳтимолан қаблтар сохта шуда буд. Мутаассифона, бинобар ба охир расидани мавсими саҳро, кор дар сатҳи 46-47 боздошта шуд.¹ Стратиграфияи мураккаб дар хандақи № 36, 30 м шарқи бурчи кунҷии шимолу ғарбии қалъа ба даст оварда шудааст. Дар қабатҳои поёнии хандақ девори қадимаи хишти хомӣ (хишти андозааш 50x25x8) муайян шуд. Пораҳои сафолӣни ҳамзамони ин манзил ба асрҳои II - I то милод тааллуқ мебошанд.² Бинобар ин, маводи мавсими соли 1978, ки дар хандақи №36 ба даст оварда шуданд, тасаввуроти моро доир ба таърихи Ленинобод-Хучанд, пурра мегардонад.³

Аксари қалъаҳои Уструшана дар қисми марказии ин минтақа кашф шудаанд. Соли 1978 имкон фароҳам овард, ки ин намуди ёдгориҳо дар

¹Беляева Т.В. Некоторые итоги работ Ходжентского отряда в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.335-347; Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.288

²Беляева Т.В. Некоторые итоги работ Ходжентского отряда в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.338

³Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.288

Уструшанаи Шарқӣ мавриди омӯзиш қарор гиранд. Дастаи Фарғонаи Ғарбӣ таҳти роҳбарии Э.Д.Салтовская ҳафриёти теппаи Дунгчатепаро дар ноҳияи Пролетар (ҳозира Ҷаббор Расулов)-и вилояти Суғд идома дод. Дар ин ҷо бостоншиносон як қасри дуошёнаи хуб боқимондаи асрҳои III-V - ро кашф карданд. Деворҳои мустаҳками қалъа то баландии 4 м мерасанд.¹ Ҳангоми ҳафриёт миқдори зиёди зарфҳои сафолӣ - хум, хумча, коса, кӯза ба даст оварда шуданд. Дар дохили харобаҳои бинои тоза карда шуда, якчанд маҳсулоти сангӣ ба мисли таҷҳизоти кандакорӣ, чархҳои ресандагӣ ва ғайра ёфт шуданд.

Кофтукови Тиркаштеппа дар Табошар (ш.Истиклол) соли 1978 аз ҷониби кормандони гурӯҳи Табошари ЭМБТШ идома ёфт. Ин ибтидои пурра кашф ва омӯзиши як ёдгории муҳимми маданияти муқимӣ дар қисмати тоҷикии Илоқ буд. Дар мавсими саҳроии 1978 як қалъаи асрҳои IV-V кофта шуд, ки деворҳои берунии ғафс ва чор бурҷҳои эллипсшакл дошт.² Кормандони дастаи Фарғонаи Ғарбии ЭМБТШ ҳафриёти ин ёдгориро дар соли 1979 давом доданд. Кофтуков нишон дод, ки қалъаи Тиркаштепа дар боқимондаҳои бинои қаблӣ сохта шудааст.³

Дар мавсими соли 1979 дар қаламрави минтақаи Тоҷикистони Шимолӣ дастаҳои Хучанд, Куркат, Шаҳристон ва Фарғонаи Ғарбии ЭМБТШ фаъолият бурданд.⁴ Тадқиқоти дарозмуддати қаламрави бостонии Хучанд-Ленинобод асосан бо роҳи хандақҳои бостоншиносӣ анҷом дода мешавад. Дар мавсими саҳроии соли 1979 кормандони дастаи Хучанд (сардораш Т.В.Беляева) ҳафриётро дар ҷоҳ (шурф-и стратиграфии №29 дар Арк ва дар ҳафриёти №1 дар қисми ҷанубу ғарбии қалъа идома доданд.

¹ Салтовская Е.Д. Раскопки Дунгчатепы в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.314

² Салтовская Е.Д. Начало раскопок Тиркаштепы в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С. 292-313.- 322.

³ Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки Тиркаштепы в 1979 г.//АРТ, вып. 19 (1979). - Душанбе, 1986. – С.397.

⁴ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1979 году//АРТ, вып.19(1979). – Душанбе, 1986. – С.353-358.

Ҳафриёти №1 чаҳор хучраеро, ки дар асри XVI фаъолият мекарданд, тоза кард. Деворҳо аз хишти паҳса ва хом сохта шудаанд (25x25x5 см). Дар чоҳи стратиграфӣ се девор ба қайд гирифта шудааст. Аввалин девор дар қабати 39-44 тоза карда шуд. Он аз хишти хом (андозааш 57x34x12 см) дар фарши гилин сохта шудааст. Девори дувум аз хишти хоми андозаи 57x37x13 см сохта шудааст ва пояи он дар сатҳи 49-ум аст. Деворҳои хиштӣ ва пораҳои сафолини омехта ба асрҳои V – IV то милод тааллуқ доранд. Ҳатто девори сеюми қадимтар ошкор карда шуд, ки бадани он кум ва гили фишурдашудаи сафолиро дар бар мегирад. Хиштҳои девори ба ин монанд, ки қаблан дар зери фасади шарқии қалъа пайдо шуда буданд ва ба асрҳои V - IV то милод тааллуқ дошта низ аз ҳамон реги фишурдашуда сохта шудаанд. Се девори давраи аттиқа ба нимаи дуҷуми ҳазорсолаи якуми пеш аз милод тааллуқ доранд.

Дастаи Куркат (сардораш А. К. Мирбобоев) омӯзиши мавзеҳои бостоншиносии воҳаи Куркатро идома дод. Ҳангоми ҳафриёт дар димнаи Ширин 1 девори тавоное кашф карда шуд, ки он маҷмааи махсусан, мустаҳкамшудаи шимолиро аз қисми боқимондаи ҷануби шаҳрак ҷудо мекард. Девор аз блокҳои калони хиштӣ иборат аст, ки 2,3 м ғафсӣ доранд ва баландии девор то 3,1 м боқӣ мондааст.¹

Дар доманаи ҷанубу шарқии кӯҳи Ширин бостоншиносон қабрҳои №№10, 11, 12-ро ёфтанд. Дар онҳо 11 косахонаи сар ва бисёр боқимондаҳои устухон, ашёи ҷавохиротӣ (маҳтобӣ, тӯмор, як тири оҳанин) дарёфт гардиданд.

Мисли солҳои гузашта, ёдгориҳои минтақаи Шаҳристон ҳамчун як объекти муҳимми қорҳои бостонӣ дар шимоли Тоҷикистон боқӣ монданд. Соли 1979 дастаи Шаҳристон (сардор Н.Н. Негматов) қабатҳои фарҳангии лимнаи Қалъаи Қаҳқаҳа1 -ро дар ду ҳафриёти калон (№№7 ва 8) омӯхт. Дар ҳафриёти 7, ки соли 1977 гузошта шуда буд, қисмати девори ботинии шаҳр бо ғафсии 3,8 м кашф ва тоза карда шуд. Ин девор аз блокҳои паҳса (дар

¹ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1979 г.//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.354

қисми поёнӣ) ва хишти гилин (дар қисми болоӣ) сохта шудааст. Дар мавсими сахроии 1979 кори солҳои қаблӣ идома ёфт. Бостоншиносон муқаррар карданд, ки девор ду давраи сохтмон дорад: асрҳои VI - VIII ва IX - XII. Дар шафати девор бино бо мӯҳлатҳои мувофиқи сохтмон ҷойгир аст. Дар қабати поёнӣ ба бозёфтҳои камшумор буд. Дар болояш як блоки пурқуввати хишти лой бо нишонаҳои оташ ва дорои бозёфтҳои сершумор кашф гардид. Дар он пораҳои сафол, ҳайкали террракоти занона, пораи зарфҳо дар шакли сари гӯсфанд, тангаҳо (4 адад - Қарахонӣ, 1 уструшанӣ) ёфт шуд.

Ҳафриёти дувум – №8, каме шимолтари ҳафриёти №7 кофта шуд. Дар он давоми девори, ки дар ҳафриёти №7 кайд карда шуда буд, кашф гардид. Маълум шуд, ки ин девор, ки аз девори қалъаи ҷанубӣ ба самти шимол тӯл кашидааст, димнаи Қалъаи Қаҳқаҳаро 1 ба ду қисм тақсим мекунад.¹ Ҳамин тариқ, кори мавсими соли 1979 дар ҳафриёти 7 ва 8-и Қалъаи Қаҳқаҳа1 девореро ошкор кард, ки қаламрави ин маҳалро ба ду қисм ҷудо мекунад. Ва дар асоси таҳлили маводи сафолӣ ва тангаҳо муайян гардид, ки қабати маданияи хандақҳои №№7 ва 8 ба асрҳои VI - VII рост меояд.²

Дасти алоҳида мавсими сахроиро соли 1979 дар кофтани ёдгории ҷолиби Илоқ Ҷанубӣ - кӯшки Тиркаштеппаи Табошар (ш. Исктиклал) гузаронд. Дар мавсими гузашта дар ин ҷо тақрибан тамоми бино бо толори калон кушода шуда буд. Дар ҷр кунҷи кёшк бурҷҳо тоза карда шуданд. Девору бурҷҳои кёшк тиркаш доштанд. Қорҳои кофтукӯвӣ асосан паси девори берунии дар ҷануби қалъа гузаронида шудаанд. Тавре ки маълум шуд, девори иловагӣ ба девори кӯҳна болопӯш намудааст. Ин девори хиштӣ як қабати гачи сафед дошт. Ҳамин тариқ, як давраи нави

¹ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1979 г.//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.355-356.

² Малаева З.А. О раскопках на объектах VII и VIII Калаи Қаҳқаҳа 1 в 1977-1979 гг.//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.398-403

таъмири сохтмон ошкор гардид, ки боиси тағир ёфтани конфигурацсияи калъа гардид.¹

Мавсими сахроии соли 1979 бо як кашфи сарҳои биринҷии гӯсфандҳо маъруф шуд.² Дар баҳори соли 1979, дар маҷрӯи дарёи Исфарасой коргарони маҳаллӣ 2 сар ҳайкалчаи гӯсфандҳо, ханчари оҳанин ва миқдори зиёди пораи оҳанинро пайдо карданд. Бино ба маълумоти кормандони кон, мучассамаҳо ва маснуоти оҳанин дар умқи 5-7 м, дар маҷрои кӯҳнаи дарёи Исфарасой пайдо шуданд. Дар Институти таърихи ба номи А. Дониши Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон, ки бозёфтҳо ба он ҷо интиқол дода шудаанд, онҳоро кормандони ЭМБТШ - доктори илми таърих Н.Н.Неъматов ва номзади илмҳои таърих А.К.Мирбобоев омӯхтанд. Сарҳои гӯсфанд аз биринҷ гудохташуда тақрибан ҳаҷми табиӣ доштанд. Вазни каллаи № 1 – 14,8 кг, вазни дувум 8,1 кг мебошад. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқон, сарони аз Исфара ёфтшуда намунаи худоҳои сақой «... ё ҷузъиёти як ҷиҳози муҳими бузург аз дохили қаср – як навъ тахт мебошанд».³

Таҳлили бозёфтҳо ва ҷустуҷӯи қиёсҳо муҳаққиқонро ба мансубият ва санаи сарҳои беназири пайкарасоз оварда расонд. Н.Н.Неъматов ва А.К.Мирбобоев ба хулосае омаданд, ки «... мучассамаҳои Исфара эҳтимол ба нимаи дуюми ҳазораи I то милод, дақиқан шояд ба асрҳои V - III то милод мансуб бошанд».⁴ Дар ҳамон ҷо ба ғайр аз каллаҳои мучассамаи гӯсфандҳо, ханчари оҳанин ёфт шуд, ки ба асрҳои IV-III то милод тааллуқ дорад. Дар байни бозёфтҳо аз ҷоҳе, ки дар маҷрои дарёи Исфара ҷойгир аст, 18 гулчаи оҳанини росткунҷа, байзашакл ва дарозрӯя бо хомути ҳамда,

¹ Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки Тиркаштепа в 1979 г.//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.388-397.

² Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1979 г.//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.355-357.

³ Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К. Находки скульптурных головок и других изделий из Исфаринской долины/рных головок и других изделий из Исфаринской долины//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.413.

⁴ Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К. Находки скульптурных головок и других изделий из Исфаринской долины/рных головок и других изделий из Исфаринской долины//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.413-431; Негматов Н.Н. Бронзовые скульптуры из Исфаринской долины и их историко-культурное значение//Скифо-сибирский мир: Искусство и идеология. – Новосибирск, 1987. – С.49-55.

ки барои нигоҳ доштан, овехтан ҳангоми истифодан ё кашондан хеле қулай мебошанд дарёфт шуданд.

Тадқиқотчиён дар омӯзиши мақсади функционалии ин бозёфтҳо, ба хулосае омаданд, ки «... аз ҳама бозёфтҳои исфарагӣ муайян намудани сабикаҳо дар маркази маъдангудозӣ ва манбаъҳои сӯзишворӣ барои ҳамлу истифода дар коргоҳҳои металлургияи шаҳрӣ аст».¹

Доир ба аҳамияти бозёфти мавсими соли 1979 дар ноҳияи Исфара - ду сари биринҷии гӯсфанд, як ханчари оҳанӣ ва 18 пораи оҳанӣ, наметавон зиёдӯй кард - ин бозёфтҳои назаррас оид ба таърихи қадим ва асримиёнагии Исфара, Фарғона ва тамоми мардуми Тоҷикистон мебошад.

Мавсими соли 1980 марҳилаи якуми омӯзиши Тоҷикистони Шимолиро аз тарафи дастаҳои ЭМБТШ ба анҷом мерасонад. Тадқиқотро кормандони панҷ даста - Ничонӣ (сардораш А.К. Мирбобоев), Хучанд (сардор Т.В.Беляев), Табошарӣ (сардор У.П. Пулотов), Куркатӣ (сардор А.К. Мирбобоев), Шахристанӣ (роҳбар Р.З. Авзалов) анҷом доданд.

Ҳодисаи муҳимми ин мавсим оғози ҳафриёти объекти нав - димнаи Нуртеппа буд. Ин ёдгорӣ дар масофаи 7 км дар шимоли деҳаи Ничонӣ (минтақаи Ҳавотоғ) ва 22 км шимолу ғарби Уротеппа (Истаравшан) ҷойгир аст. Корманди ЭМБТШ Т.В.Беляева ёдгориро аз нав дида баромад ва маводи ҷолиби диққат ёфт, ки далели асосӣ барои оғози ҳафриёти соли 1980 гардид. Барои омӯзиши Нуртеппа, дастаи бостоншиносии Ничонии Институти таърих ба номи А. Дониш ва Ҷамъияти муҳофизати ёдгориҳои таърих ва маданияти ҶШС Тоҷикистон таъсис ёфт.²

Димнаи Нуртеппа дар қисми марказии қатортеппаи начандон баланд ва танги зардхокаю сангрзаи кӯҳӣ ҷойгир аст. Масоҳати димнаи

¹ Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К. Находки скульптурных головок и других изделий из Исфаринской долины/рных головок и других изделий из Исфаринской долины//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.429

² Негматов Н.Н. Некоторые проблемы археологии Северного Таджикистана и Северной Средней Азии //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.285 (281-301); Он же. Полевые исследования СТАКЭ в 1980 г.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.302-303 (302-309); Негматов Н.Н., Беляева Т.В., Мирбабаев А.К. Начало исследований городища Нуртеппа//АРТ, вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.310-331.

таҳқиқшуда 18 гектарро ташкил медиҳад. Ничонисой қад-қади пой шарқии каторкӯҳ дар поёни дара тӯл кашидааст. Дар ҳамворӣ хатти деворҳо равшан намоён аст, ки тарҳи каламрави шаҳри бостонро нишон медиҳад. Шаҳрак аз ду қисм- қалъа(куҳандиз) ва ҳуди шаҳр иборат аст.¹

Барои муайян кардани стратиграфияи ёдгорӣ ва банақшагирии сохтори он, омӯхтани таркиби қабатҳои маданияи ин ёдгорӣ кормандони дастаи Ничонӣ дар қисматҳои гуногуни димна 8 ҳафрийёт ва хандақҳо (шурф) гузоштанд. Дар ҳафрийёти №1 ду ҳучра тоза карда шуд, ки онҳо заминкани дар зардхок кофташуда мебошанд. Ҳангоми тозакунӣ маҷмӯи сафолҳои гачӣ ва гилӣ ба даст оварда шуд, ки дорои унсурҳои фарҳангҳои даштӣ ва кишоварзии охири асри биринҷӣ ва аввали асри оҳан мебошад. Дар ҳафрийёти №3 дар қисмати чанубу шарқии шаҳрак стратиграфияи мураккаб ба даст оварда шудааст. Дар ин ҷо қисмати хурди девори қалъа қайд карда шуд. Буриш сохтори девори қадимро нишон дод. Дар ин ҷо, дар ҳафрийёти 3, як қабати маданӣ дорои маводи пурқиммат, ки ба асрҳои VI-V то милод тааллуқ дорад дарёфт гардид. Дар ғӯшаи шимолу ғарбии ҳафрийёт ҷоҳи қабр, ки дар он боқимондаи устухон ҷойгирбуд, тоза карда шуд. Муҳаққиқон дафнро ба асрҳои V - IV то милод мансуб донистанд.² Дар дигар ҳафрийётҳои рақами №№ 4-7, маводҳои гуногуни сафолӣ ба даст оварда шуданд. Дар ҳафрийёти №8 девори чанубии шаҳр бурида шуд. Буриш нишон дод, ки қисми болоии он бо хиштҳои чоркунча ва росткунча сохта шудааст.

Ҳамин тариқ, дар соли якуми ҳафрийёти димнаи Нуртеппа, маводи хеле ҷолиб ва муҳими стратиграфӣ аз асрҳои VII-V то милод ва I милодӣ ба даст оварда шуданд.³ Тавре ки натиҷаҳои ҳафрийёти соли 1980 нишон доданд, дар димнаи Нуртеппа қабатҳои давраҳои қадимтарин мавҷуданд.

¹ Беляева Т.В. Исследования в Ленинабадской области//Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С.470-471

²Негматов Н.Н., Беляева Т.В., Мирбабаев А.К. Начало исследований городища Нуртепа//АРТ, вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.320.

³ Negmatov N.N., Belyaeva T.V. On the discovery of the bronze and early iron at Nurtepa Ancient town in Tajikistan// Journal of Central (Islamabad). – 1986. – Vol.9, #2. – P.75-91

Ин дурнамои омӯзиши ёдгории мазкурро дар солҳои минбаъда муайян кард.¹

Дар мавсими саҳроии 1980 дастаи Хучанд кофтани ду қисмати Арки калъаро (хафриёти 1 ва хандаки стратиграфӣ №29) идома дод. Тадқиқот дар харду мавзеъ аз сатҳхое шурӯъ шуд, ки дар натиҷаи ҳафриёти солҳои гузашта оварда шуда буданд.²

Дар ҳафриёти 1 (масоҳаташ 100 м²), ки то сатҳи 8-ум кушода шудааст, 4 уфуқи фарҳангӣ, ки ба асрҳои XVI-XIX мансубанд кушода шудааст. Барои амиқтар омӯхтани зинаҳои минбаъдаи ҳафриёт, боқимондаҳои меъмории аз сатҳи панҷуми навбатӣ тоза карда шуданд (қабати 5). Дар ин ҷо ягон боқимондаи меъмории ёфт нашуд, аммо як маҷмааи бойи сафолӣ (табақҳо, пиёлаҳо, косаҳо, тағораҳо ва ғайра) ба даст оварда шуд. Ин қабати фарҳангӣ ба асрҳои XIII-XV мансуб аст. Маводи ҳафриёти 1, ки дар мавсими 1980 ба даст оварда шудааст, барои таърихи истеҳсоли сафол дар Хучанд хеле пураарзиш гашт, зеро он се марҳилаи рушдро дар самти бадеӣ дар бар мегирад. Қайдҳои Т.В. Беляева, ки «рангҳои аз таркиби натрий-глазур сохташуда гирди асбобҳои сафолиро фаро гирифта буданд ба санъати ҳунармандии асри XV тааллуқ дорад. Деворҳои чун барф сафед, борик ва тақрибан шаффофи косаҳо, пиёлаҳо бо нақши аҷибӣ ҳамсадои кабуд оро дода шуда буданд. Ашё ба шохкориҳои санъати амалӣ табдил ёфтааст».³

Кормандони даста, ҳафриёти ҷоҳи стратиграфии 29-ро идома дода, ҳангоми тоза кардани уфуқҳои поёни барои муайян кардани ташаккули қабатҳои маданӣ ва санаи онҳо маводҳои муҳим ба даст оварданд. Материк дар сатҳи 55-ум ёфт шуд. Дар хандаки стратиграфӣ даҳ уфуқи маданӣ муайян карда шуд. Дар қисми поёнии ҷоҳ девори асрҳои VI-

¹ Негматов Н.Н. Некоторые проблемы археологии Северного Таджикистана и Северной Средней Азии//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.285

² Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1980 г.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.305-306; Беляева Т.В. О работах Ходжентского отряда в 1980 г.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.350 (350-358); Беляева Т.В. Исследования на Ходжентском Арке//Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С.472-473.

³ Беляева Т.В. О работах Ходжентского отряда в 1980 г.//АРТ, вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.354

IV тоза карда шуд, ки дар худи қабати континентӣ (материк) сохта шудааст. Дар марҳилаҳои минбаъдаи ҳаёти Хучанди бостонӣ девор борҳо таъмир, вайрон ва аз нав сохта шудааст. Ҳамаи ин тағирот дар қисматҳои хандаки стратиграфии 29 ба таври возеҳ сабт шудаанд,¹ ки натиҷаи асосии корҳои кофтуковии соли 1980 дар қаламрави қалъаи Хучанд буд.

Кӯшишҳои асосии кормандони гурӯҳи шартномавии Табошар (У. Пулатов, Е. Д. Салтовская) дар соли 1980 ба кофтани уфуқи поёнии теппаи Тиркаштеппа равона карда шуда буданд. Дар ин ҷо ду давраи сохтмон кашф карда шуд. Тавре ки таҳлили муқоисавии боқимондаҳои бино нишон медиҳад, дар давраи аввал қалъа аз як толори хурди қариб чоркунҷа иборат буд. Дар атроф бо чор ташрифгоҳи хеле дароз дар шакли долон ихота карда шудааст. Ҳар як долон (ба истиснои ҷануб) тавассути сӯроҳҳои камарбанд танҳо бо долонҳои қаблӣ ва баъдӣ иртибот доштанд. Ва долони ҷанубӣ, ба ҷуз аз даҳлезҳои ғарбӣ ва шарқӣ, бо ду кашшофӣ ва толор иртибот дошт. Ва даромадгоҳи асосии бино тақрибан дар маркази девори ҷанубии ҳамон долони ҷанубӣ ҷойгир буд.

Дар давраи дуввуми сохтмон, як девор аз шимол ба ҷануб равона шуда, толори марказӣ ба ду ҳуҷраи ба долон монанд тақсим карда шудааст. Натиҷаҳои ҳафриётро таҳлил намуда, муҳаққиқони ёдгорӣ - У.П.Пулатов ва Э.Д. Салтовская ба хулосае омаданд, ки «бинои қабати поёнии Тиркаштеппа пеш аз таҷдид, вақте ки он аз толори марказӣ ва долонҳо иборат буд, мувофиқи тарҳ як ибодати маъмулӣ, сохтори маъбад буд ...» ва «... тахмин кардан мумкин аст, ки бино ҳамчун маъбади олиҳаи ҳосилхезӣ ва обҳо Аноҳита (ё Нана) хидмат кардааст».²

Тибқи гуфтаи олимон, дар толор мавҷуд будани ҷоҳ далели қавӣ барои тахминҳои онҳост. Қабати поёнии Тиркаштеппа бозёфтҳо хеле кам дод: каме бештар аз бист пораи сафолӣ, асосан ҳошия ва деворҳои хумҳо,

¹ Беляева Т.В. О работах Ходжентского отряда в 1980 г.//АРТ, вып. 20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.356-357.

² Пулатов У.П., Салтовская Е.Д. Раскопки нижнего горизонта Тиркаштеппа //АРТ. вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. – С.343

хумчаҳо, дег, пиёла, коса ва дигар ашёи ошпазӣ ва хӯрокворӣ ёфт шуданд. Тамоми маҷмааи сафолии қабати поёнии Тиркаштеппа ба асрҳои III-IV тааллуқ доранд.¹

Ҳамин тариқ, соли 1980, дар уфуқи поёнии Тиркаштеппа, асоси ибтидоии ёдгорӣ - як маҷмааи хурд, ба таври возеҳ табиати маъбад, бо толори чоркунча дар марказ ва долонҳои гардишии атрофи толор қанда шуд.

Димнаи Ширин 1 яке аз ёдгориҳои ҷолиби Тоҷикистони Шимолӣ мебошад, ки дар он якчанд сол пай дар пай ҳафриёт гузаронида мешавад. Соли 1980 дастаи Куркат дар ин ёдгорӣ ба кашфи як объекти нав шурӯъ кард. Ҳафриёти нав дар ҷанубу ғарби маҳалли ҳафриёти шимолӣ гузошта шуд.² Қитъаҳои деворҳои мудофияи ғарбӣ ва ҷанубӣ дар дохили маҳалли ҳафриёт тоза карда шуданд. Тавре ки тозагорӣ нишон дод, деворҳои, ки аз блокҳои калони пахсовӣ сохта шудаанд, хуб боқӣ мондаанд (баландии онҳо қариб 2,5 метр). Дар яке аз онҳо ошёна ва анборе тоза карда шудааст, ки деворҳои он бо қабати алебастр андова карда шудаанд. Дар наздикии он, дар девори мудофияи ҷанубӣ ду ҷойи нишаст пайдо шуданд. Бозёфтҳо каманд, танҳо чанд пораи сафолҳои сурхдор ва сайқалёфта мебошанд. Аз сабаби кам будани бозёфтҳо, санагузори қабати он душвор буд. Аммо, ба гуфтаи роҳбари ЭМБТШ, «... аз рӯи сохтори деворҳо, масолеҳи сохтмонӣ ва бозёфтҳои сафолӣ баҳо додан мумкин аст, ки маҷмааро ба давраи қадимаи аввал нисбат додан мумкин аст».³

Дар мавсими соли 1980, дастаи Шахристон иктишоф ва таҳқиқоти қаламрави ин минтақаро анҷом дод.⁴ Дар ҳайати даста тадқиқот дар се гурӯҳ гузаронида шуд. Аввалини онҳо - Гурӯҳи омӯзиши асри санг (роҳбар Н. А. Москаленко) дар минтақаи Шахристон ҷустуҷӯи ёдгориҳои

¹ Пулатов У.П., Салтовская Е.Д. Раскопки нижнего горизонта Тиркаштепа //АРТ. вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. - С.343

² Мирбабаев А.К. О работах на городище Ширин 1//Археологические открытия 1980 г. - М., 1981. - С.476.

³ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1980 г.//АРТ, вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. - С.305

⁴ Негматов Н.Н. О работах в Шахристане//Археологические открытия в 1980 г. - М., 1981. - С.476-477.

асри сангро анчом дода, 27 макон ва чойгиршавии онҳоро сабт кард. Ҳафриёт дар як нукта гузаронида шуд (№7), ки дар он асбобҳои сангӣ ва сангпораҳо кашф карда шуданд.

Гурӯҳи дувум - Соигургхонай бо роҳбарии З.А.Маллаева дар маҳаллаи кулолгарии Бунҷикат (Сои Гургхона) кор кард. Пештар, маҷмӯаҳои манзилӣ ва хунармандӣ аз ҷумла хумдонҳо, муайян карда шуданд. Соли 1980 гурӯҳи З.А.Маллаева ҳафриёт 1-ро ба итмом расонида гурӯҳи биноҳои таъйиноти гуногун ва долонҳои функционалиро омӯхт. Дар ин ҷо оташдон, пораҳои сафолӣ ва як тангаи Сомониён, ки санаи қаблии маҷмааро тасдиқ мекунанд, ёфт шуданд.¹

Гурӯҳи Қаҳқаҳа (роҳбар Р.З.Авзалов) корҳои кофтуковӣ дар бахши истиқоматии Қалъаи Қаҳқаҳа 1 гузаронида шуданд, ки дар он солҳои пеш ҳафриёти Ибодатгоҳи бутҳо ва масҷиди бисёрсутунии Бунҷикат кофта шуда буданд.² Объектҳои асосии кор маҳаллаҳои 5 ва 6 буданд. Дар қисми якуми онҳо биноҳои №21 ва қисман № 20 пурра тоза карда шуданд. Дар қадди марзи шарқии ин маҳалла хандақи дарозе қанда шуд ва нишон дод, ки ин мавзеъ беодам аст: муҳаққиқон бар ин назаранд, ки ин майдон дар пойгоҳи қасри афшинҳои Уструшана будааст. Дар зери қисмати хандақ ва дар чорроҳаи хучраи 7 як ҷоҳи калон бо 9 ҳазор санги андозаи гуногун кушода шуд. Тавре, ки бостоншиносон муайян карданд, ин анбори санг – арсенал будааст.

Минтақаи 6 объекти дигари қори гурӯҳи Қаҳқаҳавӣ гардид. Аммо, дар ин ҷо миқдори нисбатан ками корҳо иҷро карда шуданд - танҳо як хучраи №22 кушода шуд, ки дар он дар баробари сафолҳои хонагӣ, тангаи мисини ихшиди Суғд - Тархун (700-710) ёфт шуд.³

¹ Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1980 г.//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.306-307.

² Негматов Н.Н., Авзалов Р.З. Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Қаҳқаҳа I// Материальная культура Таджикистана. – Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.177-210; Негматов Н.Н., Мамаджанова С.М. Бунджикат – средневековая столица Уструшаны//Градостроительство и архитектура. – Ташкент, 1989. – С.91-99.

³ АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.307.

Илова ба кофтукови пешбинишудаи дастаҳои ЭМБТШ, корҳои ҷустуҷӯӣ низ дар мавсими 1980 анҷом дода шуданд. Ҳамин тариқ, корманди ЭМБТШ А.К.Мирбобоев ва муҳандис-бостоншиноси Нозироти давлатии ҳифзи ёдгориҳои вазорат Ф.Абдуллоев ба ноҳияи Исфара ташриф оварданд. Онҳо бо қабри Лангари Хочиён, воқеъ дар мавзеи Чашмаи Моҳиён дар канори деҳаи Чорку, таъхис карданд. Бостоншиносон бо бозёфтҳои қабрҳо шинос шуданд ва таърихи дафн ва тамоми қабристони асрҳои III-V милодиро муайян карданд.¹

Гурӯҳи алоҳида (О.В. Панфилов) ба ҷустуҷӯ ва тасхеҳи расмҳои рӯи санг (петроглифҳо) дар минтақаи Ашт машғул буд. Гурӯҳи якуми петроглифҳо дар ҳудуди Шӯрои деҳаи Понғоз қайд карда шудааст. Расмҳо дар се шоҳаи амудии шимолии аз гранит кандакорӣ карда шудаанд.²

Тасхеҳ тавассути интиқоли нақшаҳо ба калима ва аксардорӣ сурат гирифт. Маводи бадастомада барои омӯхтани мавзӯҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ замимаи муҳим гардид.

Чамъбаст ва хулосаи мухтасар оид ба таърихи омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар солҳои 1974-1980.

1) Қалъаи Тиркаштеппа пурра омӯхта шудааст (1975-1980).

2) Дар Арки Хучанд хандақи стратиграфӣ то ба материк оварда шуд. Дар ин ҷо тасвири мукаммали рушди стратиграфии шаҳр ба даст оварда шудааст, ки ба 10 уфуқи сохтмонӣ тақсим карда шудааст. Девори якум асрҳои VI-V пеш аз милод дар баландии хокии табиӣ сохта шудааст.

3) Ифтитоҳи масҷиди Қалъаи Қаҳқаҳа 1.

4) Оғози омӯзиши муназзами петроглифҳои Тоҷикистони Шимолӣ.

¹ Мирбабаев А.К. Некоторые могильники Лангари Ходжиён Исфаринского района//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.346-349.

² Панфилов О.В. Новая группа петроглифов в Пангазе//АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.371-383

3.2. Таҳқиқоти бостоншиносон дар нимаи якуми солҳои

80-ӯми асри XX

Мавсими саҳроии соли 1981 барои кормандони экспедитсияи бостоншиносӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ хеле пурбор буд: ҳашт даста барои корҳои ҳафриёти ба минтақаҳои гуногуни Тоҷикистони Шимолӣ рафтанд, ки ин нисбат аз мавсими гузашта ду маротиба зиёдтар аст. Умуман, объектҳои таҳқиқот бетағйир монданд.¹

Ҳамин тариқ, дастаи Ничонӣ (сардор Н. Н. Негматов ва Т.В. Беляева) мавсими дуҷуми ҳафриёти димнаи Нуртеппаро оғоз намуд. Тадқиқот дар ҳафриёт ва чоҳҳо, ки соли 1980 оғоз ёфтаанд, идома ёфт. Ҳангоми васеъ кардани майдони ҳафриёти №1, дар шимоли утоқи №1, боқимондаҳои деворҳои хучраи дигар ёфт шуданд. Биноҳои тозакардашуда деворе, ки бараш 1 м мебошад, чудо мекунанд. Вақте ки қабати маданӣ тоза карда шуд, маҷмӯаи сафолӣ, аз чумла ашё - пораҳои хум, кӯза, коса, ва ғайра ба даст оварда шуд.

Ҳафриёти 3, ки дар қисмати чанубу шарқии ин мавзеъ ҷойгир аст, стратиграфияи мураккаbero боқӣ гузошт, ки боқимондаҳои девори бино ба маҷмӯи фаровони сафолиро дар бар мегирад, ки дар байни онҳо пораҳои ашёи давраи Антикаи пасин бартарӣ доранд.

Идомаи ҳафриёти 4 аз давраҳои қадимтар мавод ба даст овард – ин ҷо се заминкани давраи аввал ва заминкани давраи дуввум тоза карда шуданд. Дар қабатҳои фарҳангӣ пораҳои сафолӣ, устухонҳо, сангҳо ва асбоби ғаллакубӣ мавҷуд буданд. Ду сарнайзаи биринҷии қолиби диққат ҳастанд. Маводи ҳафриёт шаҳодат медиҳанд, ки ин қисмати димна дар охири асри биринҷӣ ва аввали асри оҳан обод шудааст.² Дар ҳафриёти дигари 6 ва 6 а, ки дар қаламрави куҳандиз гузаронида шуда буданд,

¹ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.//АРТ, вып.21 (181). – Душанбе,1988. – С.11-18

² Негматов Н.Н. Раскопки городища Нуртепа//Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С487-488; Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Исследования Нуртепа в 1981г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.23.

кабатҳои мадания асрҳои 6 – 5 ва 1 то милод кофта шуданд.¹ Маводҳои ҳафриётҳои 7-9 миқдор ва маҷмаӯи маводи қисмҳои дигари димнаро ғанӣ намуда, дар бораи меъморӣ, шуғли аҳоли ва робитаҳои он бо минтақаҳои ҳамсоя тасаввурот медиҳанд. Дар ин замина, муҳаққиқон ба ҳулосае омаданд, ки «...сокинони Нуртеппа бо ҷамоъатҳои ҷорводорӣ аз шимол ва кишоварзии ҷануб робитаҳои тичоратӣ дошта, дар қисмати ҳамшафати ҳавзаи Сирдарё як фарҳанги ба худ ҳосе аз давраи гузариш аз охири асри биринҷӣ ба асри оҳанро офариданд».²

Дасти шартномави Табошар (сардораш У.П. Пулатов) ба омӯзиши қабристони Ҷуғзхона («манзилгоҳи бумҳо») шурӯъ кард, ки он дар 5-километри ғарбии қалъаи Тиркаштеппа, дар наздикии деҳаи Бегули ҷойгир аст.³ Ёдгори дар канори сойи Шишоб дар маҳалли Намозгоҳ дар ҷанубу ғарби Қарамазор ҷойгир аст.

Қабристон аз қурумҳо (биноҳои дафнӣ, ки аз санг бунёд шуданд) ва қӯрғонҳои нимкураакл заминӣ иборатанд. Қормандони даста 13 қурум ва 5 қӯрғонро кофтанд.

Қурумҳо аксар вақт муғзхона ҳам номида мешаванд. Қурумҳо ёдгориҳои дафнӣ буда, ки дар қаторкӯҳи Қурама паҳн шудаанд ва аз ибтидои солҳои 50-уми асри ХХ омӯхта шудаанд.⁴

Қурумҳо зоҳиран ба теппаи шахшудаи иборат аз сангҳои хурду миёна шабоҳат доранд. Дар маркази қурумҳо лаҳати байзашакл, ки аксар вақт ба самти шимолу ҷануб равона қарор доранд. Лаҳатҳо куттиҳои сангин дар шакли пастҳои дар рӯи қитъа кофта мебошанд: қаъли лаҳат – бо сангмайда пур карда шуда, деворҳояш аз сангҳои қасон ва миёна, барои

¹ Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Исследование Нуртепа в 1981 г.//АРТ, вып.21.(1981). – Душанбе, 1988. – С.28

² Ҳамон ҷо. – С.31

³ Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки могильника Чугзхона в Табошаре//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.32-55.

⁴ Литвинский Б.А. Об изучении в 1955 г. погребальных памятников кочевников в Карамазарских горах//АРТ, вып.3 (1955). – Сталинабад, 1956. – С.45-46; Литвинский Б.А.. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г.//АРТ, вып.5 (1957). – Сталинабад, 1959. – С.121-126; Литвинский Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы. – М., 1972. – С.137-213

рӯйпӯш кардани он сангҳои ҳамвор (тахтасанг) истифода шудааст. Дар лаҳат – усухони дафншудагон (скелет) ба самти шимол равона аст.

Тавре ки намуди қабр нишон дод, қариб ҳамаи қурумҳои кофташудаи қабристонии Ҷуғзхона дар замонҳои қадим ғорат карда шуданд. Устухонҳо ба таври тасодуфӣ хобиданд, якчанд ашёи хом, аз ҷумла якчанд зарф, ашёи оҳанин (корд, шамшер ва ғ.), оинаҳои биринҷӣ ва ҷавоҳироти занон мавҷуданд. Дар асоси қиёсҳо, таҳлили хусусиятҳои тарроҳӣ ва муқоисаи бозёфтҳо, махсусан сафолҳо, қурумҳои Ҷуғзхона ба асрҳои 3 - 4 милодӣ мансубанд.¹

Ҳамзамон бо қурумҳо, инчунин дар қӯрғонҳои Ҷуғзхона низ кофтуковҳо гузаронида шуданд. Аммо, танҳо 5 қӯрғон кофта шудаанд. Қӯрғонҳо аз сангпора ва гил иборат буда, шаклан нимкура мебошанд, ки дар зери он, чун қоида, хоҳи дафн мавҷуд аст. Аммо баъзан, қабрҳо бе скелет ҳам вучуд доранд, ки онҳоро кенотаф (иншооти ёдгори бидуни осори дафн) меноманд. Ҳамин тариқ, аз панҷ қӯрғони кофташудаи Ҷуғзхона се ададашон кенотафҳо буданд. Ду қабри дигар маводи қолиб пешкаш карданд. Гӯрҳо ғоре мебошанд, ки аз қисми даромад ва лаҳат иборатанд. Ҷуғзхона ба асрҳои II-IV милодӣ тааллуқ дорад.² Дар ғорҳо ашёи асбобҳои дафн кашф карда шуданд, ки барои омӯзиши таърих ва фарҳанги аҳолии Илоқи қадим арзишманд аст.

Дастаи шартномавии Чорку (сардораш А. К. Мирбобоев) тирамоҳи соли 1981 фаъолият кард. Тадқиқот дар минтақаи Исфара гузаронида шуд. Дар ин ҷо ду қабристон - Лангари Ҳоҷиён ва Танги Сурх омӯхта шуданд.³

Дар қанораҳои шимолу шарқии деҳаи Чорку ҳафриёти қабри Лангари Ҳоҷиён оғоз ёфт. Қабристон масоҳати қариб 10 гектарро дар бар мегирад. Дар рӯи замин аломатҳои берунӣ дида намешаванд ва аз ин

¹ Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки могильника Чугзхона в Табшаре//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.45.

² Ҳамон ҷо. – С.56

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.12

рӯ, муайян кардани маҳалли дафнҳо ва дар мачмӯъ, майдони қабри Лангари Хочиён душвории муайянеро ба бор меорад. Дар мавсими саҳроии соли 1981 кормандони даста 19 дафнро кашф карданд, ки аз рӯи тарх, маросими дафн ва вақт тафовут доштанд. Асосан, ин чоҳҳои заминӣ бо дафни гурӯҳӣ ва яккаса бо ғорҳо ва андова, инчунин дафнҳо дар тобутҳои тахтагин ва ғулаҷӯбҳо буданд. Ҳама қабрҳои заминӣ бо дафни ягона дар хатти шимол-ҷануб, сар ба ҷануб нигаронида шудаанд. Дафнҳо дар тобутҳо, ғулаҷӯбҳо - зери хатти шарқу ғарб андова шуда, сар ба сӯи шарқ равона шудаанд. Устухонҳо бо пушт дар ҳолати васеъ хобидаанд, дастҳо дар бадан ҷойгиранд. Ҳангоми кушодани қабрҳо, чиҳози бойи ҳамроҳӣ, аз ҷумла сафолҳои хуб ҳифзшуда, ашёи ороиши сангӣ, маҳсулоти металлӣ ва ҷавохирот ба даст оварда шуданд.¹

Як қабристони дигарро кормандони дастаи Чорку дар минтақаи Таги Танги омӯхтанд. Қабристон бо номи «Тангии Сурх» маъруф аст. Майдони умумии ёдгори муайян карда нашудааст: хангоми қабрҳои кишоварзӣ нишонаҳои берунии қабр вайрон карда шуданд. Қабристон хангоми ба нақша гирифтани қаламрави боғҳои нав пайдо шуд. Дар давоми қор зиёда аз 25 дафн вайрон карда шуд. Ҳама дафнҳо зери замин буданд. Дар назди сар ва пойҳои устухон яктогӣ ё дутогӣ зарф ёфт шуданд. Кормандони даста боз 10 чуқурии гурӯро кашф ва тоза карданд. Кофтуковҳо ва омӯзиши қабри Танги Сурх нишон дод, ки онҳое, ки соли 1981 дар минтақаи Исфара тафтиш карда шуданд, аз якдигар фарқ доранд ва онҳоро гурӯҳҳои гуногуни ҷӯпонҳои бодиянишин боқӣ гузоштанд. Қабристони Лангари Хочиён ба асрҳои IV-VI милодӣ рост меояд. Дар ҳоле ки қабри Танги Сурх қабл аз он аст ва ба асрҳои II - I то милод ва асрҳои I - II милодӣ тааллуқ доранд.²

Дар байни объектҳои омӯзиши дастаи Фарғонаи Ғарбӣ (сардораш Е.Д. Салтовская) тирамоҳи соли 1981 шаҳраки Дунгчатеп, воқеъ дар

¹ Мирбабаев А.К. О работах Чоркуйского хоздоговорного отряда в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.64-67.

² Ҳамон ҷо. – С.72

ноҳияи Пролетар (ҳоло Чаббор Расулов) буд.¹ Ин маҳалли бисёрқабатаи Уструшанаи Шарқӣ пештар кашф шуда буд ва ҳафриёт дар солҳои 1977-1978 гузаронида шуд.² Сипас қабатҳои фарҳангии уфуқи бинои болоӣ муайян карда шуданд. Акнун диққати асосӣ ба омӯхтани тарҳҳои меъмории уфуқи поёни равона шуда буд. Дар ин ҷо, дар баробари девори берунии шимолӣ, ҳучраҳои №№ 2, 3, 5 ва ҳучраи танги долонмонанди № 4 тоза карда шуданд. Деворҳои ҳама утокҳо аз хишти хом росткунҷаест ва бо якчанд қабати гили тунуки зарди хокистарӣ андова шуда, то баландии 3 м нигоҳ дошта шудаанд, дар фарши ҳучраҳо нишонаи дурудароз истодани об ба назар расид, ки ин оқибати обҳезии Исфанасой буд. Умуман, қорҳои 1981 имкон, ки «сохтори нақшаи бинои таҳқиқшаванда намунаи тақрибан классикии сохтори долон-шона бо баъзе қавраҳои дар услуби тарроҳӣ ва ҷузъиёт мебошад: дар ду тарафи долони марказии 4 дар Дунгчатеп утокҳои ҳамшафатии масоҳаташг нобаробари сакфпӯш ва сакфҳои ҳамвор буданд».³ Дар фарши ҳучраҳои тозашуда маҷмӯи маснуоти сафолӣ - хум, дегҳо, пиёлаҳо, кӯзаҳо ва ғайра ба даст оварда шуданд. Дар байни онҳо маҷмӯаи хурди зарфҳои сурх ва сиёҳ дар шакли дегчаҳои гардандор мавҷуд аст. Уфуқи поёнии бинои Дунгчатеп ба асрҳои III-V мелодӣ рост меояд.

Дастаи Шахристони ЭМБТШ (роҳб.А.И.Маняхина) дар мавсими соли 1981 ҳафриёти шаҳраки Қалаи Қаҳқаҳа I-ро идома бахшид. Қофтуковҳо дар наздикии манзили шимолӣ ва маҳаллаи ҳунармандон, ки дар байни объектҳои қаблан кофташудаи II ва III ҷойгир буданд, гузаронида шуданд. Дар ин ҷо ду утоқи дароз кашф карда шуданд, ки онҳоро деворҳои дарунӣ ба якчанд қисмҳо тақсим карда, ба бахшҳои алоҳидаи истеҳсоли ва истиқоматӣ тақдир доданд. Ба ин маҷмааи мушоҳидаҳо (оташдонҳои шабеҳи оташдон, чуқуриҳо, дигар иншооти

¹ Салтовская Е.Д. Раскопки поселения Дунгчатеп в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.88-96.

² Салтовская Е.Д. О раскопках Дунгчатеп//АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1983; Салтовская Е.Д. Раскопки поселения Дунгчатеп в 1978 г.//АРТ, вып.18 (1978 г.). – Душанбе, 1985.

³ Салтовская Е.Д. Раскопки поселения Дунгчатеп в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.92

хурде, ки шинохтанашон душвор аст) ва таркиби бозёфтҳо, (ханҷарҳои оҳанин, тир ва корд ва ғайра)¹ ишора мекунад.

Дар ҳайати дастаи Шаҳристон гурӯҳи алоҳидаи Калъаи Сар бо роҳбарии У.П.Пулатов кор мекард. Гурӯҳ ҳафриёти димнаи Калъаи Сар дар дараи Гургонро идома дод.² Бостоншиносон 9 ҳуҷраҳо тоза карданд. Онҳо бо шакл фарқ мекунанд, аммо аксари деворҳо аз сангҳо сохта шудаанд. Дар пур кардани он маҳсулоти сафолии шаклҳои гуногун ба даст оварда шуданд, аз ҷумла ҷунин маҳсулоти маҳсус, аз қабилҳои зарфҳои барои гирифтани рағван. Ёдгорӣ ба асрҳои X - XII тааллуқ дорад.

Соли 1981 яке аз объектҳои нави қорҳои бостонӣ дар шимоли Тоҷикистон димнаи Мугтепа буд.³ Соҳиби пешин бостоншиносон О.И.Смирнова, Е.Д.Салтовская, Х.Муҳиддинов ва дигарон дар ин ҷо чанде хандақҳои иктишофӣ гузоштанд, аммо боз ҳам саволҳои буданд, ки посух нагуфтанд.

Ба ин муносибат, мутобиқи қарори роҳбарияти Пажӯҳишгоҳи таърих ба номи А.Дониш ва ЭМБШТ ҳафриёти Мугтепа аз нав оғоз ёфт. Барои амалӣ гардонидани ин қарор дастаи археологӣ таҳти роҳбарии Н.Т.Раҳимов ташкил карда шуд. Аз тарафи қормандони даста чиҳати рӯшан кардани баъзе масъалаҳои марбут ба стратиграфияи ёдгорӣ ҳафриёти хандақи №8 оғоз ёфт.⁴

Ҳафриёти №8 аз тарафи ҷануб васеъ карда шуд. Ин минтақаи нави ҳафриётӣ ҳамчун Ҳафриёти № 8а (андозаи 18х6 м) номгузорӣ шуд. Дар давоми мавсими қор дар объекти 8А боқимондаҳои як бурҷ ва ду ҳуҷраҳои қалон ҳафр гардид. Дар минтақаи ҳафриёт панҷ ҷоҳои партов (бадраб) тоза

¹ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.// АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.11-18

² Пулатов У.П. Раскопки на Калаи Сар в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.97-106.

³ Раҳимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.107-114

⁴ Ҳамон ҷо. – С.108

карда шуданд. Чор қабати мадания, ки дар мавсими 1981 кашф карда шуд маводи сершумори асрҳои XVIII-XIX-ро ба даст овард.¹

Дар илми ибтидоии солҳои 80-ум масъалаи шаҳршавӣ (урбанизация) мубрам гардид. Дар ҳалли ин проблема маводҳои таҳқиқоти ёдгориҳои воҳаи Куркат аҳамияти хоса дошт. Дастаи Куркати ЭМБШТ соли 1981 ҳафриёти статсионарию дар димнаи Ширини воҳаи Куркат идома дод.² Аввалин элементи меъморӣ, ки дар ин ҷо тоза карда шуд, долони дароз ва васеи меҳварӣ буд. Он аз самти аз шарқ ба ғарб тӯл кашида тамоми димнаро фаро мегирад (дарозии долон -29.1м, паҳноӣ -2.5м). Деворҳо ёнаи долон ба деворҳои муҳофизати ҷафс ҷойгиранд. Деворҳо аз блокҳои калони похсагин сохта шуда буданд. Девори ҷанубӣ комилан маҳкам ва қисми шимолии қалъаро аз ҷануб муҳофизат мекунад. Дар қисмати шимолу ғарбии долон як хучра бо оташдон, танур ва суфай аз похса бунёд шуда кашф гардид. Ҳангоми тоза кардани долон аз сангбастаҳои давраи минбаъда, дар фарш ва тӯдаҳо пораҳои ғаллатозакунаки сангӣ, дукҳои ҳаҷмашон гуногун, лавҳҳои металлӣ ва якчан танга дарёфт гардид.³

Объекти дигари омӯзиши проблемаи шаҳришавӣ (шаҳргароӣ)-и Тоҷикистони шимолӣ шаҳри қадимӣ ва асрҳои миёна Ленинобод (Хучанд) буд. Дар мавсими соли 1981 дар ин ҷо дастаи Хучандии ЭМБШТ бо роҳбарии бостоншинос Т.В.Беляева кор кард.⁴ Аъзоёни даста омӯзиши зинаҳои болоии ҳафриёти №1-ро дар қисми ҷанубу ғарбии Арки қалъаи Хучанд идома доданд. Дар ин ҷо боқимондаҳои меъморӣ тоза карда ва маҷмӯаҳои сафолии аз асрҳои XV - ибтидои асри XX ба даст оварда шуд. Дар айни замон ҳангоми кандани ҷоҳи таҳкурсии бинои баландошӯна, ки дар ҳудуди маҳаллаи қадимаи кулолгарони шаҳр - Маҳаллаи Кулолгарон

¹ Рахимов Н.Т. Раскопки городища Мугтепа //Археологические открытия 1981 г. – М., 1984. – С.503-504; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.12; Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.114.

² Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.14; Мирбабаев А.К. Новые открытия Куркатского отряда//Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С.486-487.

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.15

⁴ Ҳамон ҷо. – С.15-16.

сохта мешуд, назорати археологӣ гузаронида шуд. Ҳангоми корҳои назоратӣ қабатҳои мадании асрҳои XVII-XIX ба қайд гирифта шуд.¹

Дар ҳайати дастаи Хучанд гурӯҳ оид ба омӯзиши петроглифҳо кор мекарданд. Корманди экспедитсия О.В. Панфилов омӯзиши расмҳои рӯи сангро дар Тоҷикистони Шимолӣ идома дод. Дар мавсими саҳроии соли 1981 нишебӣ ва дараҳо қисми ҷанубӣ ва ҷанубу шарқии кӯҳи Муғул омӯхта шуданд.² Ҳамин тариқ, нуқтаҳои петроглифҳо дар дараҳои Туябоғузсой, Чорухдайронсой, Чашмасой, Аждаҳорисой, Бодамбетсой, Куруксой, Қизбувисой ва Бешкотансой қайд шуданд. Дар маҷмӯъ, тақрибан 500 петроглиф ёфт шуд. Аксари онҳоро расмҳо схемавӣ ташкил медоданд. Гурӯҳи нисбатан хурдтар аз петроглифҳо иборатанд, ки бо усули воқеии «контурӣ» ва «соягӣ» кашида шуда буд. Бино ба гуфти О.В. Панфилов се қабатҳои замони гуногун: 1) антиқа: V - III то милод, 2) Қушонӣ асрҳои I-V ва 3) охири асрҳои миёна - асрҳои XVI - XVIII аз ҳамдигар бо усул ва сюжет фарқ мекунанд.³

Соли 1981 чанде аз бозёфтҳои тасодуфӣ қайд карда шуданд. Ҳангоми корҳои заминсозӣ дар деҳаи Хочаи Софи Шӯрои деҳаи Далёни Боло (ноҳияи Диваштич), булдозерчиён тасодуфан ба дафни инсонӣ бархӯрданд. Дар хум устухонҳо, маҳтобҳои аз санги ороишӣ сохташуда, зарфи обдорӣ (фляга) ва ҳайкали биринҷии буз буданд.⁴ Ҳангоми азназаргузаронии иловагӣ аз ҷониби кормандони Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносии вилояти Ленинобод (ОТКВЛ) шамшери оҳанин, сафол ва косахонаи сари одам ёфт шуд, ки нишондиҳандаи чанд дафни вайроншуда мебошад. Муҳаққиқон пешниҳод намуданд, ки қабрҳо ва ҷузъҳои гуногуна пайдошуда дар масофаи 1-2 км аз Хочаи Соф, «ба доираи ёдгориҳои

¹ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г. //АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.15.

² Панфилов О.В. Петроглифы хребта Моголтау//Молодые учёные – 60-летию Киргистана/ Тез. докладов и сообщений конференции. – Фрунзе, 1982. – С.80-81.

³ Панфилов О.В. Работы на Моголтау в 1981 г.//АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.115-125.

⁴ Марофиев С.Ш., Москаленко Н.А. Архаические находки из Ходжаи Соф//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.73-87.

замони Кӯшониён» ва аз они «маҳсулоти маҳаллии Уструшана» тааллуқ доранд.¹

Ҳаҷми тадқиқоти ба нақша гирифташуда барои як мавсими муайяни сахро аз маблағгузори вобаста аст. Ҳангоми бастанӣ шартномаҳои хоҷагӣ оид ба омӯзиши бостоншиносии баъзе ёдгориҳои имкониятҳо ба таври назаррас васеъ мешаванд. Соли 1982 барои гузаронидани таҳқиқоти сахроӣ панҷ дастаҳои бостоншиносӣ мучахҳаз гардид, ки, сетои онҳо Чоркуҳ (А.К. Мирбобоев роҳбар), Табошар (Е.Д. Салтовская раҳбар) ва Нуртеппа (Т.В.Беляева) тибқи шартнома фаъолият доштанд.² Ду дастаи дигар - Уструшанӣ (роҳбараш А. Мирбобоев) ва Хучандӣ (роҳбар Т.В.Беляева) бо маблағҳои буҷа кор мекарданд.

Бузургтарин даста дастаи Уструшан буд, ки дар он таҳқиқотро гурӯҳҳои алоҳида - Қалаисарӣ (У.П. Пулатов), Шахристонӣ (А.И. Маняхина, В.К. Джумаев), Уратеппагӣ (Н.Т. Раҳимов), Куркати (А.К.Мирбобоев) ва гурӯҳи омӯзиши ёдгориҳои обёрӣ (У. Эшонқулов) - мегузарониданд.^б

Гурӯҳи Қалъаи Сар таҳқиқи кешки Қалъаи Сарро идома дод. Дар ҳар се ҳафриёт, ки дар мавсими гузашта оғоз ёфта буд, кофтуков гузаронида шуд. Дар мачмӯъ, дар мавсим 10 ҳучра тоза карда шуд. Онҳо ҳам аз рӯи тарҳ ва ҳам ҳаҷм фарқ мекунанд. Тавре ҳафриёт нишон дод, бисёре аз биноҳо, деворҳо бо сангҳо баста шудаанд. Дар бисёр ҳолатҳо, як усулро қайд карда шуд, ки мувофиқи он «... дар қисми поёнӣ, алахусус дар қатори аввал сангҳои азим (масалан, дарозии як санг дар девори чанубӣ ба 1,04 м мерасад) ва дар боло, сангҳои андозаи хурдтар истифода мешаванд».³ Масоҳати васеи ҳавлӣ дар ҳафриёти №3 тоза карда шуд. Ҳангоми ҳафриёт бисёр сафол, ашёи металлӣ ва 3 танга ёфт шуда яктоаш суғдӣ (асрҳои VII - VIII) ва ду тангаи Сомониён (асри X) буд. Ҳамин тариқ, зарфҳои сафолӣ ва

¹ Марофиев С.Ш., Москаленко Н.А. Архаические находки из Ходжаи Соф//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.87.

² Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.11-17.

³ Пулатов У.П. Раскопки на Калаи Сар в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.56.

тангаҳои Сомониён санаи қаблан пешниҳодшудаи қабатҳои маданияи ёдгории Қалъаи Сарро (асрҳои X-XII) тасдиқ карданд.

Гуруҳи Шаҳристони дастаи Уструшанӣ (А. И. Маняхина, В.К. Чумъаев) ба кофтукӯви Марказ (маҳалла)-и кулолгарии Бундҷикат, ки дар он ҷо солҳои гузашта якҷанд маҷмааи манзилӣ бо хумдону танӯрҳо баррасӣ шуда буданд, таваҷҷуҳ зоҳир карданд. Соли 1982, омӯзиши маҷмаа дар шарқ ва шимолу шарқи биноҳои қаблан кофташуда гузаронида шуд. Ҳангоми ҳафриёт тарҳ, ҳолат, сатҳи фарш ва инчунин таъиноти функционалии се ҳуҷра (№№ 6,7,8) муайян карда шуданд. Дар байни зардҳока пораҳои сафол ва хишт ба даст оварда шуданд. Дар байни бозёфтҳои ҷолиб пораҳои пиёлаи сирдор бо навиштаҷоти хайрхоҳонаро бояд қайд кард, ки дар гӯшаи ғарбии ҳуҷраи №6 ёфт шудаанд. Дар гӯшаи ҷанубу ғарбии ҳуҷраи №7 оташдони сайёри ороишӣ, панҷ муҷассамаи гилии нимпухтаи аспҳо ва дар ҳуҷраи № 8 тангаи Сомониён ва пораҳои кӯзаҳо дарёфт шуданд.

Ғайр аз тоза кардани ҳуҷраҳо боз ду хандақ низ гузошта шуд. Аввалан онҳо дар байни утокҳои №4 ва 2 ҷойгир буданд. Дар ҷоҳи №1 маводҳои гуногун ба даст оварда шуданд. Ҳафриёт дар ҷоҳи №2 барои муайян кардани деворҳои берунии ҳуҷраҳои №7 ва 8 равона шуда буд. Таҳлили маводи бадастомада муайян кард, ки ҳуҷраҳои 6 ва 8 ҳуҷраҳои ёрирасон буда, ҳуҷраи 7 ҳамчун хонаи муқаддас (ибодатхона) хизмат кардааст.

Илова бар ин, ба даст овардани мавод ва усулҳои сохтмон имконпазир буд. В.К. Чумъаев менависад, ки «Натиҷаҳои кори анҷомдодашуда барои тахмин асос мешавад, ки маҷмааи манзилию истехсолии 1-и маркази кулолгарии Сои Гургхона на дар замини ҳамвор, балки гӯё дар нишебии сой сохта шудааст. Гузашта аз ин, деворҳои, ки мустақиман ба нишебии сой мепайвандад, дар қисми боло, ки онҳо аз сатҳи нишеб баромаданд, дар тамоми ғафсии девор бо хиштҳои хом пӯшониданида шудаанд. Деворҳои биноҳо, ки ба нишебӣ менигаранд, низ пурра бо

хиштҳои хом пӯшонида шуда буданд».¹ Дар ҷараёни таҳқиқоти Сои Гургхона маводи иловагии пурарзиш оид ба ҷаёлияти иқтисодӣ ва истеҳсолии сокинони маҳаллаи кулолгарони Бунҷикат ба даст оварда шуд.²

Дар шаҳри Уратеппа (Истаравшан) омӯзиши шаҳраки Мугтепа идома ёфт. Соли 1982 гурӯҳи Уратеппа ҳафриётро дар маҳалли 8а идома дод.³ Кӯшиши асосии кормандони гурӯҳ ба тоза кардани бурҷ, муайян кардани баландии он ва муайян кардани пайдарпаии хронологии қабатҳои маданӣ дар ин қисмати шаҳрак равона шуда буд. Дар тозакунии қисми дарунии бурҷ маводи бой ва гуногун, ки дар давоми асрҳои аввали миёна тавсиф шудаанд ба даст оварда шуд. Хандақи стратиграфӣ, ки дар наздикии бурҷ аз шарқ гузошта шуда буд, ба сатҳи материк оварда шуд. Тавре аён гардид, бурҷ то баландии 6 м боқӣ мондааст. Макони ҷойгиршавии тиркашҳо нишон медиҳад, ки бурҷ ошонаи дуввум дошт, вале он то рӯзҳои мо боқӣ намондааст. Дар асоси он, тахмин кардан мумкин аст, ки баландии умумии бурҷ метавонад ба 10 метр бирасад. Бурҷ бо усули омехта сохта шуда қисми поёнӣ аз блокҳои паҳса, қисми болоӣ аз хиштҳои хом бунёд шудааст. Диаметри дохилии бурҷ - 3,6 м, берунии -. 5,6 м, ба ин васила ғафсии бурҷ 2 м буд.⁴

Дар баробари тоза кардани хучраи дохилии бурҷ, қор дар беруни он низ гузаронида шуд. Дар шимоли бурҷ девори аз санг чидашуда кашф карда шуд. Сангҳоро қабати лой якҷоя пайваست намудааст. Дар ҷануби бурҷ қисматҳои хурди ду девор тоза карда шуданд. Фосилаи байни деворҳоро бо сангҳои андозашон гуногун пур буд. Мавсим аз бозёфтҳо бой буд, ки дар байни онҳо пайкари теракотаи тавачҷӯҳи хоса дорад.⁵ Умуман, ҳангоми

¹ Джумаев В.К. О раскопках в квартале керамистов Бунджиката в 1982 году//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.70.

² Джумаев В.К. Раскопки квартала гончаров Бунджиката//Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.496.

³ Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа//Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.503-504; Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.41-52;

⁴ Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.48

⁵ Рахимов Н.Т. Терракотовая статуэтка с городища Мугтепа// Изв. АНТадж. ССР. Отд.общ. наук. – 1985. - №3. – С.24-31; Rakhimov N.T. The Terra-cotta figurine from the Mugteppa settlement// Journal of Central Asia, vol. 9 July (Pakistan) , №1 – 1986. - P.53-60

кофтукови гурӯҳи Уратеппа соли 1982 дар гӯшаи шимолу ғарбии димнаи Муғтепа контурҳои як маҷмааи меъмории муҳим пайдо шудан гирифтанд.

Гурӯҳи Куркат (А. К. Мирбобоев) ҳафриётро дар димнаи Ширин 1 идома дод. Долони 45-метра, ки қисми шимолии қалъаро аз ҷануб ҷудо мекард таҳқиқ шуд. Долон дар тӯли тамоми дарозӣ ва паҳноӣ он ба баландии зиёда аз 3 м бо хишт пӯшонидани шуда буд. Дар қисми ғарбии долон ҷоҳе гузошта шуд, ки дар зинаҳои поёнии он пораҳои сафолҳои асрҳои III-IV милодӣ ба даст омад. Дар шимолу ғарби долон ҳучра бо меҳроб тоза карда шуд.¹ Меҳроби оташ аз се қатори хишти амудӣ иборат аст. Суфаҳо дар канори деворҳои ғарбӣ ва шимолии ҳучра сохта шуда буданд.

Тозакунӣ дар қисми шарқии долон низ гузаронида шуд. Дар ин ҷо ду сӯроҳӣ ёфт шуд. Кушодани девори ҷанубӣ ба сӯи ҳавлии ҷанубӣ ва сӯроҳии девори шимолии долон ба сӯи ҳучраи росткунҷа (№3) мебарад, ки аз блокҳои санги хуб тарошидашуда сохта шудааст. Дар баъзе қисматҳои девор осори гач боқӣ мондааст.² Ин қовишҳо барои муайян кардани хоси сохтмони қисми шимолии димнаи Ширин 1 имконият фароҳам овард.

Дастаи Ҳучанд (сардораш Т. В. Беляева) дар шаҳри Ленинобод қорҳои на он қадар назаррасро ба ҷо овард. Объекти таҳқиқот Арки қалъаи Ҳучанд буд. Дар ин ҷо хандақи № 37 гузошта шуда буд, ки дар он қабатҳои маданияи асримиёнагӣ тоза ва омӯхта мешуданд. Дар ҷоҳ, «боқимондаҳои девори қалъа, девори биноҳои истиқоматӣ ва дигар сохтори меъмории асрҳои XIII-XIX» қайд шуд.³ Ин ҳафриёт имкон дод, ки хусусияти рушди қисмати шимолии димнаи Ширин 1 муайян карда шавад.

Гурӯҳ оид ба омӯзиши нақшҳои рӯи санг (О.В. Панфилов), ки дар ҳайати дастаи Ҳучанд таъсис ёфтааст, дар қаторкӯҳи Муғул қорҳои

¹ Мирбабаев А.К. О работах Куркатского отряда в 1981-1982 гг.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.37.

² Ҳамон ҷо. – С.40.

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.14.

иктишофӣ ва бақайдгирӣ анҷом додааст. Дар мавсими сахроии соли 1982 нишебиҳои шимолӣ ва шарқии Муғултоу омӯхта шуданд.¹

Ёдгориҳои санъати рӯи санг дар дараҳои Чангиликсой, Тошбулок, Курсой, Битиклик, Булбулак ва як қатор дигарҳо ёфт ва қайд карда шуданд. Дар маҷмӯъ, дар 12 дараи кӯҳи Муғул 602 петроглиф кашф ва қайд карда шуд. Сужаҳо гуногунанд, аммо сужаи асосӣ барои тасвир гусфандҳои кӯҳӣ буд. Инчунин тасвири ҳайвоноти дигар мавҷуданд ва якҷанд катибаи рӯи сангӣ қайд карда шудаанд. Аз ҳама маводи арзишманд расми товус дар дараи Битиклик мебошад, ки санаи таърихи он аз рӯйи навиштаҷот соли 1227 муайян карда мешавад.²

Тадқиқоти гурӯҳ дар мавсими соли 1982 оид ба чунин категорияи ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ, ба мисли расмҳои санг, маводи арзанда пешкаш кардааст, ки ин дар ҳалли баъзе масъалаҳои таърихи фарҳанги минтақа муҳим аст.³

Ҳафриётҳои Тиркаштепаро гурӯҳи Табошари ЭМБТШ соли 1982 ба итмом расонидааст. Тозакунӣ пурраи уфуқи пастирин (сеюм) имкон дод, ки тарҳбандии бинои қадимтарин муайян карда шавад. Маълум шуд, ки долони гардишии ҷанубӣ даромадгохро бо толор ва дигар долонҳо пайваست кардааст. Дар гӯшаи ҷанубу шарқии толор чоҳ тоза карда шуд. Бинои аввалине, ки аз ҷониби муҳаққиқони ёдгорӣ ҳамчун маъбад шинохта шудааст, ба асрҳои аввали милодӣ рост меояд. Кофтуковҳои ин ёдгориҳои ҷолиб оид ба таърихи Илоқ дар давраи аттика ва ибтидои асрҳои миёна маводи муҳим пешкаш карданд.⁴

¹ Панфилов О.В. Исследования петроглифов Моголтау в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.91-102.

² Ҳамон ҷо. – С.100.

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.14; Панфилов О.В. Сакские мотивы в петроглифах Моголтау//Скифо-сибирский мир (Искусство и идеология). – Кемерово, 1984. – С.54-55; Панфилов О.В. Страницы истории Моголтау//Советский Киргизстан: страницы истории и современность. – Фрунзе, 1984. – С.218-219; Панфилов О.В. Сюжетные особенности петроглифов XVI-XX вв. харэбта Моголтау//Тез. V-ой Искусствоведческой конф. мол.уч. – Ташкент. 1983. – С.140.

⁴ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г.//АРТ, вып. 22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.15.

Ҳамзамон, соли 1982, кормандони гурӯҳи Табошари ЭМБТШ таҳқиқи қабристони Чуғзхона, ки дар 5-километрии ғарби қалъаи Тиркаштепа ҷойгир аст, гузарониданд. Дар ин ҷо ду гурӯҳи кӯрғонҳо ва қурумҳо қисман кофта шуданд. Хокҳо, тибқи ҷиҳози ҳамроҳикунанда, ба асрҳои аввали мелодӣ мансубанд, қурумҳо маводҳоро аз асрҳои III-IV мелодӣ додаанд. Дар асоси натиҷаҳои ҳафриёти қабр, тасовурот оиди маросими дафни Илоқ ба даст оварда шуд.¹

Дар мавсими соли 1982 омӯзиши димнаи Нуртеппаи ноҳияи Уратеппа идома ёфт. Дастаи Нуртеппа таҳти роҳбарии Т.В.Беляева ҳафриётро дар қаламрави қуҳандиз (ҳафриёти № 6-8) ва худӣ шаҳр (ҳафриёти № 3-4) идома дод.²

Дар ҳафриёти 3, ки дар қисмати ҷанубу шарқии димна гузошта шуда буд, боқимондаҳои деворҳои биноҳо, ки бо хиштҳои хом пӯшонида шуда ошқор карда шуданд. Ҳангоми тозакунии бино сафолҳои қадимӣ ёфт ва бозёфтҳои дигар низ дар ин ҷо ба даст оварда шуданд. Ду пораи як қолаби рехтарарӣ дар ҳучрае, ки дар ҳафриёти №3 тоза карда шуд, бениҳоят ҷолиб аст. Дар рӯи сафолпора бо рельефи паст расми даррандаро тасвир мекунад (сари рӯбоҳ, бадани паланг), ки думи ҳайвони пешинаро саҳт газида истодааст. Қолаб ба давраи антиқа тааллуқ дорад.³

Дар ҳафриёти №4 якҷанд уфуқҳои маданӣ омӯхта шуданд. Дар қабати поёнӣ, заминконе дар гил буридашуда тоза карда шуд. Пораҳои сафол, осие ва ду сараки тирчаи (пайкон) биринҷӣ, розетка ва се нуқта дар ин ҷо пайдо шуданд, ки қабатҳои онҳо ба асрҳои VI - V то милод мансубанд. Уфуқи болоӣ (яъне, охирин) ба асрҳои I - II мелодӣ тааллуқ дошта пас аз байн рафтани шаҳр ба вучуд омадааст. Барои дафни хумӣ аз ин қабат якҷанд чуқурӣ кофта шуда буд. 7 ҷоҳи дафн тоза карда шуд, ки устухонҳои

¹ Салтовская е.Д., Пулатов У.П. Раскопки могильника Чугзхона в Табошаре//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.32-55

² Беляева Т.В. Исследования Нуртепа в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.) – Душанбе, 1990. – С.23-33; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.13-14; Беляева Т.В. Раскопки на городище Нуртепа//Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.496.

³ Беляева Т.В. Исследования Нуртепа в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.26.

дафншударо доранд. Дар як дафн устухони зан, дар 6 чохи дигар хумҳо бо устухони кӯдакон мавҷуд буданд. Аз рӯи сафолпораҳои дар қабр ёфт шуда бармеояд, ки дафнҳо ба асрҳои V-VII милодӣ мансубанд. Ҳамон вақт чунин маросими дафн дар қаламрави Уструшана, Чоч ва Фарғона хеле маъмул буд.

Дар се ҳафриёти дигар (рақамҳои №№ 6-8) боқимондаҳои меъморӣ (боқимондаҳои деворҳо аз хиштҳои хом) ва қабатҳои маданияи давраҳои гуногуни ҳаёти шаҳр дар Нуртеппа - асрҳои VI – V то милод, асрҳои V -III то милод, асрҳои IV – III то милод, асрҳои III - II то милод, I то милод – асри I милодӣ ошкор карда шуданд.

Мавсими сеюми ҳафриёти (1982) дар қаламрави Нуртеппа хулосаҳои муҳаққиқонро дар бораи ғайриодӣ будани ин ёдгорӣ тасдиқ кард. Тавре ки Т.В.Беляева қайд кард, маълумотҳое, ки «ҳангоми кофтукови Нуртеппа ба даст оварда шуданд ... ба саволҳои зиёде, ки дар бораи таърихи давраҳои аввали ҳаёти шаҳрӣ, таҳкими он ба муҳаққиқон гузошта шудаанд, ҷавоб медиҳанд». Рушди истеҳсоли косибӣ, ки ба санъати ҳунари мардумӣ табдил меёбад, инчунин робитаҳои фарҳангиро бо минтақаҳои шимолӣ ва ҳамчунин Осиеи Миёна нишон медиҳад».¹

Маводи стратиграфии нав ба даст овардашуда нишон доданд, ки шаҳри бостонии Хватак (Нуртепа) дар охири асри биринҷӣ ба вучуд омада, тақрибан 500 сол дар як ҷо вучуд дошт. Маводи Нуртепа имкон дод, ки марҳилаи ибтидоии урбанизатсияи Уструшана ва тамоми Осиеи Марказии Шимолро ба миён оранд.²

¹ Беляева Т.В. Исследования Нуртепа в 1982 г.//АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.33; Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Мирбабаев А.К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа //Культура первобытной эпохи Таджикистана. – Душанбе, 1982. – С.89-112; Negmatov N.N., Belyaeva T.V., Mirbabaev A.K. On the discovery of the bronze and early iron at Nurtepa Ancient Town in Tajikistan//Jornal of Central Asia (Islamabad). – 1986. – Vol.9, #2. – P.75-54.

² Негматов Н.Н. Таджикистан на пути к урбанизации//Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе, 1982. – С.72-88; Негматов Н.Н. Развитие урбанизированных культур в Таджикистане и проблема культурных связей//Информ. бюл. МАИКЦА. – 1982. – Вып.2. – С.66-69; Негматов Н.Н., Беляева Т.В., Мирбабаев А.К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа – Нуртепа //Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы). – Душанбе, 1982. – С.89-111; Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Проблема начального этапа урбанизации Уструшаны (По материалам Нуртепа)//Археология Средней Азии и Ближнего Востока. – Ташкент, 1983. – С.152-158

Дар Экспедитсияи комплекси бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ тахти роҳбарии узви вобастаи Академияи илмҳои ҶШС Тоҷикистон, профессор Н.Н. Неъматов дар соли 1983 омӯзиши ёдгориҳои шимоли Тоҷикистон идома ёфт. Дар ҳайати экспедитсия 4 даста (Нуртеппа, Фарғонаи Ғарбӣ, Уструшана ва Ҷустучӯй) ва 4 гурӯҳ (доир ба омӯзиши асри санг, Муғтеппа, Омӯзиши петроглифҳо, омӯзиши таърихи обёрӣ)-ро дар бар мегирифт.¹

Дастаи Нуртепагӣ зери роҳбарии Т.В.Беляева таҳқиқоти димнаи Нуртеппаро давом дод. Дар ин ҷо кофтуков дар ҳафриётҳои қаблан оғозшуда идома ёфт ва ҳафриётҳои нав (дар ҳудуди шаҳр - Р-10, 11, 13; дар куҳандиз - Р-12, 14) гузошта шуданд.

Дар ҳафриётҳои пешин ковишҳо ҳам ба қабри қабатҳои поён гузаронида шуда ва ҳам дар минтақаҳои нав бурида мешуданд. Дар қисми васеъшудаи ҳафриёти 4 боқимондаҳои устухон тоза карда шуда, дар майдони дигар хиштҳои вайроншуда ёфт шуданд. Қабати поёнии маданӣ бо сафолакҳои болои материк хобида ба асрҳои VI-IV то милод санагузорӣ шуданд.

Дар ҳафриёти нави 10, ки дар маркази шаҳрак гузошта шудааст, як қисми хучра тоза карда шуд. Деворҳои ғарбӣ ва шимолӣ аз хиштҳои гилини росткунҷаест, ки дар болои хокреза гузошта шудаанд. Кӯзае, ки дар қабати маданӣ ёфт шуда ба асрҳои V - IV то милод рост меояд. Сохили манбаи об кашф карда шуд, ки дар қабатҳои он пораҳои сафолини асрҳои VI - IV то милод пайдо шуданд. Дар айни замон, дар ҳафриёти 11 боқимондаҳои заифи сатҳи маскунӣ мавҷуданд. Сафолпораҳои, ки дар қабати маданӣ ёфт шудааст, ба асрҳои VI-V то милод тааллуқ дорад. Дар ҳафриёти №13, ки 100 метр шимолтар аз майдони ҳафриёти 11 гузошта шудааст қабати маданияи истиқоматӣ то 1 м ғафсӣ бо сафолҳои асрҳои VI-IV то милод ёфт шуд.²

¹ Неъматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г. // АРТ, вып. 23 (1983). – Душанбе, 1991. – С.9-14

² Беляева Т.В. Нуртепа – городище древней Уструшаны // АРТ, вып. 23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.22-23

Дар қаламрави куҳандизи Нуртепа маводҳои ҷолибтар ба даст оварда шуданд. Ҳамин тавр, дар ҳафриёти № 6 се уфуқи истиқоматӣ қайд карда шуд, ки раванди маскангирии доимии қаламравро аз асрҳои VI-V то II-I то милод, яъне дар давоми 500 сол ифода менамуд. Дар сатҳи 5-ум, як қисми ҳучра тоза карда шуд, ки дар он он якчанд ашёи хонагӣ аз биринҷӣ ва оҳанӣ пайдо карданд (белча, калид, наъл, табақ ва қайчӣ). Т.В.Беляева, аҳамияти чунин бозёфтҳо қайд намуда, гуфт, ки: «Пайдо шудани ашёро дар Нуртеппа ба таври возеҳ ҷунонӣ нишон медиҳад, ки пас аз забт кардани шаҳр аз ҷониби Искандари Мақдунӣ, сарбозони ӯ дар ин қалъа зиндагӣ мекарданд».¹ Ин бо сафоли асрҳои IV - III то милод, ки якҷоя бо маҳсулоти металлӣ ба даст омада тасдиқ шуд.

Дар се ҳафриёти дигар (рақамҳои №№ 8, 12, 14) оид ба таърихи ташаккули қисматҳои шаҳр ва унсурҳои мустақамкунии шаҳр маводҳои нав ба даст оварда шуданд. Анҷоми корҳои ҳафриётӣ дар ҳафриёти 8 имкон дод, ки марҳилаҳои ташаккули хатти мудофиавии қалъа муайян карда шаванд. Се майдони сохтмон ба таври возеҳ муайян карда шудааст. Марҳилаҳои яқум ва дуюми сохтмон (яъне асрҳои VII - VI то милод ва асрҳои VI - V то милод), ба гуфтаи Т.В.Беляева, «усулҳои қадимии мустақамкуниро ифода мекунанд».² Ҳафриётҳои 12 ва 14, ки дар канори ҷарӣ дар маркази қалъа гузошта шуда буданд, мутаносибан як қисми ҳавлӣ ва боқимондаҳои иншооти саҳт харобшуда мебошанд. Пораҳои сафолӣ, ки дар ҳафриётҳои номбурда ба даст омадаанд, сафолҳои гуногуни (қолибҳо, кӯзаҳо, айнақҳо, табақҳо, пиёлаҳо ва косаҳо) давраи эллинистиро ифода мекунанд.³ Ҳамин тариқ, корҳои хеле самараноки ҳафриёти дастаи Нуртеппа дар мавсими соли 1983 ба як қатор саволҳои хеле мушкил дар бораи генезис ва рушди фарҳанги шаҳрсозии Уструшана дар давраи аввали шаҳрсозии ҳавзаи миёнаи Сирдарё ҷавобҳо дод.

¹ Беляева Т.В. Раскопки Нуртепа в 1983 г.//Археологические открытия 1983 г. – М., 1995. – С.563-564; Беляева Т.В. Нуртепа – городище древней Уструшаны//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.24

² Беляева Т.В. Нуртепа – городище древней Уструшаны//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.27

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.9-10; Беляева Т.В. Нуртепа – городище древней Уструшаны//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.26-27

Гурӯҳи алоҳидаи дастаи Нуртеппа (сардораш Н.Т. Раҳимов) ҳафриётро дар як макони дигари урбанизатсия - дар димнаи Муғтеппа Уратеппа (Истаравшан) идома дод.¹ Дар ин ҷо дар объекти 8А, бурчи қаблан кашфшуда ва ду хучра аз ҷониби гурӯҳи Уратеппа тоза карда шуданд. Тавре ки қаблан қайд карда будем, бурч дар давраи охирини ғаболияти худ, бо хиштҳои лойӣ бунёд шуда буд. Дар давоми корҳо бурч қаблан кофта шуд. Ҳамзамон, қисми ҷанубии хучраи №1 (кор дар ин ҷо соли 1982 оғоз ёфта буданд) ва хучраи нави №3 тоза карда шуд. Дар хучраи 1 фарш дар сатҳи 3,2 м чуқурӣ тоза карда шудааст. Хучраи №3 дар паҳлуи бурч аз тарафи ҷанубу ғарбӣ ҷойгир аст. Қисми зиёди он дар ҳудуди ҳафриёт буд. Дар қабатҳои маданӣ бозёфтҳои гуногун ба даст омад, ки аксари онҳо пораҳои сафолӣ мебошанд. Кофтуковҳо то аввали сатҳи 6 расонида шуданд.² Дар ин қисми буридашуда, тартиби ба вучуд омадани қабатҳои маданияи қаблӣро такрор мекунад. Қабатҳои болоӣ – асрҳои миёна (XVII - XIX), дар зери онҳо қабатҳои мавҷуданд, асрҳои VII-VIII-ро дар бар мегиранд.³ Эҳтимол, чунин пайдарпайӣ қабатҳои хоси аксари маҳалли истиқоматӣ мебошанд.

Мисли солҳои қаблӣ, соли 1983 дастаи Уструшан (сардораш Н. Н. Негматов) дар ҳаёти се гурӯҳи алоҳида дар минтақаи Шахристон кор мекард.⁴ Гурӯҳе барои омӯзиши ёдгориҳои асри санг (сардораш В.А. Жуков) дар нишебиҳои шимолии қаторкӯҳи Туркистон ва Муғултоу қорҳои иқтишофӣ анҷом доданд. Ҳамин тариқ, бисёр дараҳои сой дар ҷануби Шахристон баррасӣ шуданд. Дар истгоҳи байни Гургдара ва Яскак якҷанд нуқта қайд карда шудааст, ки дар он маҷмааҳои асосии осори асри

¹ Раҳимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 году//Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С.571; Раҳимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.29-34; Раҳимов Н.Т. Стратиграфия городища Мугтепа// Респуб. Науч.-прак. Конф. - Душанбе: Дониш, 1985. – С.81-82. Раҳимов Н.Т. К интерпретации северо-западного комплекса городища Мугтепа// Творческое наследие народов Сред.Азии и Казахстана. - Ташкент:Фан, 1985. – С.107-108.

² Раҳимов Н.Н. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 г.//Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С.501; Негматов Н.Н.Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23. (1983). – Душанбе, 1991. – С.10-11; Раҳимов Н.Т. Новые данные к стратиграфии Уратюбе//Молодые обществоведы-60-летию Советского Киргизстана. – Фрунзе,1984. – С.87-88.

³ Раҳимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.34.

⁴ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.11-12.

санг сохта шудаанд. Дар муқобили истгоҳи аллақай маъруфи Чаркутан, «... дар соҳили рости Шахристансой, як макони дигар қайд карда шуд, ки бозёфтҳо бевосита сатҳи чинсҳои табиӣ пайваस्त буд».¹

Дар Гургдара маҷмӯаи олоти меҳнат чамбоварӣ шуданд. Дар масоҳате, ки ба қариб 10 000 метри мураббаъ баробар аст (250x40 м) 48 асбоб, аз он ҷумла нуклеусҳо (5 нусха), гулӯлаҳо (21 нусза), теғҳо (16 нусха), олоти меҳнат (6 нусха) ёфт шуд.

Дар ҳуди ҳамон Гургдара гурӯҳи Қалъаи Сар (сардораш У. Пулатов) низ фаъолият дошт.² Аъзои гурӯҳ, ҳафриёти солҳои гузаштаре идома дода, 6 ҳучраи Қалъаи Сарро (ҳучраҳои 19, 20, 21, 23, 24, 25) тоза карданд ва дар байни онҳо сӯрохиҳо мавҷуданд. Деворҳо аз сангҳо сохта шуда буданд. Доҳили ҳучраҳо низ бо сангу, шағалу гил пур буд. Мавсим дар бозёфтҳо камбағал шуд, ки қисми асосии он аз пораҳои сафолии асрҳои X-XII иборат буд.³

Гурӯҳи дигари дастаи Уструшана - гуруҳи Қалъаи Қаҳқаҳа таҳти роҳбарии А.И.Маняхина дар мавсими соли 1983 омӯзиши димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа 1-ро идома дода, дар ду объект ҳафриёт анҷом дод.⁴ Дар қисми шимолии димнаи Қалъаи Қаҳқаҳа I ҳафриётҳои маҳаллаи косибон идома ёфт. Дар ин ҷо уфукҳои болоии се қисмати бинои истиқоматӣ ва истехсолӣ кушода шуданд.

Ҳамзамон, ҳафриёти иншооти VIII оғоз ёфт, ки ин баландии хурди ҳамвор (ҳамворшуда) дар муқобили ҷои дарвозаҳои қалъаи шимолии Қалъаи Қаҳқаҳа I мебошад. Дар ин ҷо боқимондаҳои таҳкурсии ин иншоот ва қисмате, ки эҳтимолан як кӯчаи дарвоза дар байни он ва девори шаҳр мавҷуданд, ошкор карда шуданд.⁵

¹ Жуков В.А. Новые данные по каменному веку Ленинабадской области (работы 1983 г.)//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.15-20.

² Пулатов У.П. Раскопки Калаи Сара в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.47-57.

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.11-12; Пулатов У.П. Раскопки Калаи Сара в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.47-57.

⁴ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.9-14

⁵ Ҳамон ҷо. – С.11.

Дар худуди Уструшанаи таърихӣ дастаи иктишофӣ амал мекард (роҳбар В.К.Джумаев).¹Аъзои даста дар нишебиҳои шимолии каторкӯҳи Туркистон қорҳои қустуҷӯӣ ва иктишофӣ анҷом доданд. Дар натиҷаи омӯзиши як ёдгории нав - мазори Қӯрғонтош, ки дар 20-километрии ғарби Шахристон кашф шудааст, натиҷаҳои ҷолиб ба даст оварда шуданд. Ёдгорӣ аз 10 қӯрғонҳои андозаи гуногун иборат аст. Дар мавсими сахроии соли 1983, аъзои гурӯҳ ҷаҳор теппа канданд. Теппаҳо ҳокӣ буда, шакли нимкурагӣ доранд. Дар доманаи теппаҳо ҳучрачаҳои тақрибан чоркунча (2,2x2,0 м) кофта шуданд. Девоҳояшон аз хиштҳои хом бунёд шуда буд. Дар дохили ҳучрачаҳои дафнӣ устухонҳои одам пайдо шуд. Муайян карда шуд, ки объекти кофташуда иншооти дафни нави наус мебошанд.²

Баррасии таърихи таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ нишон медиҳад, ки на ҳама минтақаҳо пурра омӯхта шудаанд. Он вақте, ки бостоншиносон ба Уструшанаи шарқи расида рафтанд ин вазъият каме тағйир ёфт. Дастаи ЭМБШТ Фарғонаи ғарбӣ бо роҳбарии Е.Д.Салтовская ба таҳқиқоти димнаи Қӯрғончаи ноҳияи Пролетар (ҳозира Ҷаббор Расулов) шурӯъ кард.³ Ин ёдгориро бори аввал соли 1955 сардори дастаи Хучанду Уструшани ЭБТ Н.Н.Неъматов ба қайд гирифта буд.⁴ Дубора ёдгорӣ аз ҷониби Ю.Д.Баруздин ва Г.А.Брыкина мавриди таҳқиқ қарор гирифт.⁵

Димнаи Қӯрғонча аз ду қисм: кёшк ва деҳқада иборат аст. Кёшк шакли чоркунҷаи номунтазам дорад. Дар болои он девоҳҳои (баландиаш то 3 м) ва бурҷҳо дар шакли теппаҳо намоёнанд. Дар байни кёшк (қалъа) ва деҳқадаи воқеъ дар шимоли он, хандақи чуқур мегузарад. Сукунати дувумро низ аз қалъа хандақи чуқур ҷудо мекунанд. Дар рӯи ёдгорӣ пораҳои сафолӣ пайдо шудаанд.

¹Джумаев В.К.Изучение погребальных сооружений в районе Шахристана//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.58-66.

² Ҷамон ҷо. – С.62

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.10; Салтовская Е.Д. О работе Западно-Ферганского отряда в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.35-46.

⁴ Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1955 г.//АРТ, вып.4 (1955 г.). – Сталинабад, 1956. – С.69

⁵ Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткента и Ляйляка. - Фрунзе, 1962. – с.7

Барои омӯхтани стратиграфия ва сохтори Қурғонча, кормандони дастаи Фарғонаи Ғарбӣ 2 ҳафриёт гузарониданд. Аввалини онҳо бо андозаи 3x3 м, ки дар пояи дарунии девори шарқӣ гузошта шуда буд, як хучраи муайянеро, ки бо девори берунии мудофиавии қалъа аз дарун пайваст буданд, кушода дод. Тамоми майдони ҳафриётӣ дар зери қабати тӯдашавии хеле зичи хиштҳои лойӣ ва пораҳои онҳо гардид. Чамъшавӣ дар ҳамаи чор зинаҳои тозакардашудаи ҳафриёт идома дорад. Тибқи гуфтаи Е.Д.Салтовская, чамъшавӣ аз сабаби ба поён ғалтидани девори болоии бурҷ ба вучуд омадааст.¹ Дар зери харобаҳо деворҳо ва ашёи гуногуни сафолӣ пайдо шуданд.

Ҳафриёти дувум (4,5x9 м) дар пояи дохилии бурҷи паст дар девори шимолии бурҷ гузошта шуд. Дар тӯли тамоми ҳафриёт, тӯдаи хиштҳои гилини росткунча тоза карда шуд (тӯда аз сабаби фуру рафтани девори болоии бурҷ ба вучуд омад). Дар оғози сатҳи 7-ум деворе (хати шимол-чануб нигаронида шудааст) аз хиштҳои гилини росткунча қайд карда шуда буд, ки дар тӯли тамоми ҳафриёт (9 м) тул мекашид. Нигоҳдории девор чандон хуб нест, девори номунтазам, бидуни ивази хишти дароз ва кӯтоҳ дар он ҳифз шудааст. Дар болои хиштҳо якчанд қабати булӯр, ки аз гили зард хуб омезиш ёфтааст, гузошта шудааст. Фарш дар сатҳи қабати 9-ум ва ибтидои сатҳи 10-ум тоза карда шуд. Дар харобаҳо пораҳои хишт, сафол, устухони гӯсфанд, донаҳои шафтолу, садафҳои чормағз ва ҳатто пӯсти хушки каду ёфт шуданд. Дар асоси маводи бадастомада лимнаи Қурғонча ба асрҳои V-VII милодӣ тааллуқ дорад.²

Аз рӯи тахмини Н.Н.Неъматов шаҳри Асбаникати Уструшана маҳз дар ҳамин минтақа ҷойгир буд. Барои тасдиқи ин фарзия маводи ҳафриёт дар димнаи Қурғонча сазовори тавачҷуханд.

Гурӯҳи ЭМБТШ оид ба омӯзиши петроглифҳо таҳти роҳбарии О.В.Панфилов ҷустуҷӯ ва тасҳеҳи тасвирҳои сангро дар қаламрави

¹ Салтовская Е.Д. О работе Западно-Ферганского отряда в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983г.). – Душанбе, 1991. – С.39.

² Ҳамон ҷо. – С.4.

Тоҷикистони Шимолӣ идома дод.¹ Соли 1983 гурӯҳ дараҳои кӯҳи Муғул ва доманакӯҳҳои қаторкӯҳи Қурамаро дар ҳудуди ноҳияи Ашти вилояти Ленинобод (ҳоло Суғд) омӯхт.

Соли 1983 он минтақаҳои кӯҳи Муғул тафтиш карда шуданд, ки дар мавсимҳои қаблии берун аз назар мондаанд. Ҳангоми сайругашт пиёда ва омӯхтани дараю ағбаҳои Муғултоу петроглифҳои нав ба қайд гирифта шуданд. Нуқтаи аввал дар дараи Бориссой дар нишебиҳои шимолии қаторкӯҳ пайдо шуд. Дар ин ҷо, дар наздикии чашма, ду қурум ва се тасвири бузи кӯҳӣ қайд карда шуданд.² Гурӯҳи дуҷумлаи петроглифҳо (42 расм)-ро дар дараи Каттасой кашф карданд. Тибқи таърифи О.В. Панфилов, петроглифҳои, ки дар дараҳои Муғултоу ёфт шудаанд, ба ду давра - асрҳои XVII - XVIII ва I – V милодӣ тааллуқ доранд.³

Дар доманакӯҳҳои қаторкӯҳи Қурама қорҳои зиёде анҷом дода шуданд. Ҳангоми қорҳои иктишофӣ дар доманакӯҳҳои Қурама, гурӯҳи иктишофӣ панҷ нуқтаи петроглиф ва якчанд навиштаҷотро дар дараи Понғозсай қайд карданд. Чамъоварии зиёди петроглифҳо аз деҳаи Шайдон то дараи Долонасой дар масоҳати 10-12 км ёфт шуд. Якчанд ҳазор расмҳо дар шахту харсангҳои рӯ ба рӯи дашти Ашт дарёфт шудаанд. Шояд ин яке аз бузургтарин мавзеи чамъшавии петроглифҳо дар Осиёи Миёна бошад.⁴ Петроглифҳо аз ҷиҳати сюжет ва техника гуногунанд. Дар байни онҳо тасвирҳои бузи кӯҳӣ ва гӯсфанд зиёданд. Тасвири камонварон, аробаҳо, сағҳо, оҳуҳо, аломатҳои офтобӣ ва рамзҳои мавҷуданд. Петроглифҳо доираи васеи хронологӣ доранд: аз ибтидои ҳазораи I то мелод ва то миёнаҳои ҳазораи I милодӣ. Минтақаи консентратсияи петроглифҳо (аз дараи

¹ Панфилов О.В. Исследования петроглифов Западной Ферганы//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.89-98; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.13-14.

² Ҳамон ҷо. – С.89-90 (общ.-89-98)

³ Панфилов О.В. Исследование петроглифов Западной Ферганы//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.90-91

⁴ Ҳамон ҷо. – С.95-96.

Пангазсай то Долонасай) О.В. Панфилов пешниҳод кард, ки «мачмааи петроглифҳои Ашт номида шавад».¹

Роҳбари ЭМБТШ Н.Н.Неъматов натиҷаҳои мавсими саҳроии 1983-ро ҷамъбаст намуда, қайд кард, ки «Қорҳои саҳроии ЭМБТШ дар соли 1983 оид ба паҳлӯҳои гуногуни таърих ва фарҳанги Тоҷикистони Шимолӣ маводи нави бузургро аз асри қадим то асрҳои миёна пешниҳод карданд».²

Таҳқиқоти ЭМБТШ соли 1984 аз лиҳози мавзӯӣ, ҷуғрофия ва хронология доираи васеи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ро фаро гирифтааст. Қорҳои саҳроӣ (иктишофӣ ва кофтукӯв) дар ҳайати 3 даста (Нуртеппа, Фарғонаи Ғарбӣ ва Истаравшан) ва 8 гурӯҳи ЭМБТШ гузаронида шуданд.³

Дар мавсими саҳроии соли 1984 ба омӯхтани ёдгориҳои асри санг диққати калон дода шуд - дар ин самт ду гурӯҳ кор мекарданд: гурӯҳи яқум бо роҳбарии В.А.Жуков кофтукӯв ва тасҳеҳи ёдгориҳои асри сангро дар минтақаи Ғонҷӣ (Деваштич) анҷом дод, гурӯҳи дуюм бо роҳбарии Н. А.Москаленко қорҳоро дар минтақаи Шаҳристон давом дод. Дар минтақаи деҳаи Даҳқат, В.А.Жуков якҷанд маҳсулоти асри санги замони палеолитро кашф кардааст, ки таърихи онҳо на пештар аз 60 ҳазор сол буданд. Гурӯҳе барои омӯзиши асри санг дар минтақаҳои деҳоти Метк, Ростровут, Даҳқат, инчунин дар наздикии Қурганҷӣ ва баландкӯҳи Рухак тадқиқоти сатҳайрӣ анҷом дод.⁴ Гурӯҳи дувуми омӯзиши асри санг бо роҳбарии Н.А.Москаленко ҷустуҷӯ ва тасҳеҳи ёдгориҳои палеолити Шаҳристонро идома дод.⁵ Илова бар ҷамъовариҳои ҳафтиёт дар ҷойҳои қушод, дар ҷоҳи №4, ки дар мавсими қаблии саҳроӣ гузошта шуда буд, низ ҳафтиёт гузаронида шуд. Соли 1984 кашфи ҷоҳ анҷом ёфт. Дар ин ҷо 11 ашёи сангӣ

¹Панфилов О.В. Исследование петроглифов Западной Ферганы//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.96

²Неъматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г.//АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.14

³Ҳамон ҷо. – С.35-39.

⁴Жуков В.А. О работе группы по изучению каменного века в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.40-43

⁵Неъматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.36; Москаленко Н.А. Позднепалеолитические стоянки Шахристансая//АРТ, вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.44-50; Москаленко Н.А. памятники каменного века бассейна Шахристансая//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.481

ба даст оварда шуд, ки дар байни онҳо дахмаҳо низ бартарӣ доранд. Н.А.Москаленко дар тавсифи бозёфтҳо қайд кард, ки «саноати флинтӣ дар ҳама нуқтаҳо, аз ҷумла бо ҷоҳҳо алоқаманданд, хусусияти шабех дорад: ҳамон ашёи хом, ҳамчун табақча бо паҳлӯи параллел ва набудани олоти шаклҳои геометрӣ ё плитаҳои хурд, ҳамаи ин хусусияти муайян намудани санаи таърихро доранд».¹

Ҳамин тариқ, дар ҷараёни корҳои иктишофии ду гурӯҳ оид ба омӯзиши асри санг дар қаламрави ноҳияҳои Шахристон ва Ғончи (Деваштич)-и вилояти Суғд дахҳо нуқтаҳои нави бозёфтҳои маҳсулоти сангӣ пайдо ва омӯхта шуданд, ки ин имкон медиҳад, палеолити Тоҷикистони Шимолӣ хубтар омӯхта шавад.

Дар айни замон, дастаи Нуртеппа (сардораш Т.В.Беляева) ҳафриётро дар қаламрави димнаи Нуртеппа (диз ва худи шахр) идома дод, ки он ба яке аз объектҳои асосӣ ва умедбахши Тоҷикистони Шимолӣ табдил ёфт.² Дар мобайни қалъа ду девори ба ҳам перпендикуляр буридашуда тоза карда шуданд, ки кунҷҳои чор хучраро ташкил медиҳанд. Деворҳо аз хиштҳои гилини росткунҷа (50x40x12 см) сохта шудаанд. Дар баъзе минтақаҳо, гили зарди хуб омехташуда нигоҳ дошта шудааст. Биноҳо аз партовҳои хокистар иборат аст. Зарфҳои хурди сафолӣ ёфт шуданд. Тибқи фарзияи Т.В.Беляева, давраи фаъолияти бино аз асрҳои V - IV то милод то асри I милодӣ мебошад. Ҳафриёт инчунин дар ҳафриёти №12 дар қисмати ҷанубии қалъа анҷом дода шуд. Дар ин ҷо ду оташдон тоза карда шуданд. Сафоле ба даст омада «... давраи тағирёбии таъсири эстетикӣ фарҳанги эллинистиро нишон медиҳад, ки дар он зарфҳои чиндори сурх сатҳи баландтарини кулолгарӣ ҳисобида мешуданд».³ Дар майдони дигари Р-12, дар байни сафолҳои сершумор, пораи хум бо навиштаҷоти хати номаълум

¹ Москаленко Н.А. Позднепалеолитические стоянки Шахристансая//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.50

² Негматов Н.Н. исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.36; Беляева Т.В. Городище Нуртепа//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.478.

³ Беляева Т.В. О работах Нуртепинского отряда в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.52-53.

кашф карда шуд. Навишта маълум нашудааст, аммо худи далели ин бозёфт, ба қарнҳои VI – IV пеш аз милод тааллуқ дошта, пеш аз милод мавҷудияти навиштаҷотро дар Уструшани бостон нишон медиҳад.¹ Дар қабатҳои зер ҳучрае бо оташдон кофта шуд.

Ҳангоми тоза кардани ҳафриёти Р-7 дар диз ва ҳафриёти №15 дар шаҳр маводи қолиб ба даст оварда шуданд. Сафолҳои дар натиҷаи омӯзиши қабатҳои маданӣ дарёфтшуда ба асрҳои V - IV то милод мансуб медонанд.

Кашфи осори обёрии сунъӣ муваффақияти бузурги дастаи Нуртеппа дар мавсими соли 1984 буд. Аъзои даста У. Эшонкулов ҳангоми роҳҳои ҷустуҷӯӣ боқимондаҳои канали қадимиро қайд кард, ки ба як минтақаи қалони замин дар ҷанубу ғарби маҳаллаи Нуртеппа тӯл кашидаро бо об таъмин мекард.

Мавсими саҳроии ҳафриёт дар димнаи Нуртеппа соли 1984 оид ба таърих ва фарҳанги Уструшанаи қадим маводи бой ва пураарзиш дод: сафолҳои гуногун, намунаи хатти қадимӣ, боқимондаҳои системаи обёрӣ аз сатҳи баланди рушди кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва фарҳанги маънавии ҷомеаи шаҳрии Нуртеппа ва Уструшана дар маҷмӯъ шаҳодат медиҳанд.

Гурӯҳи алоҳидаи Муғтепа дар ҳайати дастаи Нуртеппа (сардораш Н.Т. Раҳимов) дар Уратепа қорҳои бостониро анҷом медод.² Дар мавсими саҳроии соли 1984 дар димнаи Муғтепа омӯзиши фортификатсияи шаҳрак гузаронида шуда буд. Дар қисмати девори ғарбии димна манзараи мураккаби сохтмони девор, ки аз се қисм иборат буд, нишон дода шуд. Ин деворҳо дар баробари поҳса ва хиштҳои хоми шаклашон қалон, ҷаҳорҷӯбаи ҷӯбӣ низ бо гулӯлаҳои мудаввар пур карда шудаанд. Ҳафриёти

¹ Беляева Т.В. О работах Нуртепинского отряда в 1984 г. // АРТ, вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С. 53

² Рахимов Н.Т. О работах на Мугтепа в 1984 г. (К изучению фортификации Мугтепа) // АРТ, вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С. 68-74; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г. // АРТ, вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С. 36; Рахимов Н.Т. Новые данные к стратиграфии Ура-Тюбе // Молодые обществоведы – 60-летию Сов. Киргизстана. – Фрунзе: Илим, 1986. – С. 87-88; Рахимов Н.Т. Раскопки в Ура-Тюбе и Шахристане // Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С. 483-484;

9-метраи девори қалъаи мархилаи охири асри миёна дар Уротепа (асрҳои XVIII-XIX) тоза карда шуд.¹

Дастаи Уструшанаи ЭМБТШ (сардораш А.К. Мирбобоев) соли 1984 дар якчанд мавзёҳои муҳимми Тоҷикистони Шимолӣ таҳқиқоти бостониро анҷом дод. Дар ҳайати даста гурӯҳҳои Қалъаи Қаҳқаҳагӣ, Куркатӣ, Дахкатӣ ва зергурӯҳи Сои гургхонагӣ дохил шуда ҳафриёт гузарониданд.²

Гурӯҳи Қалъаи Қаҳқаҳа (сардораш А. И. Маняхина) ба омӯзиши сохтори маҳаллаҳои истиқоматии Қалъаи Қаҳқаҳа 1 диққат дод. Дар қисми шимолии димна ҳафриёт гузошта шуд, ки манзил ва як маҳаллаи истехсолиро нишон дод. Дар ин ҷо биноҳои №№ 6-8 тоза карда шуданд. Меъмор С.В.Шетухина тамоми қорҳои ченкуниро анҷом дода, боқимондаҳои меъмории қисми шимолии маҳалро, ки дар ҳафриёт ошкор карда шуда буданд, ба қайд гирифт.³

Якчанд сол пеш муқаррар карда шуд, ки дар қанори шарқии Шахристони ҳозира, дар паси девори шаҳри асрҳои миёна, як маҳаллаи сафолгарон - маркази кулолгарии Бунҷикат ҷойгир аст. Дар ҷараёни таҳқиқот дар ин минтақа, ки Соии Гургхона ном дорад, якчанд маҷмааи истиқоматӣ ва истехсолӣ, аз ҷумла биноҳои истиқоматӣ, маҷмааи саноатӣ ва хоҷагидорӣ, майдончаҳои қорӣ ва хумдонҳо кашф шуданд.⁴

Соли 1984 гурӯҳи Сойигургхонагӣ (сардораш Н.Т. Раҳимов) дар қисмати ҷанубии минтақа, каме дуртар аз хумдонҳои пештар омӯхташудаи №6 ва 7 қорҳои кофтуқобиро анҷом дод. Дар ин ҷо се хучраи росткунҷа

¹ Раҳимов Н.Т. О работах на Мугтепа в 1984 г. (К изучению фортификации Мугтепа)//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.73;

² Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.38; Раҳимов Н.Т. Раскопки в Уратюбе и Шахристани//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.483-484; Мирбабаев А.К. Работы на городище Ширин//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.480-481; Негматов Н.Н. Исследования в Ленинабадской области//Археологические открытия в 1984 г. – М., 1986. – С.481-482; Пулатов У.П. Городище калаи Кофар//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.482-483.

³ Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе. 1993. – С.38.

⁴ Самойлик П.Т. О работах в районе квартала гончаров Бунджиката//Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С.534; Джумаев В.К. раскопки в квартале гончаров Бунджиката//Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.496; Самойлик П.Т. О работах в районе обжигательных печей Бунджиката в 1975 г.//АРТ, вып.15 (1975 г.). – Душанбе, 1980. – С.322;

кушода ва тоза карда шуданд, ки бо гузарҳо пайваст карда шуданд. Дар қисми шарқии утоқи марказӣ таҳхонае ёфт шуд. Чӣ тавре ки дар қорҳои тозақунӣ нишон дода шудааст, дар зерии таҳхона оташдоне, ки аз гил тайёр карда шудааст, ҷойгир буд. Шояд, бинобар интиқол додани раванди оташгиронӣ ба ҷои дигаре, ки аз манзил дуртар аст, оташдон аз қор монда, ба таҳхона табдил ёфтааст. Дар байни бозёфтҳо тангаи мисии Сомониён, хум, хумча, дег, кӯзаи обдаста ва сарпӯши зарф дарёфт шуданд. Тамоми маҷмӯи бозёфтҳо ба асрҳои X - XII тааллуқ доранд.¹

Гурӯҳи дигар дар болооби сои Даҳкат қор қард. Хатти ҷанубии доманакӯҳи Тоҷикистони Шимолӣ ва дараҳои нишебии шимолии қаторкӯҳи Туркистон то миёнаи солҳои 80 аз ҷиҳати бостоншиносӣ суст омӯхта шуда буданд, гарчанде ки қорҳои иқтишофии дастаи Усрушанаи ЭБСТ (роҳбараш О. И. Смирнова) ҳанӯз соли 1950 дар ин ҷо бисёр объектҳои бостоншиносии ҷолибро ошқор карда буд.² Соли 1984 дар ҳайати дастаи Усрушан гурӯҳи Даҳкат (сардораш У.П. Пулатов) ташкил карда шуд, ки дар димнаи Қалъаи Қофар («Қалъаи қофирон») қорҳои иқтишофӣ ва хурди ҳафриётро анҷом доданд.³ Димнаи Қалъаи Қофар дар ҷои омезиши ду сой, ки аз масири Метка ва Ростовут роҳро тай карда ҷойгир аст. Ёдгорӣ аз ду қисм иборат аст. Дар байни онҳо майдони хурде мавҷуд аст, ки онро ҷоҳҳои шағал ишғол кардаанд.

Қорҳои гурӯҳи Даҳкат дар ғӯшаи шимолу шарқии шаҳраки Қалъаи Қофар нахустин ҳафриётро (Р-1) гузоштанд. Дар доираи ҳафриёт майдони долонмонанд (№1) ба даст омад. Девоҳҳои хучра аз хиштҳои гилини ростқунҷа сохта шуда буданд. Андова дар девоҳҳо хуб боқӣ мондааст. Дар харобаҳои бино пораҳои хурди андова бо нишонаҳои наққошӣ мавҷуданд. Дар ин ҷо пораҳои сафол ёфт шуданд.

¹ Рахимов Н.Т. Исследования в гончарном центре Бунджиката //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.95-98

² Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 году//Тр.ТАЭ, т.2, МИА СССР, №37. – М.-Л., 1953. – С.219-220

³ Пулатов У.П. Городище Кофар//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.482-483; Пулатов У.П. Работы Дахкатской группы в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.75-90; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.38;

Дар гӯшаи чанубу шарқии теппаи шимолӣ, хучраи №2 кофта шудааст, ки он ибодатгоҳи меҳробдори оташпарастон будааст.¹ Ин кашфиёт нишон медиҳад, ки ислом дар минтақаҳои кӯҳии Уструшана хеле дер реша гирифтааст.

Дар натиҷаи корҳои ҷустуҷӯӣ ва ҳафриётӣ гурӯҳи Даҳкат боқимондаҳои маҷмааи қаср ва маъбади Қалъаи Кофар, намунаи фортификатсияи шаҳр, ҷойҳои истихроҷи маъдани оҳан муайян гардиданд. Роҳбари ЭМБШТ, академик Н.Н.Негматов қайд кард, ки дар алоқа бо минтақаи Даҳкат "... дурнамои мушаххас кардани минтақаи оҳанини ноҳияи Минк ва маркази косибӣ тичоратӣ барои истехсол ва фурӯши силоҳҳои сарди шаҳри Марсмандаи Уструшани Кӯҳӣ, ки аз маъхазҳои ҳатти маълум аст, оғоз ёфтанд».²

Гурӯҳи Куркати дастаи Уструшанагӣ (роҳбар А.К. Мирбобоев) соли 1984 мавсими ҳафриётиро дар димнаи Ширин баргузор намуданд.³ Дар ин ҷо қисмҳои маҷмааи қадимаи меъморӣ-фортификатсионӣ тоза карда шуданд. Барои равшанӣ андохтан ба вазъи стратиграфӣ хандақи №3 кофта шуд, ки дар қабатҳои поёни он маводи сафолии бо ангоби сафед ва намунаҳои дигари зафҳои асрҳои V-IV то милод дарёфт шуд.

Тирамоҳи соли 1984 дастаи Фарғонаи Ғарбӣ (сардораш Е.Д. Салтовская) иктишофи димнаи Дунгчатепай минтақаи Пролетар (ҳозира Ҷаббор Расулов) -ро идома дод. Дар ин ҷо омӯзиши уфуқи поёнии ёлгорӣ сурат гирифт. Долони қаблан тозашуда меҳварӣ доништа шуд. Хучраҳо дар ду тарафи долон тоза карда шуданд. Деворҳои долон ва биноҳо аз хиштҳои хом сохта шуда, то баландии 2,5 м боқӣ мондаанд ва деворҳо бо гили зарди хокистарранги сафолин андова шудаанд. Дар зери таҳкурсии тақрибан ҳамаи деворҳои бино санги шағал ёфт шуд, ки вазифаи зиддсейсмикиро иҷро мекард. Осори таҷдид ва азнавсозӣ намоён аст. Ҳангоми тозакунии

¹ Пулатов У.П. работы Дахкатской группы в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – с.68

² Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г. //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.38

³ Мирбабаев А.К. Работы на городище Ширин//Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.480-481; Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.38.

саҳни бино сафолҳо ба даст оварда шуданд “... қисми муҳимми ин коллексия дар чархи кулолгарии сафолҳои деворҳояш тунуки сурх - ва сафолҳои ангоби сиёҳчатоб аз гили хуб омехташуда сохта шудааст».¹

Умуман, қорҳои ҳафриёти дастаи Фарғонаи Ғарбӣ дар димнаи Дунгчатепи имкон дод, ки сохтори тарх, унсурҳои меъморӣ, ҷузъҳои мустаҳкамкунандаи сӯроҳҳои гумбазшакл, деворҳои берунӣ, саллоххона, сӯроҳҳои равшанидиҳанда ва ҳавокаши равог, мавод барои аниқ кардани фарҳанги модии асрҳои III-V милодӣ ба даст оварда шуд.

Дар мавсими саҳроии 1985 дар ҳайати ЭМБШТ се дастаи калон (Нуртепа, Хучанд, Илоқ) ва ду гурӯҳи иқтишофӣ (Гурӯҳи омӯзиши ёдгориҳои асри санг ва Оқтангӣ) ҳамчун ҳайати ЭМБШТ қор карданд.² Қормандони ЭМБШТ ҳафриётро дар мавзеҳои калон, ба монанди димнаи Нуртепа, Хучанд, Хоняйлов идома доданд ва ба қоғани ёдгории нав - қалъаи Капатепи шурӯъ карданд. Гурӯҳи иқтишофӣ оид ба омӯзиши ёдгориҳои асри санг (роҳбараш В.А. Жуков) дар силсилаи қаторкӯҳҳои Қурама ва Туркистон тадқиқот гузаронида, ҷойҳои нави олоғи асри сангро қайд кард.

Соли 1985 дастаи бостоншиносии Нуртепа (сардораш Т.В.Беляева) мақоми байналмилалӣ гирифт, зеро тибқи барномаи ҳамкориҳои ИҶШС ва ИМА, ду бостоншиноси амриқоӣ - профессор К.Ламберг-Қарловски (Осорхонаи Пибоди, Донишгоҳи Ҳарвард, ИМА) ва доктор Ф. Кол (Коллеҷи Велесли, Кембриҷ, ИМА) ба даста дохил карда шуданд.

Якҷанд минтақаҳои Нуртепа тадқиқ карда шуданд. Дар ду ҳафриёт, ки солҳои қаблӣ гузошта шуда буданд (12 ва 14), қабатҳои маданияти асрҳои VI – IV то милод бо сафол ва боқимондаҳои меъморӣ қайд карда шуданд. Дар теппаи марказӣ ҳафриёти қалоне гузошта шуд, ки дар он аллақай қисматҳои деворҳои ду ҳуҷраи асрҳои VI - IV то милод тоза карда шуданд. Эҳтимолан, дар ин қисмати шаҳрак маҷмааи қалони меъморӣ ҷойгир буд.

¹ Салтовская Е.Д. Раскопки на поселении Дунгчатепи в 1984 г.//АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.65

² Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе,1994. – С.9-16.

Олимони амрикоӣ дар дизи Нуртеппа тадқиқот бурданд. Дар ин ҷо ду ҷоҳ («А» ва «Б») гузошта шуданд, ки дар мавсим ба материк оварда нашуда буданд. Уфукҳои кашфшудаи ҳарду ҷоҳ маводи фаровон аз асрҳои V - III то милод ба даст оварданд. Дар ҷоҳи аввал ду қисмати деворҳо тоза карда шуданд: як девор бо дарозии 2 метр бо маснуоти омехтаи гили зард пӯшонида шуда ва девори дигар – пахсагин (дарозӣ - 1,5 м., баландӣ - 50-55 см, ғафсӣ - 65 см) дар ду ошёна тоза карда шуд. Дар ин ҷо маводи бойи сафолӣ, аз ҷумла пораҳои косоҳо, кӯзаҳо, дегҳо ва хумҳо ба даст оварда шуданд. Дар ҷоҳи дигар («Б»), ки ба чуқурии 3,5 м оварда шудааст, маводи ҷолиб ба даст оварда шуданд. Дар гӯшаи ғарбӣ, дар чуқурии 3,3 м, чамъшавии пораҳои сафол ёфт шуд. Дар байни пораҳои хум бостоншиносон устухонҳои инсонро пайдо карданд (дафни хумӣ). Дар наздикии он ҷоҳо тоза карда шуд (чуқурӣ - 1,6 м), ки дар он низ устухонҳои инсон мавҷуд буданд. Тибқи гуфтаи антрополог Т.Кияткина, ин устухонҳо ба ду зан ва чор кӯдаки 2-4 сола тааллуқ доштанд.¹ Устухонҳо ва ангиштҳои сӯхта аз як навъ маросими дафн шаҳодат медиҳад. Тибқи маводи сафолӣ, дафни маросимӣ дар чуқурӣ аз асрҳои V ва ибтидои асри IV то милод сарчашма мегирад. Илова бар кашфиётҳо дар қаламрави шаҳрак, дар қисмати ҷануби он шабакаи обёрии мунтазам бо тақсимооти сеқисмии шохаҳо ба ҷӯйборҳои об, ки обёрии майдонҳои кишоварзии Нуртеппаро об медиҳанд, қайд карда шуд.² Системаи обёрии шаҳр ва гирду атрофи он дар нимаи дуюми ҳазорсолаи 1 то милод амал мекард, аммо дар асрҳои V-III то милод рушд кард.

Ҳамин тариқ, тӯли 6 мавсими саҳроӣ (солҳои 1980-1985) кормандони гурӯҳҳои Ничонӣ ва Нуртеппаи ЭМБШТ дар шаҳраки Нуртеппаи вилояти Уратеппа тадқиқоти бостоншиносӣ анҷом доданд. Дар ҳудуди шаҳрак (майдонаш 18 гектар) 15 ҳафрийёт гузошта шуд, ки дар онҳо қабатҳои

¹ Беляева Т.В. О раскопках на Нуртеппа и в Худжанде//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.21; Негматов Н.Н., Т.В.Беляева. Общий отчёт об исследованиях Нуртеппа в 1980-1985 гг. и предложения по дальнейшему изучению и сохранению памятника//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.25

² Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1985 г.//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.9

мадании ёдгорӣ омӯхта шуданд. Шаҳрак шакли байзаро дорад, дар баробари периметр - боқимондаҳои деворҳои шаҳр мавҷуданд. Буриши як қисмати девори ҷанубӣ нишон дод, ки сатҳи қадимтарини он бо хиштҳои гилини росткунҷа дар ду тараф мустаҳкам карда шудааст. Ин қадимтарин девори шаҳрак аст, ки ба асрҳои VII-VI то милод тааллуқ дорад. Шаҳраки Нуртеппа ду даромад дошт: дарвозаҳо дар деворҳои ғарбӣ ва ҷанубии шаҳр ҷойгир буданд. Шаҳри бостонӣ аз ду қисм - диз ва шаҳристон иборат буд. Дар қаламрави шаҳрак се қабати фарҳангӣ (мансуб ба асрҳои VII - VI , V - IV, III - II то милод) муайян карда шудааст. Марҳилаҳои дуввум ва сеюми ҳаёти шаҳрро меъморӣ рӯй заминӣ муаррифӣ мекунад - деворҳои баландии гуногун, ки аз хиштҳои хом сохта шудаанд, боқӣ мондааст. Дар яке аз ҳучраҳои қисми ҷанубии диз оташдони гармидиҳии тақрибан пурра боқӣ монда тоза карда шудааст. Танӯре, ки бо хиштҳои хом андохта шудааст, шакли чоркунҷа (1x1 м) дорад, системаи сӯзиш дорад, ки тавассути он ҳавои гарм паҳн мешавад. Дар қанори камераи гармидиҳӣ як камераи дигар барои пухтани нон ва гарм кардани моеъҳо ва оби ҷӯш буд. Дар байни маводи сафолӣ, пораи хум бо навиштаҷоте, ки дар резаи хом навишта шуда буд, ёфт шуд (навиштаҷот ханӯз рамзкушоӣ нашудааст). Илова бар ин, оташдони гармидиҳанда ва як оташдони ошпазӣ низ кашф карда шуд, ки аз истеҳсоли сафолӣ худ шаҳодат медиҳанд. Дар қисми шимолу шарқии маҳалли истиқоматӣ як кӯраи сафолӣ дар ду қатор (шакли росткунҷа, андозаи 2x1 м) тоза карда шуд. Оташдон ба асри IV то милод мансуб аст.¹

Дар ҷануби маҳалли истиқоматӣ як системаи сершоҳаи обёрӣ, ки аз канали ибтидоӣ, се каналҳои тағирёбандаи тақсимотӣ ва ҷӯйборҳои хурди обёрӣ иборат аст, ошкор карда шуд. Системаи қадимаи обёрӣ тақрибан 800 гектар замини ҳосилхезро дар наздикии маҳаллаи Нуртеппа шодоб мекард.

¹Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1985 г.//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.25

Ҳангоми корҳои ҳафриётӣ дар димнаи Нуртеппа ашӯҳои гуногун аз гил, санг, устухон, биринҷӣ ва оҳан ёфт шуданд, ки фарҳанги модии ёдгориҳо тавсиф мекунад. Маводи нави гирифташуда нишон медиҳанд, ки шӯғли асосии аҳолии Нуртеппа кишоварзӣ ва ҳунармандӣ буд. Ҳангоми ҳафриёт бисёр кулолиҳо, пораҳо ва ҳам зарфҳои бутун пайдо шуданд. Аксари онҳо дар ҷарҳи кулолгарӣ сохта шудаанд.

Худи ҳамон сол Т.В.Беляева ба кори гурӯҳи Хучандии ЭМБШТ роҳбарӣ мекард. Объекти таҳқиқот як қисми системаи фортификатсионӣ - девори шарқии қалъа байни дарвоза ва остонаи Арк буд. Дар ин ҷо қисмати 8-метраи девор омӯхта шуд. Дар ҷараёни кор деворҳои давраҳои гуногун (асрҳои VIII-IX , X-XII, XIV-XV , XV-XVII, XVIII-XIX), ки бо хиштҳои росткунҷаи гилин ва поҳса сохта шудаанд, ошкор карда шуд. Камарбанди боло бо истифода аз гулӯла (ҳамворҳои мудаввари гили хушк) сохта шудааст. Девори болотарин марҳилаи охирини барқароркунии деворҳои қалъа буд, ки дар нимаи дуҷуми асри XVIII дар давраи ҳукмронии беки Хучанд Оқбута анҷом дода шудааст. Т.В. Беляева ба хулосае омад, ки «дар ин минтақа панҷ марҳилаи таҷдиди системаи фортификатсионии қалъаи Хучанд, ки дар тӯли ҳазорсола анҷом дода шудааст қайд шудааст».¹

3.3. Дастовардҳои ЭМБШТ дар омӯзиши мероси таърихӣ фарҳангӣ дар солҳои 80-ӯми асри XX

Дар қаламрави Илоқи Ҷанубӣ солҳои 1985-1986 кормандони гурӯҳи Илоқии ЭМБШТ ёдгории муҳими фарҳанги кишоварзии минтақа - кёшки Каппатепаро пурра кофтанд.² Ёдгорӣ теппаи байзашакл буд (масоҳаташ 0,25 га, баландии теппа -13 м), ки дар охири ҷануби қатортеппаи адирӣ дар тарафи чапи дараи Токмоксой ҷойгир буд. Дар мавсими аввал корҳои

¹ Беляева Т.В. О раскопках на Нуртепа и в Худжанде//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.22

² Рахимов Н.Т. Раскопки замка Каппатепе//АО 1985 г. – М., 1986; Рахимов Н.Т.. Из истории изучения Кармазара//Материалы по истории таджикского народа. – Ленинабад, 1989; Рахимов Н.Т. Охранные работы в Табшаре//Республиканская науч.-практич.конф.мол.уч.и специалистов Тадж.ССР. – Душанбе, 1989. Рахимов Н.Т.. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепе. – Худжанд, 2001. -142 с.

хафриётӣ дар қисми шимолу шарқии теппа оғоз гардид (чоҳи №1, андозааш 8x4 м.) Дар ин ҷо деворҳое пайдо шуданд, ки аз хишти хом сохта шуда, гӯшаи ҷанубу шарқии хучраро тасвир мекарданд. Ҳафриёти минбаъда нақшаи ёдгорию нишон доданд. Шаш хучра кофта шуданд, ки бо гузаргоҳҳо пайваст шудаанд.¹ Мавсими баъдӣ бино пурра кофта шуд. Муайян гардид, ки дар он кёшки дуошёна будааст. Ошёнаҳоро бо фарши ҷӯбӣ ҷудо кардаанд. Аз рӯи бозёфтҳо, хучраҳои болоии қалъа истиқоматӣ ва поёнӣ хучраҳои хоҷагӣ мебошанд. Маводи асосии барои сохтмон хишти хоми росткунҷа мебошад.

Натиҷаҳои мушоҳидаҳо ҳангоми ҳафриёт ва таҳлили мукаммали сохти геометрӣ ба хулосае овард, ки қалъа бо назардошти истифодаи хусусиятҳои шароити маҳаллӣ ва рельеф аз рӯи нақшаи пешакӣ тарҳрезӣшуда сохта шудааст. Дар вақти сохтани қалъаи Каппатепа, ҳам тарҳрезии дохилӣ ва ҳам берунӣ хуб ба нақша гирифта шуда буд. Бино масоҳати нисбатан хурдро ишғол мекунад, аммо истифодаи ҳар метри фосола масоҳати муфиди дохили биноро ба таври назаррас афзоиш медиҳад. Истифодаи моҳиронаи рельеф майдон ва баландии қалъаро афзун намуда, аз кудрати он шаҳодат дода, дастнорасии онро нишон дод.²

Дар ҳайати дастаи Илоқ солҳои 1985-1986 ду гурӯҳи ҷудогонаи ҷустуҷӯӣ барои ҷустуҷӯи бошишгоҳҳои асри санг, муғхонаҳо ва кӯрғонҳо (В.А. Жуков), инчунин омӯхтани петроглифҳои Қушбулоқ дар қисми ашти каторкӯҳи Қурама (О.В. Панфилов) фаъолият бурданд. Мавсими саҳроии соли 1986 хеле ғанӣ буд. Гурӯҳҳои ЭМБШТ дар бисёр ҷойҳо дар саросари шимоли Тоҷикистон, аз доманакӯҳҳои каторкӯҳи Қурама (Каппатепа) дар шимол ва дараҳои нишебии шимолии каторкӯҳи Туркистон (Хоняйлов) дар ҷануб фаъолият мекарданд.³

¹ Рахимов Н.Т. Начало раскопок замка Каппатепе в Илаке//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. - С.28-40

² Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепе. – Худжанд, 2001. – С.58-83

³ Негматов Н.Н., Мамаджанова М.Д., Рахимов Н.Т. Работы Северо-таджикистанской экспедиции //Археологические открытия 1986 года. – М., 1988. – С.515-516

Соли 1986 ҳафриёти манзил ва маҳаллаи ҳунармандии шимол Қалъаи Қаҳқаха идома ёфт. Дар ин ҷо хучрае бо асбоби оташдони шакли П, ки аз хишти пухта сохта шудааст кашф гардид. Дар пеши оташдон андовае аз хишти лой гузошта шуда буд. Дар зери оташдон хокистаре бо устухонҳои хайвонот, пасандозҳои гумусӣ ва пораҳои сафолӣ ёфта шуда, дар зери он – як оташдони дигар, бо ҳамон шакл, вале аз санг сохта шудааст дарёфт шуд. Дастгоҳи оташдони боло ба асрҳои XI-XII тааллуқ дорад ва дастгоҳи оташдони поёни ба давраи асосии ҳаёти маҳал асрҳои VII-IX рост меояд.

Аз соли 1986 марҳилаи нави омӯзиши Муғтепа оғоз меёбад. Тавре ки дар боло қайд кардем, якчанд мавсимҳои саҳроии қор дар Муғтепа ба муайян ва аниқ кардани стратиграфияи ёдгори равона шуда буданд. Муайян кардани пайдоиши қабатҳои маданӣ ва тасвири манзараи умумии стратиграфӣ имкон дод, ки соли 1986 ҳафриёт дар Муғтепа дар минтақаҳои васеътар оғоз шавад: дар ҷануби хучраҳои қаблан ба шакли контурӣ ва бурҷ кофта шудаанд боз ду хучра ва як долони танг кашф гардид.

Дар мавсими саҳроии соли 1987 гурӯҳи Уротеппа қорҳои кофтуқови Муғтепаро идома доданд. Дар ин ҷо, дар қисми марказии ёдгори хандақи № 27 гузошта шуд, ки андозаи 6х6 метрро ташкил медиҳад. Қабатҳои давраи асримиёнагӣ бо бозёфтҳои бой омӯхта шуданд. Ба материк дар чуқурии 5,5 м расида шуд. Маълумоти стратиграфӣ маълумотеро, ки дар ҳафриёт ва ҷоҳҳои дигар ба даст омадаанд, монанд. Қабати поёни маданӣ аз давраи аввали антиқа сар мешавад.

Гурӯҳи алоҳида таҳти роҳбарии В.А.Жуков мавсими на онқадар тӯлонии саҳроиро дар дараи дарёчаи Исфанасой гузаронд. Қаблан дар ин ҷо як ёдгории хурди Исфанасойтеппа қайд шуда буд, ки 4 км чуқуртар ба дара, дар наздикии дехоти Андарсой ва Хитойреза ҷойгир буд. Дар ин ҷо, дар теппаи Исфанасойтеппа бо мақсади муайян кардани чиннигории ёдгори ва санаи он ҷоҳе гузошта шуд. Ҷоҳ дар теппаи Исфанасой

маводхоро аз давраҳои қадим ва аввали асрҳои миёна таъмин мекард. Қабатҳои поёнии ёдгори ба асрҳои I-IV мелодӣ мансубанд.¹

Чойгиршавии ёдгори дар роҳи корвон ва топографияи тепа нишон медиҳад, ки Исфанасой дар канори роҳ, ба монанди меҳмонхонаи хурд Ҷаъолият мекард.

Дар охири солҳои 80-уми асри XX, дастаҳои ЭМБШТ тадқиқоти мавзӯҳои бостоншиносии Фарғонаи Ҷарбӣ, Илак, Хучанд ва Уструшанаро идома доданд.

Таҳқиқоти муназзами солҳои 1987-1989 боиси кашфи гурӯҳҳои нави петроглифҳо дар ноҳияи Ашт гардид. Тавре, ки омӯзиши муқоисавии ёдгориҳои нишон медиҳад, петроглифҳо ба доираи хеле васеъ - аз асри биринҷӣ то охири асрҳои миёна тааллуқ доранд. Як қабати назарраси петроглифҳо дар доманакӯҳҳои чанубии қаторкӯҳи Қурама ба аввали асри оҳан рост меояд ва фарҳанги қabilaҳои сақӣ минтақаи доманакӯҳро аз соҳили рости Сирдарё то қисми болоии Қурама тавсиф мекунад. Қолиби диққат аст, ки ҳангоми гузаронидани корҳои ҷустуҷӯӣ соли 1989, дар наздикии нақшҳои рӯйсангӣ, кӯрғонҳои дафнии сақӣҳо низ қайд шуданд.

Дастаи Ленинободии ЭМБШТ, пас аз баргузории чорабиниҳо ва ҷашнҳои солгарди соли 1986 ба муносибати 2500-солагии Хучанд-Ленинобод, диққати асосии корҳои ҳафриётиро ба Арки қалъа интиқол дод. Дар давоми солҳои 1987-1989, дар майдони болоии Арк 10 хучраи маҷмааи манзилии қасри Бек кушода шуд. Бостоншиносон таҳти роҳбарии Н.Н.Неъматов ва Т.В.Беляева се уфуқи бинокориро, ки ба асрҳои XVII-XVIII тааллуқ доранд, омӯхтанд. Ҳангоми тозакунии биноҳо оид ба таърихи меъмори ва ҳунармандии Хучанди охири асрҳои миёна мавод ба даст оварда шуд.

Деҳқадаи баландкӯҳи Хоняйлови дараи Оқтангӣ дар солҳои 1987-1989 азнав объекти таҳқиқоти ЭМБШТ гардид. Қормандони гурӯҳи Оқтангӣ таҳти роҳбарии Н.Н.Неъматов ва аспирант М.Мамадҷонова пас аз

¹ Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. – С.287

танаффуси тӯлонӣ ҳафриёти маҷмааҳои истиқоматии деҳаи кӯҳистонро идома доданд. Дар ин ҷо 23 хучраи қисми ғарбии ёдгори кашф карда шуд. Маҷмуи бозёфтҳо, аз ҷумла ашё ва таҷҳизоти гуногуни маишӣ ба даст оварда шуданд, ки ба ҷорводорӣ ва заминдорӣ Уструшани асрҳои миёна тавсиф медиҳанд.

Бояд қайд кард, ки дар охири солҳои 80-уми асри XX, кормандони ЭМБШТ дар омӯзиши боқимондаҳои шаҳрҳои қадимӣ ва асримиенагӣ ва дар маҷмӯъ, дар омӯзиши раванди шаҳришавии қаламрави таърихии Тоҷикистони Шимолӣ таҷрибаи бой ҷамъ оварданд. Дар ин ҷо, дар солҳои 1987-1989 кормандони дастаҳои Куркати, Ленинободӣ, Уратеппагӣ ва Шаҳристони ЭМБШТ боқимондаҳои шаҳрҳои қадими рокофта, стратиграфияи ёдгориҳоро омӯхтанд ва он имкон дод ҷараёни рушди марказҳои шаҳрӣ пайгирӣ карда шавад. Натиҷаҳои корҳои бостоншиносии ЭМБШТ имкон доданд, ки масъалаи маҳаллисозии марказҳои шаҳрӣ, ки дар маъхазҳои хаттии давраҳои қадим ва асрҳои миёна қайд шудаанд, ҳал шавад.¹

Хулосаи боби 3. Солҳои ҳафтодуми асри XX фаъолияти ЭМБШТ дар ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон оғоз шуд. Агар дар солҳои 60-ум кӯшишҳои асосӣ дар ҳавзаи Шаҳристон (Қалъаи Қаҳқаҳа 1-3, қалъаҳои атроф Бунҷикат, Чилхучра, Тоштемиртеппа, Тирмизактепа ва ғайра) рокофта шуда бошанд, пас дар даҳсолаи оянда дастаҳои экспедитсияи навтаъсис (ЭМБШТ) дар дигар ноҳияҳо - ноҳияҳои Ашт, Ғонҷӣ (Деваштичи ҳозира), Пролетар (Ҷ. Расулов), Нов (Спитамен), Хучанд (Б. Ғафуров) фаъолона кор мекунанд. Ёдгориҳои як қисми муҳими Ҷумҳурии Тоҷикистон - қаламрави вилояти Суғд қайд ва ба андозаи зиёд омӯхта шудаанд. Дар байни дастовардҳои асосии бостоншиносии тоҷик дар Тоҷикистони Шимолӣ, бояд таҳқиқот оид ба марҳилаи ибтидоии шаҳришавии минтақа (Нуртеппа, Хучанди Архаики (бостонӣ), Ширин, Муғтепа ва ғайра), кашфи аз ҷиҳати илмӣ асосёфтаи Искандарияи Эсхата дар ҷои қалъаи Хучанд, кашфи

¹ Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. – 778 с.

Уструшана ва пойтахти он Бунчикат (димнаҳои Қалъаи Қахқаҳа1-3 бо наққошиҳои бойи деворӣ, чӯби кандакорӣ, маҳсулоти торевтика ва хайкалтарошӣ) ҳафриёти қасрҳо (Қалъаи Сар, Чилхучра, Уртақурғон, Тирмизактепа ва ғайра) ва омӯзиши меъмории фортификатсионии Уструшана, қабристонҳо ва кёшкҳои Илоқ (Чугзхона, Тиркаштепа, Каппатепе), кӯрғонҳо, қурумҳо ва димнаҳои Фарғонаи Ғарбӣ (Қалъаи Афросиёб, Тудайи Калон, Тудайи Хурд ва ғайра), мавзеҳои бостоншиносии Исфара (қалъаҳо бо манораҳо, қабрҳо ва димнаҳо), қушодани даҳмақҳои Куркат ва шаҳраки Ширин, ифтитоҳи маҷмааи Ашт ва қабрҳои Сақой ва ғайраро махсусан, қайд кард.

Ибтидои солҳои 80-уми асри XX марҳилаи нави омӯхтани бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ мебошад. Кашфиёти назаррас димнаи Нуртеппа мебошад. Дар нимаи аввали солҳои 80-ум ин ёдгорӣ ба яке аз объектҳои асосии ЭМБШТ табдил ёфт. Кофтуковҳое, ки дар тӯли 6 сол (1980-1985) гузаронида шуданд, нишон доданд, ки дар ин ҷо як шаҳри калон (18 гектар) дар давраи асри охири биринҷӣ ва ибтидои аввали асри оҳан пайдо шудааст, ки тақрибан дар нимаи дуҷуми ҳазорсолаи пеш аз милод вучуд дошт. Дар ин ҷо шабакаи фортификатсияи қадим, меъморӣ, машғулияти доимии сокинони қадим омӯхта шуда, системаи мураккаби обёрӣ ошкор карда шуд, маросими марбут ба қурбонӣ қайд гардид.

Мувофиқи хулосаҳои муҳаққиқони Нуртеппа – Н.Н.Неъматов ва Т.В.Беляева, ин ёдгорӣ «... дар муайян кардани марҳилаи аввали ҳаёти шаҳр дар ҳавзаи Сирдарё ва ҳалли масъалаи марҳилаи ибтидоии шаҳришавии ҳаёти шаҳрии Осиёи Миёнаи Шимолӣ аҳамияти калон дорад».¹ Ва минбаъд, хулоса бо он тасдиқ ва асоснок карда мешавад, ки «Муайян кардани робитаҳои иқтисодӣ бо минтақаҳои шимолӣ ва ҷанубӣ мавқеи Нуртеппаро ҳамчун ҷузъи пайваस्तкунанда дар раванди умумии таърихӣ муайян мекунад. Аз худ кардани чархи зуддаврзанандаи кулолӣ,

¹ Неъматов Н.Н., Т.В.Беляева. Общий отчёт об исследованиях Нуртепа в 1980-1985 гг. и предложения по дальнейшему изучению и сохранению памятника//АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.26

хунари коркарди металлӣ ва таҷҳизоти обёрӣ, бофандагӣ, дастгоҳи мошини чархӣ - ҳамаи инҳо аз фарҳанги баланди шаҳрвандон дарак медиҳанд. Нуртеппа ба як ёдгории таърихӣ калидии Тоҷикистони қадим ва тамоми Осиёи Марказӣ табдил меёбад».¹

Бояд гуфт, ки пешниҳодҳои муаллифони кашфиёт ва таҳқиқоти Нуртеппа дар бораи ҳифз ва истифодаи ёдгорӣ боқӣ мемонанд. Н.Н.Неъматов ва Т.В. Беляева аҳамияти Нуртеппаро ҳамчун объекти мероси фарҳангӣ асоснок карда, ба мақсад мувофиқ будани идомаи корҳои бостоншиносиро дар ин мавзӯ қайд карданд. Вобаста ба ин, ба Вазорати фарҳанги ҶШС Тоҷикистон пешниҳод карда шуд, ки шаҳраки Нуртеппаро ба рӯйхати ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии дорои аҳамияти иттифоқӣ дохил намуда, минтақаи муҳофизатиро таъсис дода, ҳама намуди корҳои хочагидорӣ ва сохтмонро манъ кунад ва манбаъҳои маблағгузориҳои корҳои минбаъдаи бостоншиносиро дар маҳаллаи Нуртеппа пайдо кунанд. Мутаассифона, ин пешниҳодҳо амалӣ нашудаанд. Бо фурӯпошии СССР соли 1991 мавқеи Нуртеппа тағйир ёфт - ёдгорӣ дар ҳуди марзи Тоҷикистон ва Узбекистон ҷой гирифт ва гузаронидани корҳои бостоншиносӣ дар ин ёдгорӣ мушкилтар шуданд.

Ҳамин тариқ, давраи тӯлони омӯзиши бостоншиносии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимоли, ки бо ташкили экспедитсияи маҷмаавии бостоншиносии Тоҷикистони Шимоли (ЭМБШТ) таҳти роҳбарии Н.Н.Неъматов оғоз ёфт, ки бо кофтуковҳои васеи статсионарӣ дар доираи бузурги ёдгориҳои минтақа тавсиф карда мешавад. ЭМБШТ ба як маркази бузурги илмӣ табдил ёфт, ки ба омӯзиши мавзӯҳои археологӣ дар Тоҷикистони Шимоли аз асри санг то охири асрҳои миёна тахассус дорад.

Таҳқиқот дар чунин ёдгориҳо, аз қабилҳои даҳмакҳои Куркат, димнаҳои Ширин, Муғтепа, Нуртеппа, Хучанди бостонӣ ва ғайра имкон дод, ки як қатор марказҳои шаҳрӣ ва дар минтақаи ҳавзаи дарёи Сир ва резишгоҳи сойҳои он, аз қабилҳои Шахристонсой, Каттасой, Ширин кашф ва

¹ Ҳамон ҷо. – С.26

таҳқиқ шаванд. Оқсу, ки пеш аз ҳама боиси пайдоиши марказҳои барвақти кишоварзӣ дар заминаи обёрии сунъӣ ва чарогоҳ гардид. Дар давоми кори экспедитсия дар Тоҷикистони Шимолӣ аввалин малакаҳои синтези илмӣ ва тафсири таърихӣ маводи истихроҷшуда ҳам оварда шуданд, ки ин имкон дод, ки масъалаи марҳилаҳои ибтидоии ташаккул ва рушди маданияти шаҳрии ҳавзаи миёнаи Сирдарё дар замони қадим ва асрҳои аввали миёна пурра ба миён гузошта шавад.¹

ХУЛОСА

Давраи шӯравӣ дар таърихи омӯзиши мавзӯҳои бостоншиносӣ дар Тоҷикистони Шимолӣ замони ташаккул ва рушди бостоншиносии минтақа буд. Таҳлили раванд имкон дод, ки 4 марҳилаи асосии рушди тадқиқоти бостоншиносӣ муайян шавад. Рушди бостоншиносии минтақа, ки хусусияти маҳаллӣ дошт, бо вучуди ин, бо рушди илм дар саросари Тоҷикистон пеш мерафт ва бисёр тамоюлҳо ва самтҳои дар даҳсолаҳои охири давраи шӯравӣ муқарраргардида пас аз соли 1991 боз ҳам пеш рафтанд.

Тоҷикистони Шимолӣ, ки қаламрави ҳавзаи чараёни миёнаи Сирдарё - минтақаи ҳозираи Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистонро фаро мегирад, аз замони қадим маркази пайдоиш ва рушди тамаддуни Осиёи Марказӣ буд, ки ин раванди таърихӣ инъикоси модии худро дар ёдгориҳои бостонӣ пайдо кардааст.

Таърихи омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистон аз оғози қорҳои ҷустуҷӯӣ ва таҳқиқотии олимони рус ва дӯстдорони таърих дар нимаи дууми асри XIX ва ибтидои асри XX оғоз меёбад. Дар истилоҳи хронологӣ, минтақаҳои шимолии Тоҷикистони ҳозира аввалин шуда ба объектҳои омӯзиши бостоншиносӣ мубаддал гаштанд. Ин аз он сабаб буд, ки қаламрави вилояти Суғди ҳозира соли 1866 аз ҷониби Русия забт шуда,

¹ Рахимов Н.Т. Урбанизация средней части бассейна Сырдарьи (1 тыс. до н.э. – 1 тыс. н.э.). – Худжанд, 2015. – 268 с.

ба ҳайати империя ҳамчун ноҳияи (уезд) Хучанди вилояти Туркистон шомил гардид. Олимон ва мансабдороне, ки пас аз хизмати артиш омадаанд, омӯзиши ҳамаҷонибаи қаламравҳои навро оғоз карданд. Оғози омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистон низ бо ин раванд алоқаманд аст. Соли 1870 А.Л.Кун дар ҷустуҷӯи осори қалъаи Темурмалик, дар ҷазираи Ёва-Арали дар Сирдарё ҳафриёти хурди бостонӣ анҷом дод. Тавре ки шиносӣ бо бозёфтҳо аз ҳафриёт нишон дод, А.Л. Кун қабатҳои асрҳои XII-XIII-ро кашф кард, ки ба давраи мавҷудияти қалъаи Темурмалик дар яке аз ҷазираҳои дарёи Сир ва ҳимояи қаҳрамононаи Хучанд алайҳи артиши бисёрҳазорнафарии Чингизхон рост меояд.

Бояд қайд кард, ки нақши махсуси маҳфили дӯстдорони бостоншиносии Туркистон (1895-1917), ки аъзои он бисёр ёдгориҳои бостоншиносии Тоҷикистони Шимолиро ёфтанд ва тавсиф карданд, аз қабилҳои димнаҳои Қаҳқаҳа ва Муғтепа, кешки Чилхучра, қурумҳои Хучанд ва Ашт, ҳафриётҳои бостонии ғори Конигут, навиштаҷоти санг дар Ворух мебошанд. Дар байни аъзои маҳфили Туркистон, ки ин ёдгориҳоро омӯхтанд, фаъолтаринашон М. С. Андреев, Н. С. Ликошин, Н. Маллитский, А. Половцев, Я. Кастане буданд. Аксари ин таҳқиқотро академик В. В. Бартолд тавсия ва дастгирӣ кардааст.

Хизмати олимони пеш аз инқилобии Русия дар он аст, ки онҳо заминаи таҳқиқоти бостоншиносиро дар давраи баъдтар омода карданд. Аммо, омӯзиши воқеан илмӣ ёдгориҳо ва кофтуковҳои бостоншиносии онҳо дар давраи шӯравӣ сурат гирифтааст.

Омӯзиши муназзам ва васеи мавзӯҳои бостонии Осиёи Миёна танҳо пас аз Инқилоби Октябр оғоз ёфт. Дар як давраи нисбатан кӯтоҳи таърихӣ (1929-1989), олимони шӯравӣ миқдори зиёди ёдгориҳои бостониро дар қаламрави ноҳияҳои шимолии Тоҷикистон, аз ҷумла ёдгориҳои давраҳои гуногуни таърихӣ – аз асри санг то охири асрҳои миёна қайд ва таҳқиқ карданд. Якҷанд насли бостоншиносон танҳо ё дар ҳайати дастаҳои Экспедицияи Бостоншиносии суғдӣ-тоҷикӣ (ЭБСТ, 1946-1953),

Экспедитсияи Бостоншиносии Тоҷикистон (ЭБТ, 1953-1973) ва Экспедитсияи маҷмаавии бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭМБТШ, аз соли 1974) дар омӯзиши фарҳанги моддии мардуми тоҷик дар минтақаи шимолии кишвар саҳм гузоштанд.

Таърихи таҳқиқоти бостоншиносии Тоҷикистони Шимолиро, ки дар рисолаи мавриди назар давраи шӯравӣ (солҳои 1929-1989) баррасӣ мешаванд, ба якҷанд марҳила тақсим кардан мумкин аст:

Марҳилаи I: аз соли 1929 то 1941 – Кишваршиносӣ, таҳқиқоти бостоншиносии ҳафриёти аввал ва ғайримуқаррарӣ. Яке аз ҷанбаҳои характерноки фаъолияти бостоншиносони Осӣи Миёна дар солҳои 20-ум ва нимаи аввали солҳои 30-юм ин самти таърихшиносии он буд, ки ҳамчун марҳилаи омодагӣ барои гузаронидани таҳқиқоти васеи бостоншиносӣ хидмат мекард.

Марҳилаи II: аз соли 1941 то 1953 – ҳафриёт дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ (ҶБВ) ва оғози таҳқиқоти муназзам дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ (ЭБТШ ва иқтишоф). Бояд қайд кард, ки солҳои 40 - 50-уми асри XX солҳои ҳалқунанда дар таърихи ташаккул ва татбиқи аввалин тадқиқоти ҳамачонибаи бостоншиносӣ дар Тоҷикистон гардид. Дар айни замон, пойгоҳи асосии илми бостоншиносӣ дар ҷумҳурӣ, инфрасохтори иҷтимоии он гузошта мешаванд, кадрҳо омода мешаванд, самтҳо ва афзалиятҳои асосии корҳои илмӣ муайян, сохторҳои илмӣ миллӣ бунёд мешаванд. Ташкили экспедитсияи бостоншиносии Суғд-Тоҷикистон соли 1946, таъсиси бахши бостоншиносӣ дар Институти таърих, бостоншиносӣ ва этнографияи Академияи илмҳои Тоҷикистон дар соли 1951, таъсиси экспедитсияи бостоншиносии тоҷик соли 1952 имкон дод, ки бори аввал тадқиқоти васеъ, банақшагирифташуда ва муназзам дар саросари ҷумҳурӣ, аз ҷумла дар ноҳияҳои шимоли он гузаронида шавад. Таҳқиқоти бостоншиносии шаҳракҳои қадимаю асрҳои миёна, ки аз тарафи экспедитсияи бостоншиносии Суғд-Тоҷикистон дар нимаи дуҷуми солҳои 40-ум ва ибтидои солҳои 50-уми асри XX кашф шуда буданд, барои

ташаккули пояи илми бостоншиносӣ дар Тоҷикистон, муайян ва оғози омӯзиши статсионарии минтақаҳои бузурги мероси таърихӣ ва фарҳангӣ дар қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ, дақиқсанҷӣ ва тавсифи тамоми ҳаёти бисёрҷабҳаи ниёғони халқи тоҷик, равшан ва мушаххас кардани ҷанбаҳои асосии таърих - фарҳанг, ҷаҳолияти иҷтимоӣ, динӣ, ҳарбӣ ва иқтисодӣ аҳамияти ҷавқулӯда доштанд.

Марҳилаи III: солҳои 1954-1973. Дар ин давра, дар ҳаёти экспедитсияи бостоншиносии Тоҷикистон дастаҳо таъсис ёфтанд (Хучанд-Уструшана, Қайроққум, Исфара, Қарамазор), ки корҳои пурраи ҷустуҷӯӣ ва ҳафриётиро анҷом доданд ва тамоми қаламрави Тоҷикистони Шимолӣро аз қаторкӯҳи Қурама то доманакӯҳҳои Қаторкӯҳи Туркистони шимолӣ ба ҷаҳолияти худ фаро гирифтанд. Самтҳои асосии таҳқиқот ҷустуҷӯӣ, таҳия ва омӯзиши ёдгориҳои асри сангӣ, биринҷӣ ва аввали оҳан, ёдгориҳои қадим, аввал ва охири асрҳои миёна дар қаламрави Уструшана, мулки Хучанд, Илоқи Ҷанубӣ ва Фарғонаи Ҷарбӣ буданд.

Марҳилаи IV: солҳои 1974-1989. Даврае, ки бо оғози ташкили экспедитсияи маҷмаавии бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ва корҳои васеи ҳафриётӣ ва ҷустуҷӯӣ оид ба рушд ва омӯзиши мавзӯҳои бостонӣ дар вилояти Суғд алоқаманд аст. Ҳамаи корҳои ин марҳила таҳти роҳбарии бевоситаи академик Н. Н. Неъматов, ки асосгузори мактаби бостоншиносии худ гаштааст, анҷом дода шуданд. Шогирдони ӯ - С. Ш. Марофиев, У. П. Пӯлотов, А. К. Марофиев, Е. Д. Салтовская, А. К. Мирбобоев, Р. Афзалов, А. Билолов, Т. В. Беляева, У. Эшонқулов, Н. Т. Раҳимов, А. Холикӣ, О.В.Панфилов, В.К.Ҷумаев – ба гурӯҳҳои бостоншиносӣ ва дастаҳои махсуси ЭМБТШ барои омӯзиши ёдгориҳои алоҳидаи Тоҷикистони Шимолӣ (Хучанди бостонӣ, Қалъаи Қаҳқаҳа, Чилхучра, Уртақӯрғон, Ширин, Тӯдаи Калон, Тӯдаи Хурд, Куркат, Муғтепа, Нуртепа ва ғ.) сарварӣ мекарданд. Ин давраи саҳми бузурги ЭМБТШ ва дастовардҳои назаррас дар омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ мебошад. Бисёр ёдгориҳо пурра кашф ва мушкilotи

асосии асри санг, давраи қадим ва ибтидои асрҳои миёна омӯхта шуданд. Натиҷаҳои ҳафриёти бостонӣ дар монографияҳои кормандони ЭМБТШ ва нашрияҳои силсилавӣ – «Археологические работы в Таджикистане» («Таҳқиқоти бостоншиносӣ дар Тоҷикистон»), «Материальная культура Таджикистана» («Фарҳанги моддии Тоҷикистон»), «Материальная культура Уструшаны» («Фарҳанги моддии Уструшана» пурра инъикос ёфтааст.

ТАВСИЯҲО

Ҳодисаҳои аввали солҳои 90-уми асри ХХ («рӯйдодҳои феврал» дар Душанбе, фурӯпошии ИҶШС, ҷанги шахрвандӣ дар Тоҷикистон) ба раванди таҳқиқоти бостоншиносӣ таъсири манфӣ расониданд. Дар давраи рушди Тоҷикистони соҳибхатиёр таъсири илми таърих ба рушди худшиносии миллӣ ва аҳамияти ҳалқунандаи он барои бунёди ҷомеаи воқеан демократӣ ба таври назаррас афзоиш ёфт.

Аз аҳамияти доимо афзояндаи таҳқиқоти бостоншиносӣ дар рушди илми таърих бармеояд, ки барномаи возеҳи рушди бостоншиносӣ дар Тоҷикистон ва омӯзиши бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ таҳия шавад. Барои ин вазифаҳои зеринро ҳал кардан лозим меояд:

1. Барқарор кардани фаъолияти Экспедитсияи Маҷмаавии бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ (ЭМБТШ).

2. Эҳё ва идома додани корҳои бостонӣ дар самти омӯзиши ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ.

3. Ба низом даровардани маводи археологии ёдгориҳои Тоҷикистони Шимолӣ, ки дар фондҳои Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИ ҚТ маҳфуз аст.

4. Таҳия ва интишори маҷмӯаи таҳқиқот, ки марҳилаҳои асосии корҳои бостоншиносиро дар бар мегиранд.

5. Омода ва наشري «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ».

6. Таҳияи барномаи возеҳи корҳои бостоншиносӣ ва муайян кардани ҷойҳои бостонии ҳафриётӣ барои кашфи минтақаҳо дар Тоҷикистони Шимолӣ.

7. Таҳияи нақшаи чорабиниҳо оид ба ҳифз ва нигоҳдошти мавзеъҳои бостонӣ, ки таҳдиди харобшавии онҳо мавҷуд аст.

8. Таҳия ва пешниҳоди ҳуҷҷатҳо барои пешбарии мавзеъҳои муҳимтарини бостоншиносии Тоҷикистони Шимолӣ ба рӯйхати мероси фарҳангии ЮНЕСКО.

Ҳамин тариқ, омӯзиши таърихи корҳои бостоншиносӣ дар шимоли Тоҷикистон дар давраи шӯравӣ заминаи боэътимоди илми бостоншиносии тоҷик мебошад. Дар ин радиф барои ҳалли масъалаҳои нави омӯзиши бостоншиносии ашёи мероси таърихӣ ва фарҳангии халқи тоҷик дурнамои хуб фароҳам оварда шудаанд.

РҶҶҲАТИ МАНБАЪҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1.1. Маводи бойгонӣ

1. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.1434, р.1, п.1, в.4.
2. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.1434, р.1, п.8, в.12.
3. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.11, р.3, п.23, в.4-5.
4. Бойгонии марказии давлатии ҚТ ф.360, р.1, в.н.46, в.25
5. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.25
6. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.25
7. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.24
8. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.25
9. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.26
10. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, в.н.46, в.27
11. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, п.565, в.36.
12. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.2, п.64, в.28
13. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, п.261, в.10
14. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, п.261, в.120
15. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, п.261, в.57
16. Бойгонии марказии давлатии ҚТ, ф.360, р.1, п.565, в.36
17. Бойгонии давлатии вилояти Суғд. ф.82, р.1, в.н.3, вв.127-129
18. Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Архив №10, в.16-20.
19. Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Архив №8. Гузоришҳои с.1936. – С.16.
20. Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Арх.№10. Ҳисоботҳои солҳои 1936-1937, в.28-29
21. Бойгонии Осорхонаи таърихии вилояти Суғд. Арх.№8. Гузориши 1936 г., с.16.

1.2. Адабиёти илмӣ (Монография, брошюра ва мақолаҳо)

1. Абдурахимов С.Я. Древние разработки полезных ископаемых в северной части Таджикистана/С.Я.Абдурахимов //Вестник МГУ им. М.В.Ломоносова, сер. IV. Геология, 1977. - №3. – С.118-121.

2. Абдурахимов С.Я. Из истории горнорудного дела Таджикской ССР/С.Я.Абдурахимов //История и методика естественных наук. - Вып. XXIII. Геология. – М., 1979. – С.96-101.
3. Авзалов Р.З. Раскопки на городище Калаи Кахкаха 1 в 1976 г. / Р.З.Авзалов //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.317-326.
4. Авзалов Р.З. О работах на городище Калаи Кахкаха 1 в 1977 г./Р.З.Авзалов //АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1982. – С. 244-255.
5. Авзалов Р.З. Раскопки объектов 5 и 6 городища Калаи Кахкаха 1 в 1978 г.//АРТ, вып.18(1978). – Душанбе, 1984. – С.348-363.
6. Авзалов Р.З., Самойлик П.Т. Майдонисайское погребение /Р.З.Авзалов, П.Т.Самойлик //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.327-329.
7. Акрамов Н.М. Вопросы истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья в трудах Б.Л.Громбчевского. – Душанбе, 1974. – 134 с.
8. Акрамова Х.Ф., Акрамов Н.М. Востоковед Михаил Степанович Андреев: Научно-биографический очерк/Х.Ф.Акрамова, Н.М.Акрамов. – Душанбе, 1973. – 222 с., ил.
9. Андреев М.С. Местности в долине р. Ангрена, интересные в археологическом отношении/М.С.Андреев//Туркестанские ведомости. – 1893. - №46.
10. Археологические работы в Таджикистане в 1956 году. - Вып.4. Сталинабад, 1959. – 194 с.
11. Археологические работы в Таджикистане в 1980 году. Вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – 452 с.
12. Археологические экспедиции. – М., Изд.-во Академия наук СССР. - 1962. – 262 с.
13. Баруздин Ю.Д., Брыкина Г.А. Археологические памятники Баткена и Ляйляка/Ю.Д.Баруздин, Г.А.Брыкина. - Фрунзе, 1962. – 128 с.
14. Беляева Т.В. Исследования в Ленинабадской области/Т.В.Беляева // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С.470-471.

15. Беяева Т.В. Исследования на Ходжентском Арке/Т.В.Беяева //Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С.472-473.
16. Беяева Т.В. О работе Ленинабадского отряда в 1976 г./Т.В.Беяева //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.263-281.
17. Беяева Т.В. Некоторые итоги работ Ходжентского отряда в 1978 г. /Т.В.Беяева//АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.335-347.
18. Беяева Т.В. Раскопки на городище Нуртепа/Т.В.Беяева //Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.496.
19. Беяева Т.В. Городище Нуртепа/Т.В.Беяева //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.478-479.
20. Беяева Т.В. О работах Ходжентского отряда в 1980 г./Т.В.Беяева //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.350-358.
21. Беяева Т.В. Исследования Нуртепа в 1982 г./Т.В.Беяева //АРТ, вып.22 (1982 г.) – Душанбе, 1990.
22. Беяева Т.В. Нуртепа – городище древней Уструшаны/Т.В.Беяева //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. - С.21-28.
23. Беяева Т.В. О работах Нуртепинского отряда в 1984 г./Т.В.Беяева //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.51-57.
24. Беяева Т.В. О раскопках на Нуртепа и в Худжанде /Т.В.Беяева //АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.19-22.
25. Беяева Т.В. Раскопки Нуртепа в 1983 г./Т.В.Беяева // Археологические открытия 1983 г. – М., 1995. – С.563-564.
26. Билалов А.Из истории ирригации Уструшаны. Материальная культура Уструшаны. Вып.4. /А.Билалов. – Душанбе, 1980.
27. Билалов А.И., Беяева Т.В. Исследование цитадели Ходжента в 1975 г. /А.И.Билалов, Т.В.Беяева //АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе, 1980. - С.281-294.
28. Бобомуллоев С. История археологического изучения Южного Таджикистана/С.Бобомуллоев. - Душанбе, 2010. – 200 с.

29. Бубнова М.А. Изучение памятников, связанных с горным промыслом на территории Таджикистана в 1970 г./М.А.Бубнова //АРТ. - Вып.Х (1970 г.). - М.: Наука, 1973. - С.205-214.
30. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака /Ю.Ф.Буряков. – М., 1974. -136 с.
31. Воронина В.Л. Памятники Калининабада и его окрестностей /В.Л.Воронина // АРТ. - Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.324- 336.
32. Воронина В.Л., Негматов Н.Н. Открытие Уструшаны/В.Л.Воронина, Н.Н.Негматов //Наука и человечество, 1975: Международный ежегодник. – М., 1974. – С.51-71.
33. Гайдукевич В.Ф. Работы Фарходадской археологической экспедиции в Узбекистане в 1943-1944 гг./В.Ф.Гайдукевич // КСИИМК. – Вып.14. – М.— Л., 1947. – С.98-99.
34. Гайдукевич В.Ф. Керамическая обжигательная печь на городище Мунчактепа/В.Ф.Гайдукевич //КСИИМК, вып.28. – М.-Л., 1949. – С.77-82.
35. Гайдукевич В.Ф. Могильник близ Ширинсая в Узбекистане /В.Ф.Гайдукевич//Советская археология. – Т.16. – М.-Л., 1952. – С.331-359.
36. Горшенина, С. Туркомстарис–Средазкомстарис–Узкомстарис: формирование институций и этно-центрический раздел культурного наследия Средней Азии /С.Горшенина// Этнографическое обозрение. - 2012. - № 1. - С. 52-68.
37. Граменицкий Д. О древних урочищах Туркестанского края /Д.Граменицкий //Туркестанские ведомости. - 1879. – № 12 - 20 марта.
38. Давидович Е.А. Монетные находки на территории Таджикистана в 1954 г./Е.А.Давидович //АРТ, вып.2 (1954)/Труды АН ТаджССР, 37. – Сталинабад, 1954. – С.95-103.
39. Давидович Е.А. Раскопки замка Калаи-Боло (Из работ Исфаринского отряда ТАЭ в 1951-1952 гг.) /Е.А.Давидович //Материалы и исследования по археологии СССР. - №66. – М.-Л., 1958. – С.198-208.
40. Давидович Е.А. Клады древних и средневековых монет Таджикистана/Е.А.Давидович. – М., 1979. - 462 с.

41. Давидович Е.А., Литвинский Б.А. Археологический очерк Исфаринского района/Е.А.Давидович, Б.А.Литвинский //Тр. АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.35. – Сталинабад, 1955. – 231 с.
42. Джумаев В.К. К Изучению фортификации Калаи Сара/В.К.Джумаев //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.323-325.
43. Джумаев В.К. Раскопки квартала гончаров Бунджиката /В.К.Джумаев //Археологические открытия 1982 г. – М., 1984. – С.496.
44. Джумаев В.К. О раскопках в квартале керамистов Бунджиката в 1982 году /В.К.Джумаев //АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.62-71.
45. Джумаев В.К. Изучение погребальных сооружений в районе Шахристана/В.К.Джумаев // АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.58-66.
46. Древняя Уструшана: города, их локализация и хронология. – Душанбе, 2003. – 778 с.
47. Дубовицкий В.В. Андрей Евлампиевич Маджи. Полвека научных исследований в Центральной Азии/В.В.Дубовицкий. – Душанбе, 2018. – 218 с.
48. Дьяконов М.М. Перспективы археологического изучения Таджикистана/М.М.Дьяконов //Тр. Таджикского филиала АН СССР, т. ХХ1Х. – 1951. – С.19-35.
49. Жуков В.А. Новые данные по каменному веку Ленинабадской области (работы 1983 г.) /В.А.Жуков //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.15-20.
50. Жуков В.А. О работе группы по изучению каменного века в 1984 г. /В.А.Жуков //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.40-43.
51. Икромов Н.А., Рахимов Н.Т. Саҳми шарқшиносони рус дар омӯзиши таърих ва маданияти аҳолии шимоли Тоҷикистон (1867-1917) /Н.А.Икромов, Н.Т.Рахимов. – Хучанд, 2015. – 124 с.
52. Искусство Востока. Доисламская Средняя Азия //www.hermitagemuseum.org/wps /portal/hermitage/explore /collections /master /sub;

53. Исламов О.И., Рутковская Л.М. Геолого-археологическая характеристика древнего рудника Кони Мансура /О.И.Исламов, Л.М.Рутковская //Археология Средней Азии. 4. Труды САГУ, вып.3. – Ташкент, 1957. – С.155-176.
54. История таджикского народа. В 6 томах. Т.5. – Душанбе, 2010. – 410 с.
55. История таджикского народа. В 6-ти томах. Т.6. – Душанбе, 2011. – 472 с.
56. Кияткина Т.П. Краниологические материалы с городища Кахкаха (Шахристан 2) (По материалам раскопок Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г.) /Т.П.Кияткина //Изв. АН Таджикской ССР. Отд-ние обществ.наук. – Душанбе, 1961. - № 1(24). – С.47-58.
57. Кияткина Т.П. Могильник Мачитли /Т.П.Кияткина //Материальная культура Таджикистана. - Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.251-279.
58. Кияткина Т.П. Антропологические работы в Таджикистане в 1971-1980 гг. /Т.П.Кияткина //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. - С.403-415.
59. Крюков К.С., Немцева Н.Б. Мечеть Кок Гумбаз в Ура-Тюбе /К.С.Крюков, Н.Б.Немцева //Изв. АН.Тадж.ССР. - №3. – 1965. – С.68-84.
60. Латынин Б.А. Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г. /Б.П.Латынин // Археологический сборник. -1961. - № 3. - С. 109-170.
61. Латынин Б.А. Вопросы хронологии земледельческих культур древней Ферганы/Б.А.Латынин // Исследования по археологии СССР. - Л., 1961. - С. 111-119.
62. Латынин Б.А., Оболдуева Т.Г. Исфаринские курганы: (К вопросу о системе хозяйства древней Ферганы) /Б.А.Латынин, Т.Г.Оболдуева // КСИИМК. - 1959. - Вып. 70. - С. 17-27.
63. Литвинский Б.А. О некоторых принципах составления археологической карты Таджикистана/Б.А.Литвинский//Докл. АН Тадж.ССР. – 1953, №7. – С.9-15.
64. Литвинский Б.А. Горные инструменты из коллекции Ленинабадского краеведческого музея /Б.А.Литвинский //Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №2. – С.83-91.

65. Литвинский Б.А. Полевые археологические работы Таджикско-Согдийской археологической экспедиции в 1952 году. Отчёт о заседании Учёного совета ИИАЭ. /Б.А.Литвинский //Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №3.- 1953. – С.157-161.
66. Литвинский Б.А. О некоторых моментах развития средневекового города Средней Азии/Б.А.Литвинский // Изв.АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ.наук. - №4. – С.55-67.
- 67а. Литвинский Б.А. Археологическое изучение Таджикистана советской наукой (Краткий очерк) /Б.А.Литвинский//Труды АН ТаджССР. Институт истории, археологии и этнографии. Т.26. – Сталинабад, 1954. – 83 с.
- 67б.Литвинский Б.А. Из археологических материалов по истории средневековой горной техники Средней Азии//Тр. АН Тадж.ССР. - Т.27. - Сталинабад, 1954. – С.119-171.
68. Литвинский Б.А. Основные этапы изучения археологии Таджикистана советской наукой /Б.А.Литвинский//Изв. АН ТаджССР. Отд.обществ.наук. – 1954. - №6. – С.51-62
69. Литвинский Б.А. Предварительный отчёт о работах в Карамазарских горах отряда по сбору материалов для составления археологической карты в 1954 г. /Б.А.Литвинский //АРТ, вып.2 (1954). – Сталинабад, 1956. – С.50-53.
70. Литвинский Б.А. мечеть-намозгох в кишлаке Навгулем (Исфаринский район)/Б.А.Литвинский //Докл.АН Тадж.ССР. - №9. – С.43-48.
71. Литвинский Б. А., Работы отряда по изучению памятников бронзового века в Кайрак-Кумах в 1955 г./Б.А.Литвинский//Тр. АН Таджикской ССР, т. LXIII. - 1956. – С.39-52.
72. Литвинский Б.А. Об изучении в 1956 г. погребальных памятников в Карамазарских горах /Б.А.Литвинский //АРТ, вып.3 (1956). – Сталинабад, 1956. – С.37-46.
73. Литвинский Б.А. О работах Таджикской археологической экспедиции в 1956 г. /Б.А.Литвинский// АРТ. - Вып.4 (1956 г.). - Тр.Института истории, археологии и этнографии. Т.XCI. - Сталинабад, 1959. - С.3-5

74. Литвинский Б.А. Раскопки могильников Исфаринского района в 1956 г./Б.А.Литвинский //Тр.АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.ХС1./АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. - С.73-85.
75. Литвинский Б.А. Изучение памятников эпохи бронзы и раннего железа в Кайрак-Кумах в 1956 г./Б.А.Литвинский // Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХС1. АРТ, вып.4. – Сталинабад, 1959. – С.39-52.
76. Литвинский Б.А. Изучение курумов в северо-восточной части Ленинабадской области в 1957 г./Б.А.Литвинский //АРТ, вып.5 (1957). – Сталинабад, 1959. – С. 35-42.
77. Литвинский Б.А. Курумы /Б.А.Литвинский //Археологи рассказывают. – Сталинабад, 1959. – С.225-237.
78. Литвинский Б.А. Археология Таджикистана за годы советской власти/Б.А.Литвинский//СА. - 1967. - № 3. – С.106-123.
79. Литвинский Б.А. Могильники Западной Ферганы. В 4 томах. Т.1. Курганы и курумы Западной Ферганы/Б.А.Литвинский. - М., 1972. – 378 с.
80. Литвинский Б.А. Проблемы истории и истории культуры древней Средней Азии в свете новейших работ советских учёных (1967-1977) /Б.А.Литвинский //Вестник древней истории. - 1977. - №4. – С.73-92.
81. Литвинский Б.А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981гг.)/Б.А.Литвинский // Информ.бюл. МАИКЦА. – Вып.1. – М., 1981. – С.14-32.
82. Литвинский Б.А. Проблематика истории и истории культуры Средней Азии в советской науке (1960-1981гг.)/Б.А.Литвинский// Информ.бюл. МАИКЦА. – Вып.2. – М., 1982. – С.8-21.
83. Литвинский Б.А., Акрамов Н.М. Александр Александрович Семёнов. (Научно-биографический очерк)/Б.А.Литвинский, Н.М.Акрамов. – М., 1971. – 180 с.
- 84.Литвинский Б.А, Давидович Е.А. Археологические работы в Ленинабадской области/Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович //Изв.АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ. наук. - № 2. – С.136-137.

85. Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Предварительный отчёт о раскопках курганов в Ворухе (Исфаринский район) в 1954 г./Б.А.Литвинский, Е.А.Давидович//Тр.АН Таджикской ССР. ИИАЭ. Т.XXXVII/АРТ, вып.2 (1954). – Сталинабад, 1956. – С.61-68.
86. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов. (Древнейшая история Северного Таджикистана)/ Б.А.Литвинский, А.П.Окладников, В.А.Ранов. - Душанбе, 1962. – 404 с.
- 87.Литвинский Б.А., Ранов В.А. Раскопки навеса Ак-Танги в 1959 г./Б.А.Литвинский, В.А.Ранов//Тр. Ин-та истории АН Тадж.ССР, т.31. - Душанбе, 1961. - С.30-49.
88. Маджи А.Е. Наскальные рисунки в горах Моголтау/А.Е.Маджи //Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ. наук. -1957. - №14. – С.79-86.
89. Малаева З.А. О раскопках на объектах VII и VIII Калаи Кахкаха 1 в 1977-1979 гг./З.А.Малаева //АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.398-403.
90. Мандельштам А.М., Негматов Н.Н. Предварительный отчёт о работах Кайраккумского отряда в 1954 г./А.М.Мандельштам, Н.Н.Негматов //Тр.АН ТаджССР/Института истории, археологии и этнографии. – 1956. Т.37 (АРТ (1954)). – С.43-50.
91. Марофиев С.Ш. К истории создания культурно-просветительных учреждений города Ходжента /С.Ш.Марофиев //Сборник научных статей молодых учёных и аспирантов ЛГПИ им. С.М.Кирова. - №40. - Вып.2. – Ленинабада, 1971. – С.42-49.
92. Марофиев С.Ш. Участие Ленинабадского областного музея в историко-краеведческих исследованиях Северного Таджикистана /С.Ш.Марофиев // Материальная культура Таджикистана. – Вып.№4. – Душанбе, 1987. -С.322-331.
93. Марофиев С.Ш., Москаленко Н.А. К вопросу о назначении симобкузача и генезисе циркульного орнамента/С.Ш.Марофиев, Н.А.Москаленко // Материальная культура Таджикистана. – Вып.№4. – Душанбе, 1987. – С.303-316.

94. Марофиев С.Ш., Москаленко Н.А. Архаические находки из Ходжаи Соф /С.Ш.Марофиев, Н.А.Москаленко //АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.73-87.
95. Масов Р.М. Маркази илми таърихшиносии Тоҷикистон /Р.М.Масов //Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. 60 сол. – Душанбе, 2011. – С.3-8.
96. Масов Р.М., Ранов В.А. Жизнь, отданная археологии/Р.М.Масов, В.А.Ранов //Древние цивилизации Евразии. История и культура. – М., 2001. – 464 с.
97. Массон М.Е. Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за 1928-1929 гг./М.Е.Массон//Научная мысль, №1. – 1930. – С.39-42.
98. Массон М.Е. Археологические материалы к истории горного дела в Средней Азии. Горные инструменты/М.Е.Массон //Среднеазиатское районное геолого-разведочное управление. – Бюллетень №2. – Ташкент, 1930. – С.32-35.
99. Массон М.Е. Из истории горной промышленности Таджикистана /М.Е.Массон //Труды Таджикско-Памирской экспедиции в 1933 г., вып. XX. – Л., 1934. – 105 с.
100. Массон М.Е. К истории горной промышленности Карамазара /М.Е.Массон //Труды Таджикстанской базы АН СССР. – Т.4. – М.-Л., 1935. – 56 с.
101. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана/М.Е.Массон. – Ташкент, 1953. – 75 с.
102. Массон М.Е. Ахангаран. Историко-топографический очерк/ М.Е.Массон. – Ташкент, 1953. – 144 с.
103. Массон М.Е. Краткий очерк изучения Средней Азии в археологическом отношении/ М.Е.Массон//Археология Средней Азии. Тр.САГУ. Новая серия, т.81. Исторические науки, кн.12. – Ташкент, 1956. – С.5-40.
104. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса/М.Е.Массон, Г.А.Пугаченкова. – Ташкент, 1950. – 144 с.

105. Материальная культура Таджикистана. Вып.1. – Душанбе, 1968. – 244 с.
106. Материальная культура Таджикистана. Вып.2. – Душанбе, 1971. – 198 с.
107. Материальная культура Таджикистана. Вып.3. – Душанбе, 1978. – 302 с.
108. Материальная культура Таджикистана. Вып.4. – Душанбе, 1987. – 360 с.
109. Машковцев С.Ф. Горы Карамазар. Путеводитель. Вып.1. 3-й. Всесоюзный геологический съезд. – Ташкент, 1928. – 28 с.
110. Мирбабаев А.К. Раскопки Куркятских склепов/А.К.Мирбабаев //АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.295-302.
111. Мирбабаев А.К. О работах на городище Ширин 1 /А.К.Мирбабаев //Археологические открытия 1980 г. – М., 1981. – С.476.
112. Мирбабаев А.К. О работе Уструшанского отряда в 1976 г. /А.К.Мирбабаев // АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.282-290.
113. Мирбабаев А.К. Новые открытия Куркятского отряда / А.К.Мирбабаев //Археологические открытия 1981 г. – М., 1983. – С.486-487.
114. Мирбабаев А.К. О работах Куркятского отряда в 1977 г. /А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.17 (1977). - Душанбе, 1983. - С.256-262.
115. Мирбабаев А.К. О работах Куркятского отряда в 1978 г. /А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.326-334.
116. Мирбабаев А.К. Работы на городище Ширин/А.К.Мирбабаев //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.480-481.
117. Мирбабаев А.К. Некоторые результаты раскопок могильника Лангари Ходжиён Исфаринского района/А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.346-349.
118. Мирбабаев А.К. О работах Чоркуйского хоздоговорного отряда в 1981 г./А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.64-67.
119. Мирбабаев А.К. О работах Куркятского отряда в 1981-1982 гг./А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.34-40.
120. Мирбабаев А.К. Тридцать лет Северо-Таджикистанской археологической экспедиции (СТАКЭ)/А.К.Мирбабаев //АРТ, вып.24 (1984 г.). - Душанбе, 1993. - С.11-34

121. Мирбабаев А.К., Рахимов Н.Т. Археологические памятники Согдийской области/А.К.Мирбабаев, Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2008. - 84 с.
122. Москаленко Н.А. Калаикахкахинские стоянки /Н.А.Москаленко // АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.364-373.
123. Москаленко Н.А. Шахристанский палеолит (К постановке проблемы) /Н.А.Москаленко //АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.359-377.
124. Москаленко Н.А. Памятники каменного века бассейна Шахристансая/ А.Н.Москаленко //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.481.
125. Москаленко Н.А. Позднепалеолитические стоянки Шахристансая /А.Н.Москаленко //АРТ, вып. 24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.44-50.
126. Музей Востока//<http://see-art.ru/?item=bc79ec49-ff11-43f2-a95e-cf7db2a63b52&termin=ea25153b-2e70-49a6-9aa1-20a863e19063>. Дата обращения 14 декабря 2019.
127. Мухтаров А.М.Гузары Ура-Тюбе /А.М.Мухтаров//Материалы по истории городов Таджикистана. – Душанбе, 1975. – С.5-160.
128. Назаров Ф.Записки о некоторых народах и землях средней части Азии/Ф.Назаров. – М., 1968. – 98 с.
129. Негматов Н.Н. Предварительный отчёт о работе Ходжентского отряда в 1954 г./Н.Н.Негматов //Тр.АН ТаджССР/Институт истории, археологии и этнографии. – 1956. – Т.37 (АРТ (1954). – С.33-41.
130. Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1955 г. /Н.Н.Негматов //Тр.АН Тадж.ССР. Институт истории, археологии и этнографии. – Т.63 /АРТ, вып.3 (1955). – Сталинабад, 1956. – С.61-69.
131. Негматов Н.Н. К вопросу об этнической принадлежности населения раннесредневековой Уструшаны/Н.Н.Негматов //КС ИИМК, вып.61. – М.-Л., 1956. – С.29 – 38.
132. Негматов Н.Н. Мавзолей Тубахан/Н.Н.Негматов //Известия АН Таджикской ССР. Вып.4. – Сталинабад, 1957. – С.45-60.
133. Негматов Н.Н. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1956 г. /Н.Н.Негматов //Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХС1 //АРТ, вып.4 (1956). – Сталинабад, 1959. – С.115-126.

134. Негматов Н.Н. О работе Ходжентско-Уструшанского отряда в 1957 г. /Н.Н.Негматов //Тр.АН Тадж.ССР/Институт истории, археологии и этнографии. – 1959. – Т.1-3. (АРТ, вып.5 (1957)). – С. 95-107.
135. Негматов Н.Н. Археологические раскопки в Шахристане /Н.Н.Негматов //Материалы Второго Совещания археологов и этнографов Средней Азии. – М.-Л., 1959. – С.205-216.
136. Негматов Н.Н. Работы Ходжентско-Уструшанского отряда в 1958 г. /Н.Н.Негматов //Тр. АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.27 /АРТ, вып.6 (1958). – Душанбе, 1961. – С.113-120.
137. Негматов Н.Н. О работах Северо-Таджикистанского отряда в 1961 г. /Н.Н.Негматов //АРТ.- Вып.9 (1961 г.). Тр. Ин-та истории им.Ахмада Дониша. Т.XLII. - Душанбе, 1964. - С.34-44.
138. Негматов Н.Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны Н.Н.Негматов //Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ. наук. – 1968. – №2. – С.21-32.
139. Негматов Н.Н. К истории средневекового скотоводческо-земледельческого хозяйства горной Уструшаны /Н.Н.Негматов //Проблемы археологии Средней Азии/Тез.докл. и сообщ. – Л., 1968. – С.56-58.
140. Негматов Н.Н. Сомгор: (К истории целинного Сомгорского массива) /Н.Н.Негматов //МКТ, вып. 1. – Душанбе, 1968. – С.116-140.
141. Негматов Н.Н. Некоторые сюжеты памятников искусства Уструшаны/Н.Н.Негматов //Ближний Восток, Кавказ. Средняя Азия: проблемы взаимосвязи культур в эпоху средневековья: Крат.тез. докладов. – Л.,1972. – С.39-40.
142. Негматов Н.Н. Раскопки в Северном Таджикистане в 1971 г. /Н.Н.Негматов //Тез.докл. на секциях, посвящ. итогам полевых исследований 1971 г. – М., 1972. – С.273-275.
143. Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане /Н.Н.Негматов //АРТ, вып.10 (1970). – М., 1973. – С.443-446.
144. Негматов Н.Н. Открытия в Уструшане /Н.Н.Негматов //Тез.докл. Сессии, посвящённой итогам полевых археологических исследований 1972 года в СССР. – Ташкент, 1973. – С.26-28.

145. Негматов Н.Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны и древневосточная мифологическая традиция/Н.Н.Негматов //Изв. АН Тадж.ССР. Отд-ние обществ. наук. – 1973. - №1. - С.3-10.
146. Негматов Н.Н. О живописи дворца афшинов Уструшаны: (Предварительное сообщение)/Н.Н.Негматов //Советская археология. – 1973. – С.183-202.
147. Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1971 г. /Н.Н.Негматов //АРТ. - Вып.11 (1971 г.). - Душанбе: Дониш, 1975. - С.154-159.
148. Негматов Н.Н. Раскопки в Северном Таджикистане /Н.Н.Негматов //Археологические открытия 1974 года/АН СССР. Институт археологии. – М., 1975. – С.538-539.
149. Негматов Н.Н. Работы Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1972 г./Н.Н.Негматов //АРТ. - Вып.12 (1972 г.). - Душанбе: Дониш, 1976. - С.127-132.
150. Негматов Н.Н. Исследования Северо-Таджикистанского археологического отряда в 1973 г./Н.Н.Негматов //АРТ. - Вып.13 (1973 г.). - Душанбе: Дониш, 1977. - С.112-121.
151. Негматов Н.Н. Художественные изделия из Куркатских склепов/Н.Н.Негматов //Декоративное искусство СССР. – 1977. - №9. – С.42-43.
152. Негматов Н.Н. Резное панно дворца афшинов Уструшаны /Н.Н.Негматов //Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство Археология: Ежегодник, 1976. – М., 1977. – С.353-362.
153. Негматов Н.Н. Сюжеты эпоса в искусстве Уструшаны и «Шахнаме» Фирдоуси/Н.Н.Негматов //Ёдбуди устод Рудаки. Ч.1. – Душанбе, 1978. – С.92-102.
154. Негматов Н.Н. Некоторые итоги и перспективы археологии Северного Таджикистана в связи с созданием СТАКЭ. Краткие результаты работ 1974 г.//АРТ, вып. 14 (1974 г.). – Душанбе: Дониш, 1979. – С.313-342.

155. Негматов Н.Н. Об исследованиях СТАКЭ в 1975 г./Н.Н.Негматов //АРТ. - Вып.15(1975 г.). - Душанбе, 1980. - С.265-280.
156. Негматов Н.Н. О работах в Шахристане/Н.Н.Негматов //Археологические открытия в 1980 г. – М., 1981. – С.476-477.
157. Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1976 г./Н.Н.Негматов //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.234-241.
158. Негматов Н.Н. Таджикистан на пути к урбанизации/Н.Н.Негматов //Культура первобытной эпохи Таджикистана (от мезолита до бронзы)/. – Душанбе, 1982. – С.72-88.
159. Негматов Н.Н. Развитие урбанизированных культур в Таджикистане и проблема культурных связей/Н.Н.Негматов //Информационный бюллетень МАИКЦА. – 1982. – Вып.2. – С.66-69.
160. Негматов Н.Н. Раскопки городища Нуртепа/Н.Н.Негматов // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С.487-488.
161. Негматов Н.Н. О работах СТАКЭ в 1977 г./Н.Н.Негматов //АРТ, вып.17(1977). – Душанбе, 1983. – С.227-235.
162. Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1978 г. /Н.Н.Негматов //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.275-291.
163. Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1979 г. /Н.Н.Негматов //АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.355-357.
164. Негматов Н.Н. Исследования в Ленинабадской области /Н.Н.Негматов //Археологические открытия в 1984 г. – М., 1986. – С.481-482.
165. Негматов Н.Н. Полевые исследования СТАКЭ в 1980 г. /Н.Н.Негматов //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.302 – 309.
166. Негматов Н.Н. Некоторые проблемы археологии Таджикистана и Северной Средней Азии/Н.Н.Негматов // АРТ, вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. - С.281-301.
167. Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1981 г. /Н.Н.Негматов //АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.11-18.

168. Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1982 г./Н.Н.Негматов //АРТ, вып.22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.11-17.
169. Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1983 г./Н.Н.Негматов //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.9-14.
170. Негматов Н.Н. Исследования СТАКЭ в 1984 г./Н.Н.Негматов //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993.- С.35-39.
171. Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане/Н.Н. Негматов //АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе,1994. – С.9-16.
172. Негматов Н.Н. СТАКЭ: 50 лет археологических открытий многообразного высокоцивилизованного облика историко-культурной области Уструшана/Н.Н.Негматов //АРТ, вып.30. - Душанбе, 2005. - С.275-283.
173. Негматов Н.Н., Авзалов Р.З. Храм и мечеть Бунджиката на Калаи Кахкаха /Н.Н.Негматов, Р.З.Авзалов // Материальная культура Таджикистана. – Вып.4. – Душанбе, 1987. – С.177-210.
174. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Проблема начального этапа урбанизации Уструшаны (По материалам Нуртепа) /Н.Н.Негматов, Т.В.Беляева //Археология Средней Азии и Ближнего Востока. – Ташкент, 1983. – С.152-158.
175. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Исследования Нуртепа в 1981г.//АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.19-31.
176. Негматов Н.Н., Т.В.Беляева. Общий отчёт об исследованиях Нуртепа в 1980-1985 гг. и предложения по дальнейшему изучению и сохранению памятника/Н.Н.Негматов, Т.В.Беляева //АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.23-27.
177. Негматов Н.Н., Беляева Т.В. Мирбабаев А.К. К открытию города эпохи поздней бронзы и раннего железа /Н.Н.Негматов, Т.В.Беляева, А.К.Мирбабаев //Культура первобытной эпохи Таджикистана. – Душанбе, 1982. – С.89-112.
178. Негматов Н.Н, Билалов А.И. Мирбабаев А.К. Открытие скальных склепов у сел. Куркат /Н.Н.Негматов, А.И.Билалов, А.К.Мирбабаев

- //Археологические открытия 1974 года/АН СССР. Институт археологии. – М., 1975. – С.540-541.
179. Негматов Н.Н., Воронина В.Л. Открытие Уструшаны/ Н.Н.Негматов, В.Л.Воронина //Наука и человечество, 1975: Междунар. ежегодник. – М., 1974. – С.51-71.
180. Негматов Н.Н., Зеймаль Т.И. Уструшанский замок в Шахристане /Н.Н.Негматов, Т.И.Зеймаль //Советская археология. – 1959. - №2. – С.205-217.
181. Негматов Н.Н., Зеймаль Т.И. Раскопки на Тирмизактепе/Н.Н.Негматов, Т.И.Зеймаль //Изв. АН Тадж.ССР. Вып.1(24). – Душанбе, 1961. – С.67-83.
182. Негматов Н.Н., Мамаджанова С.М. Бунджикат – средневековая столица Уструшаны /Н.Н.Негматов, С.М.Мамаджанова// Градостроительство и архитектура. – Ташкент, 1989. – С.91-99.
183. Негматов Н.Н., Мамаджанова М.Д., Рахимов Н.Т. Работы Северо-таджикистанской экспедиции /Н.Н.Негматов, М.Д.Мамаджанова, Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1986 года. – М., 1988.– С.515-516.
184. Негматов Н.Н. Мирбабаев А.К. Раскопки Куркатских склепов: (Предварительное сообщение) /Н.Н.Негматов, А.К.Мирбабаев //КСИИМК, вып.154. Ранние кочевники. – М.-Л., 1978. – С.89-94.
185. Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К. Находки скульптурных головок и других изделий из Исфаринской долины/Н.Н.Негматов, А.К.Мирбабаев//АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.413-43.
186. Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К., Абдурасулов М.А. Работы Уструшанского отряда /Н.Н.Негматов, А.К.АМирбабаев, М.А.Абдурасулов //Археологические открытия 1975 года. – М., 1976. – С.569-570.
187. Негматов Н.Н., Мирбабаев А.К.Абдурасулов М.А. О работах Куркатского отряда /Н.Н.Негматов, А.К.Мирбабаев, М.А.Абдурасулов //Археологические открытия 1977 года. – М., 1978. – С.559-560.

188. Негматов Н.Н., Пулатов У.П., Хмельницкий С.Г. Уртакурган и Тирмизактепа. Материальная культура Уструшаны. Вып.2. /Н.Н.Негматов, У.П.Пулатов, С.Г.Хмельницкий. – Душанбе, 1973. -146 с.
189. Негматов Н.Н., Салтовская Е.Д., Кияткина Т.П. Изучение погребальных памятников кочевников на территории Уструшаны/ Н.Н.Негматов, Е.Д.Салтовская, Т.П.Кияткина //Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.27/АРТ, вып.6(1958). – Душанбе, 1961. – С.137-146.
190. Негматов Н.Н., Салтовская Е.Д. О работах Ходжентско-Уструшанского отряда в 1960 году /Н.Н.Негматов, Е.Д.Салтовская //Тр. Института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР. – 1962. – Т.34. АРТ, вып.8 (1960). – Душанбе, 1962. - С.69-89.
191. Негматов Н.Н., Соколовский В.М. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии/Н.Н.Негматов, В.М.Соколовский //Памятники культуры: Новые открытия: письменность. Искусство. Археология: Ежегодник, 1974. – М., 1975. – С.438-458.
192. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. К истории архитектурного комплекса Хазрати Бобо /Н.Н.Негматов, С.Г.Хмельницкий //Изв. АН Тадж.ССР. Отд.общ.наук. – 1960. - №1. – С.3-17.
193. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Средневековый Шахристан. (Материальная культура Уструшаны, вып.1)/Н.Н.Негматов, С.Г.Хмельницкий. – Душанбе, 1966. – 199 с.
194. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. Архитектурный комплекс Ходжа Ягона /Н.Н.Негматов, С.Г.Хмельницкий //АРТ, вып.14 (1974). – Душанбе, 1979. – С.379-390.
195. Несмеянов С.А., Ранов В.А. Палеолитические находки у Шахристана/С.А.Несмеянов, В.А.Ранов//Доклады АН Тадж.ССР, т.5, №6. - 1962. - С.26-30.
196. Окладников А. П. Предварительный отчет об исследовании памятников каменного и бронзового веков в Таджикистане летом 1954 г./А.П.Окладников// Тр. АН Таджикской ССР, т. XXXVII. - 1956. – С.16-29.

197. Окладников А.П. Исследование памятников каменного века в бассейне р.Сырдарья осенью 1955 г./А.П.Окладников //Тр. АН Таджикской ССР. Т. LXIII. – Сталинабад, 1956. - С. 5-15.
198. Окладников А.П. Исследование памятников каменного века Северного и Южного Таджикистана в 1956 г./А.П.Окладников //Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХСІ. АРТ, вып.4. – Сталинабад, 1959. – С.9-15.
199. Панфилов О.В. Петроглифы хребта Моголтау/О.В.Панфилов //Молодые учёные – 60-летию Киргистана/ Тез. докладов и сообщений конференции. – Фрунзе, 1982. – С.80-81.
200. Панфилов О.В. Сюжетные особенности петроглифов XVI-XX вв. хребта Моголтау/О.В.Панфилов //Тез. V-ой Искусствоведческой конф. мол.уч. – Ташкент. 1983. – С.139-143.
201. Панфилов О.В. Сакские мотивы в петроглифах Моголтау/ О.В.Панфилов //Скифо-сибирский мир (Искусство и идеология). – Кемерово, 1984. – С.54-55.
202. Панфилов О.В. Страницы истории Моголтау/О.В.Панфилов //Советский Киргизстан: страницы истории и современность. – Фрунзе, 1984. – С.218-219.
203. Панфилов О.В. Новая группа петроглифов в Пангазе/О.В.Панфилов //АРТ, вып.20 (1980). – Душанбе, 1987. – С.371-383.
204. Панфилов О.В. Работы на Моголтау в 1981 г./О.В.Панфилов //АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.115-125.
205. Панфилов О.В. Исследования петроглифов Моголтау в 1982 г./О.В.Панфилов //АРТ, вып.22 (1982). – Душанбе, 1990. – С.91-104.
206. Панфилов О.В. Исследования петроглифов Западной Ферганы/О.В.Панфилов //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.89-98;
207. Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии. Вы. 1-20. - Ташкент, 1897 -1917.
208. Пулатов У.П. Чильхуджра. Материальная культура. Вып.3./У.П. Пулатов. – Душанбе, 1975. – 256 с.

209. Пулатов У.П. «Дом огня» в Уструшане / У.П.Пулатов //Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. Тез.докладов Всесоюзной конференции. – Душанбе: Дониш, 1977. – С.177-179.
210. Пулатов У.П. Замок Тоштемиртепа /У.П.Пулатов //АРТ.- Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.303-316.
211. Пулатов У.П. Раскопки замка Калаи Сар в 1976 г. /У.П.Пулатов //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1981. - С.307-316.
212. Пулатов У.П. Раскопки Калаи Сара в 1977 г./У.П.Пулатов //АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1982. – С.236-243.
213. Пулатов У.П. Городище Кофар /У.П.Пулатов //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.482-483.
214. Пулатов У.П. Городище калаи Кофар/У.П.Пулатов //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.482-483.
215. Пулатов У.П. Раскопки на Калаи Саре в 1981 г./У.П.Пулатов //АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.97-106.
216. Пулатов У.П. Раскопки на Калаи Саре в 1982 г./У.П.Пулатов //АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.53-61.
216. Пулатов У.П. Работы Дахкатской группы в 1984 г. /У.П.Пулатов //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.75-90.
217. Пулатов У.П., Джумаев В.К. К изучению фортификации Калаи Сара/У.П.Пулатов //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.323-325.
218. Пулатов У.П. Раскопки Калаи Сара в 1983 г./У.П.Пулатов //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.47-57.
219. Пулатов У.П., Салтовская Е.Д. Раскопки нижнего горизонта Тиркаштепа /У.П.Пулатов, Е.Д.Салтовская //АРТ. вып.20 (1980). - Душанбе, 1987. – С.332-339.
220. Поляков С.Г. Могильник Калаи Сар/С.Г.Поляков//Материальная культура Таджикистана. - Вып.3. - Душанбе, 1978. – С.298-310.
221. Ранов В.А. Результаты разведок каменного века в 1956 г. (В урочище Шор-Куль и на Восточном Памире)/В.А.Ранов //Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.ХСІ. АРТ, вып.4. – Сталинабад, 1959. – С.23–37.

222. Ранов В.А. Каменный век Таджикистана/В.А.Ранов. - Душанбе, 1966.
223. Ранов В.А. Основные археологические экспедиции Б.А.Литвинского /В.А.Ранов//Борис Анатольевич Литвинский. Материалы к био-библиографии учёных Таджикистана, вып.22. – Душанбе, 1983. – С.36-46.
224. Ранов В.А., Салтовская Е.Д. О работах Уратюбинского отряда в 1959/В.А.Ранов, Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.7 (1959). – Душанбе, 1961.- С.108-129.
225. Рахимов Н.Т. Новые данные к стратиграфии Уратюбе//Молодые обществоведы-60-летию Советского Киргизстана. – Фрунзе,1984. – С.87-88.
226. Рахимов Н.Т. Раскопки городища Мугтепа /Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1981 г. – М., 1984. – С.503-504.
227. Рахимов Н.Т. Терракотовая статуэтка с городища Мугтепа/ Н.Т.Рахимов // Изв. АН Тадж. ССР. Отд.общ. наук. – 1985. - №3. – С.24-31.
228. Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 году/Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С.571.
229. Рахимов Н.Т. Стратиграфия городища Мугтепа /Н.Т.Рахимов // Респуб. Науч.-прак. Конф. - Душанбе: Дониш, 1985. – С.81-82.
230. Рахимов Н.Т. К интерпретации северо-западного комплекса городища Мугтепа /Н.Т.Рахимов // Творческое наследие народов Сред.Азии и Казахстана. - Ташкент: Фан, 1985. – С.107-108.
231. Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 г./Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1983 г. – М., 1985. – С.500-502.
232. Рахимов Н.Т. Новые данные к стратиграфии Ура-Тюбе/Н.Т.Рахимов // Молодые обществоведы – 60-летию Сов.Киргизстана. - Фрунзе: Илим, 1986. – С.87-88.
233. Рахимов Н.Т. Раскопки в Уратюбе и Шахристане/Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.483-484.
- 234.Рахимов Н.Т. Раскопки в Ура-Тюбе и Шахристане/Н.Т.Рахимов //Археологические открытия 1984 г. – М., 1986. – С.483-484.
235. Рахимов Н.Т. Раскопки замка Каппатепе/Н.Т.Рахимов //АО 1985 г. – М., 1986. – С.488-500.

236. Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1981 г./Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.21 (1981 г.). – Душанбе, 1988. – С.107-114.
237. Рахимов Н.Т. Из истории изучения Карамазара /Н.Т.Рахимов // Материалы по истории таджикского народа. – Ленинабад, 1989. – С.116-118.
238. Рахимов Н.Т. Охранные работы в Табошаре /Н.Т.Рахимов //Республиканская науч.-практич. конф. мол. уч. и специалистов Тадж.ССР. – Душанбе, 1989. – С.123-126.
239. Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1982 г. /Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.41-52.
240. Рахимов Н.Т. Раскопки на городище Мугтепа в 1983 г./Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.29-34.
241. Рахимов Н.Т. Исследования в гончарном центре Бунджиката /Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.95-98.
242. Рахимов Н.Т. О работах на Мугтепа в 1984 г. (К изучению фортификации Мугтепа)/Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.68-74.
243. Рахимов Н.Т. Начало раскопок замка Каппатепе в Илаке /Н.Т.Рахимов //АРТ, вып.25 (1985). – Душанбе, 1994. – С.28-40.
244. Рахимов Н.Т. Из истории материальной культуры Таджикистана. Замок Каппатепе/Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2001. -142 с.
245. Рахимов Н.Т. Мавзолей Хазрати Шох. Археологическое изучение памятника/Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2002. – 38с.
246. Рахимов Н.Т. Очерки средневековой истории Вагката-Уратюбе (X-XVI вв.)/Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2004. – 112 с.
247. Рахимов Н.Т. Урбанизация средней части бассейна Сырдарьи (1 тыс. до н.э. – 1 тыс. н.э.)/Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2015. – 268 с.
248. Рахимов Н.Т. Археология Уструшаны военных лет: раскопки Мунчактепа в 1943-1944 гг./Н.Т.Рахимов // Таджикистан в Великой отечественной войне 1941-1945 гг.//Мат. Конф. посвященная 70-летию Победы. Душанбе, 6 мая. – Душанбе, 2015. - С.100-107.

249. Рахимов Н.Т. Археологические памятники Горной Уструшаны /Н.Т.Рахимов. – Худжанд, 2016. - 222 с.
250. Рахимов Н.Т. Таджикистан. Археологические памятники Средней Сырдарьи на Великом шёлковом пути/Н.Т.Рахимов. – Душанбе, 2018.-128с.
251. Салтовская Е.Д. О некоторых археологических памятниках и находках в Аштском районе/Е.Д.Салтовская //МКТ. - Вып.1. - Душанбе: Дониш, 1968. - С.142-158.
252. Салтовская Е.Д. О резных костяных предметах первых веков нашей эры из Ашта (Древняя Фергана)/Е.Д.Салтовская//Изв. АН ТаджССР. Отд-ние общ.наук. - № 2(52). - Душанбе, 1968. - С.107-113.
253. Салтовская Е.Д. Могильник Дашти Ашт/Е.Д.Салтовская //АО 1976. - М.: Наука, 1977. - С.573-574.
254. Салтовская Е.Д. О раскопках могильника Дашти Ашт в 1976 г./Е.Д Салтовская //АРТ. - Вып.16 (1976 г.). - Душанбе: Дониш, 1982. - С.242-262.
255. Салтовская Е.Д. О раскопках Дунгчатепы/Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.17 (1977). – Душанбе, 1983. – С.263-277.
256. Салтовская Е.Д. Раскопки Дунгчатепы в 1978 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С.314-322.
257. Салтовская Е.Д. Начало раскопок Тиркаштепы в 1978 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.18 (1978). – Душанбе, 1984. – С. 292- 322.
258. Салтовская Е.Д. Раскопки поселения Дунгчатепы в 1978 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.18 (1978 г.). – Душанбе, 1985. - С.314-322
259. Салтовская Е.Д. Раскопки поселения Дунгчатепы в 1981 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.88-96.
260. Салтовская Е.Д. О работе Западно-Ферганского отряда в 1983 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.23 (1983 г.). – Душанбе, 1991. – С.35-46.
261. Салтовская Е.Д. Раскопки на поселении Дунгчатепы в 1984 г./Е.Д.Салтовская //АРТ, вып.24 (1984 г.). – Душанбе, 1993. – С.58-63.
262. Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки Тиркаштепы в 1979 г./Е.Д.Салтовская, У.П.Пулатов //АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.388-397.

263. Салтовская Е.Д., Пулатов У.П. Раскопки могильника Чугзхона в Табошаре/Е.Д.Салтовская, У.П.Пулатов //АРТ, вып.21 (1981). – Душанбе, 1988. – С.32-55.
264. Самойлик П.Т. О работах в районе квартала гончаров Бунджиката/ П.Т.Самойлик //Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С.467-469.
265. Самойлик П.Т. О работах в районе обжигательных печей Бунджиката в 1975 г./П.Т.Самойлик //АРТ. - Вып.15(1975). - Душанбе: Дониш, 1980. - С.317-324.
266. Самойлик П.Т. Обжигательные печи Бунджиката (IX-XI вв.)/П.Т.Самойлик //АРТ, вып.19 (1979). – Душанбе, 1986. – С.404-412.
267. Семёнов А.А. Материальные памятники арийской культуры в Средней Азии/А.А.Семёнов //Таджикистан. – Ташкент, 1925. – С.113-150.
268. Семёнов А.А. Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии/А.А.Семёнов. – Душанбе, 1944. – 64 с.
269. Семёнов А.А. Вступительное слово на расширенном заседании Учёного совета Института истории, археологии и этнографии АН Тадж.ССР, посвящённой предварительным итогам полевых исследований Согдийско-Таджикской экспедиции в 1952 г.//Архив А.А.Семёнова, оп.3. д.5, лл. 3-9, 26-35.
270. Семёнов А.А. Востоковедение в Таджикистане в аспекте истории, археологии, этнографии и искусства/А.А.Семёнов//Семёнов А.А. Избранные сочинения. – Душанбе, 2013. - С.289-306.
271. Сергин В.Я. Раскопки на городище Кахкаха 1/В.Я.Сергин //Сообщения Гос. Республиканского объединённого музея историко-краеведческого и изобразительных искусств. - Вып.4. - Душанбе, 1966. - С.29-58.
272. Смирнова О.И. Археологические разведки в Усрушане в 1950 г. /О.И.Смирнова //МИА СССР. Вып.37. – М.-Л., 1953. – С.189 – 230.
273. Соловьёв В.С. У истоков археологии Таджикистана (1813-1917 гг.)/В.С.Соловьёв. – Елец, 2005. – 117 с.
274. Сорокин С.С. К вопросу о гуннах в Средней Азии/С.С.Сорокин //Вестник ЛГУ. - №11. – 1948. – С.46-54.

275. Ставиский Б.Я. Археологическое исследование Таджикистана /Б.Я.Ставиский //Вестник древней истории. – 1952. - №№ 1-2. – С.162-168.
276. Ставиский Б.Я. Из истории археологического изучения Пенджикента и его окрестностей /Б.Я.Ставиский //Известия АН Тадж.ССР. Отд.общ.наук. – 1960. – Вып.№1. – С.136-137.
277. Ставиский Б.Я. Туркомстарис и его наследие/Б.Я.Ставиский //Советский музей. - №7. – 1968. – С.36-41.
278. Ставиский Б.Я., Жуков Н.Н. Первые шаги государственной системы охраны и реставрации памятников/Б.Я.Ставиский, В.А.Жуков// Искусство. – 1981. - №4. – С.53-56.
279. Ташпулатова А.О. К датировке возникновения Ленинабадского областного историко-краеведческого музея/А.О.Ташпулатова //Материалы науч.-теоретич. конф. мол.учёных ЛГПИ им.С.М.Кирова. – Ленинабад, 1983. – С.89-96.
280. Труды ТФ АН СССР. – Т.ХХI. – 1945. – 435 с.
281. Уэльс А.В. Краеведческий музей Северного Таджикистана /А.В.Уэльс //Советский музей. – 1936. - №5. – С.53-56.
282. Умняков И.И. Архитектурные памятники Средней Азии /И.И.Умняков // Исследования, Ремонт, Реставрации 1920-1928 гг. – Ташкент, 1929. – С.57-87.
283. Хамидов Д.Х. Краевед А.В. Уэльс/Д.Хамидов – Худжанд, 1998. – 46 с.
284. Хамидов Дж. Из истории музейного дела в Таджикистане (1917-1941 гг.). /Дж.Хамидов. – Худжанд, 2014. – 186 с.
285. Хайдаров Г.Х. К истории музея//Ленинабадский межрайонный историко-краеведческий музей. Краткий путеводитель по залам. – Ленинабад, 1962. – С.3-7.
286. Хмельницкий С.Г. Исследование архитектурных памятников Ура-Тюбе в 1959 г./С.Г.Хмельницкий //Тр.АН Тадж.ССР. ИИАЭ. Т.32./АРТ, вып.7 (1959). – Душанбе, 1961. – С.130-132.

287. Шагалов Е.С. Первое научное общество Таджикистана (Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами) /Е.С.Шагалов. – Душанбе: Дониш, 1966. – 36 с.
288. Шишкин В.А. Узбекская археологическая экспедиция в 1961 г. /В.А.Шишкин // ИМКУ, вып.4. – Ташкент, 1963. - С.5-22.
289. Якубов Ю.Я. Паргар в VII-VIII вв.н.э. (Верхний Зеравшан в эпоху раннего средневековья)/Ю.Я.Якубов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 218 с.
290. Якубов Ю., Филимонова Т.Г. Вклад Отдела археологии в изучении истории таджикского народа/Ю.Якубов, Т.Г.Филимонова //Институт истории, археологии и этнографии им.А.Дониша АН Республики Таджикистан. 60 лет. – Душанбе, 2011. – С. 189-229.
291. Якубовский А.Ю. Итоги работ СТАЭ в 1946-1947 гг. /А.Ю.Якубовский //МИА СССР, №15. – М.-Л., 1950. – С.11-29.
292. Voronina V.L., Negmatov N.N. Objavenie Ustrusany||Veda J'udsivo/. 1976. Bratislava. – 1975. – S.7-43.
293. Negmatov N.N. Ancient myths as reflected in archaeological finds and art relicts of Tajikistan//General problem of Antropology and Ethnodraphy of South Asia: Papers by Soviet researchers at the International cngress of anthropological and ethnological sciences, Delhi, Desember 10-21, 1978. – V.1978. – P.60-71.
294. Negmatov N.N., Belyaeva T.V. On the discovery of the bronze and early iron at Nurtepa Ancient town in Tajikistan// Journal of Central (Islamabad). – 1986. – Vol.9, #2. – P.75-91.
295. Negmatov N.N., Belyaeva T.V., Mirbabaev A.K. On the discovery of the bronze and early iron at Nurtepa Ancient Town in Tajikistan//Jornal of Central Asia (Islamabad). – 1986. – Vol.9, #2. – P.75-54.
296. Rakhimov N.T. The Terra-cotta figurine from the Mugteppa settlement// Journal of Central Asia, vol. 9 July (Pakistan), №1 – 1986. - P.53-60.

1.3. Диссертатсияҳо

1. Марофиев С.Ш. Крепостные сооружения равнинной части Северного Таджикистана XVIII-XIX вв.: (Ист.-археол. очерк): Дисс. ...канд. ист. наук. - Душанбе, 1967. - 254 с.
2. Негматов Н.Н. Уструшана в VII-X вв.: (По материалам письменных и археологических источников): Автореф. дисс...канд. ист.наук. – Л., 1952. – 26 с.
3. Рахимов Н.Т. История Уратюбе по археологическим данным (Археологическая стратиграфия Уратюбе). Дисс. канд. ист.наук. – Самарканд, 1989. – 164 с.
4. Салтовская Е.Д. Северо-Западная Фергана в древности и раннем средневековье. Автореф. дисс. канд. ист.наук. - Душанбе, 1972. - 24 с.

1.4. Маводи матбуоти даврӣ

1. Левицкая В. Археолог Чейлытко //Комсомолец Таджикистана. – 1940. – 28 января.
2. Литвинский Б.А., Давидович Е.А. Археологические работы в Таджикистане //Коммунист Таджикистана. – 19 янв.
3. Литвинский Б.А. В Исфаринском районе. Заметки археолога //Сталинская молодёжь. - №10, 14 дек.
4. Литвинский Б.А. Корхой археологи дар вилояти Ленинобод //Хакикати Ленинобод. – 05 июля.
5. Негматов Н.Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане//Наука и жизнь. – 1968. - №1. – С.33-34.
6. Негматов Н.Н. Странствия бунджикатской волчицы//Вокруг света. – 1973. - №10. – С.54-56.
7. Негматов Н.Н. Чудо искусства: (Резной тимпан дворца Бунджиката) //Коммунист Таджикистана. – 1969. – 12 дек.
8. Негматов Н.Н. Поэма в дереве: (Резное панно из Бунджиката)// Наука и жизнь. – 1970. - №4. – С.54-55.

9. Негматов Н.Н. Находки археологов: (Куркатские скальные склепы)// Вечерний Душанбе. – 1974. – 21 окт.
10. Сталинская молодёжь. – 1946. – 11 апреля.
11. Чейлытко В.Р. Мавзолей «Хозрет Шо»//Коммунист Таджикистана. – 1939. – 24 февр.;
- 12.Чейлытко В.Р. Тимуридская эпоха//Коммунист Таджикистана. – 1939. – 16 февр.
13. Чейлытко В.Р. Находки мумий в Ура-Тюбе//Коммунист Таджикистана. – 1940. – 30 июля.
14. Чейлытко В.Р. Месторасположение древнего городища Кирополя// Коммунист Таджикистана. – 1940. – 4 сентября.
15. Чейлытко В.Р. Находки мумий в Ура-Тюбе//Коммунист Таджикистана. – 1940. – 30 июля.
16. Чейлытко В.Р. Ура-Тюбе //Коммунист Таджикистана. – 1945. 11 дек.
17. Чейлытко В.Р. Сырцовый минарет в Захматабаде//Сталинская молодёжь. – 1946. – 30 июля.
19. Чейлытко В.Р. Отправляйся в путешествие//Сталинская молодёжь. – 1946. – 25 апреля.
20. Якубов Ю. Кашфиёти нодир дар Ашт // Маориф ва маданият. - 1967, 13 дек.

ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[1-М]. Хайруллозода К. К истории изучения раннесредневековых замков Уструшаны/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №4(57). - Худжанд, 2018. - С.29 – 33. ISSN 2077-4990

[2-М]. Хайруллозода К. Городище Ширин: История и перспективы изучения/К.Хайруллозода//Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки. №2(59). - Худжанд, 2019. - С.51 – 58. ISSN 2077-4990

[3-М]. Хайруллозода К. Академик А.П.Окладников – исследователь памятников первобытной истории Северного Таджикистана/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета №10 (часть 2). - Душанбе, 2019. - С. 8-11. ISSN 2074-1847.

[4-М]. Хайруллозода К. Этапы археологического изучения Северного Таджикистана в советский период (1929-1989гг.)/К.Хайруллозода //Вестник Таджикского национального Университета. - № 10. - Душанбе, 2020.- С.29-32. ISSN 2074-1847.

[5-М]. Хайруллозода К. Саҳми осорхонаи кишваршиносии Тоҷикистони Шимолӣ дар омӯзиши маданияти моддии халқи тоҷик/А.И.Усмонзода К.Хайруллозода// Номаи донишгоҳ (Ученые записки Худжандского государственного университета имени Б.Г.Гафурова. Гуманитарные науки). №2(75). - Худжанд, 2023. – С.41-47. ISSN 2077-4990

**Мақолаҳои дар дигар маҷмуаҳои илмӣ, маҷаллаҳо ва маводҳои
конференсиявӣ ба таърисида**

[6-М]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши оташкадаҳои Осиёи Марказӣ: Оқтепаи ноҳияи Спитамен /К.Хайруллозода// Маводи конференсияи илмӣ-методии минтақавии «Масъалаҳои мубрами таълиму тарбияи насли наврас дар системаи таҳсилоти муосир». - Меҳробод: «Зиё», 2019. - С.61-63

[7-М]. Хайруллозода К. Равишҳои омӯзиши таърихи минтақаҳои чуғрофӣ (дар мисоли таърихи қалъаҳои асримиёнагии Истаравшан/К.Хайруллозода// Маводи конференсияи таълимӣ-методии ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами таълим дар замони муосир». Хучанд, 27-28 ноябри соли 2018. - Хучанд, «Нури маърифат», 2018. – С.327-331

[8-М]. Хайруллозода К. Изображения лука и стрел в петроглифах Таджикистана/М.Косимова, К.Хайруллозода//Сообщение исторического музея Согдийской области, №4. - Худжанд, «Нури маърифат», 2018. - С.240-250.

[9-М]. Хайруллозода К. Вклад узбекских учёных в изучение памятников истории Южного Илака/К.Хайруллозода //Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалии «Ҳамкорӣи иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистону Ўзбекистон: таърих ва замони муосир» (Хучанд, 21-22-юми июни соли 2019). – Хучанд: Нури маърифат, 2019. - С.865-868.

[10-М]. Хайруллозода К. Пешвои миллат ва бунёди мактаби сулҳофаринӣ дар сиёсати ҷаҳонӣ/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявии «Пешвои миллат эҳёгари тамаддуни тоҷикон» (Хучанд, 29 октябри соли 2019). – Хучанд: Ношир, 2019. – С.94-96.

[11-М]. Хайруллозода К. Вклад Арендаренко Г.А. в изучение истории и культуры народов Средней Азии/К.Хайруллозода// Суханшиноси ҷавон. Маҷмуаи мақолаҳои олимони ҷавон. Қисми 2. - Хучанд: Ношир, 2020. - С.342-352.

[12-М]. Хайруллозода К. Аз таърихи омӯзиши археологӣ-бостонии Истаравшан/К.Хайруллозода//Маводи конференсияи илмӣ-амалии вилояти «Мақоми ҷавонон дар рушди илм». - Хучанд: Меъроҷ, 2020. - С.456-460

[13-М]. Хайруллозода К. Бузургдошти ёдгориҳои таърихӣ/К.Хайруллозода //Дар маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ «Муаммоҳои омӯзиши фанҳои табиӣ рӯзӣ ва истифодаи технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим». - Хучанд: Меъроҷ, 2020.-С.297-301. (ТДБ-74.03(5Т), ТДУ-37.0(575.3), М75. ISBN 978-99975-72-33-2